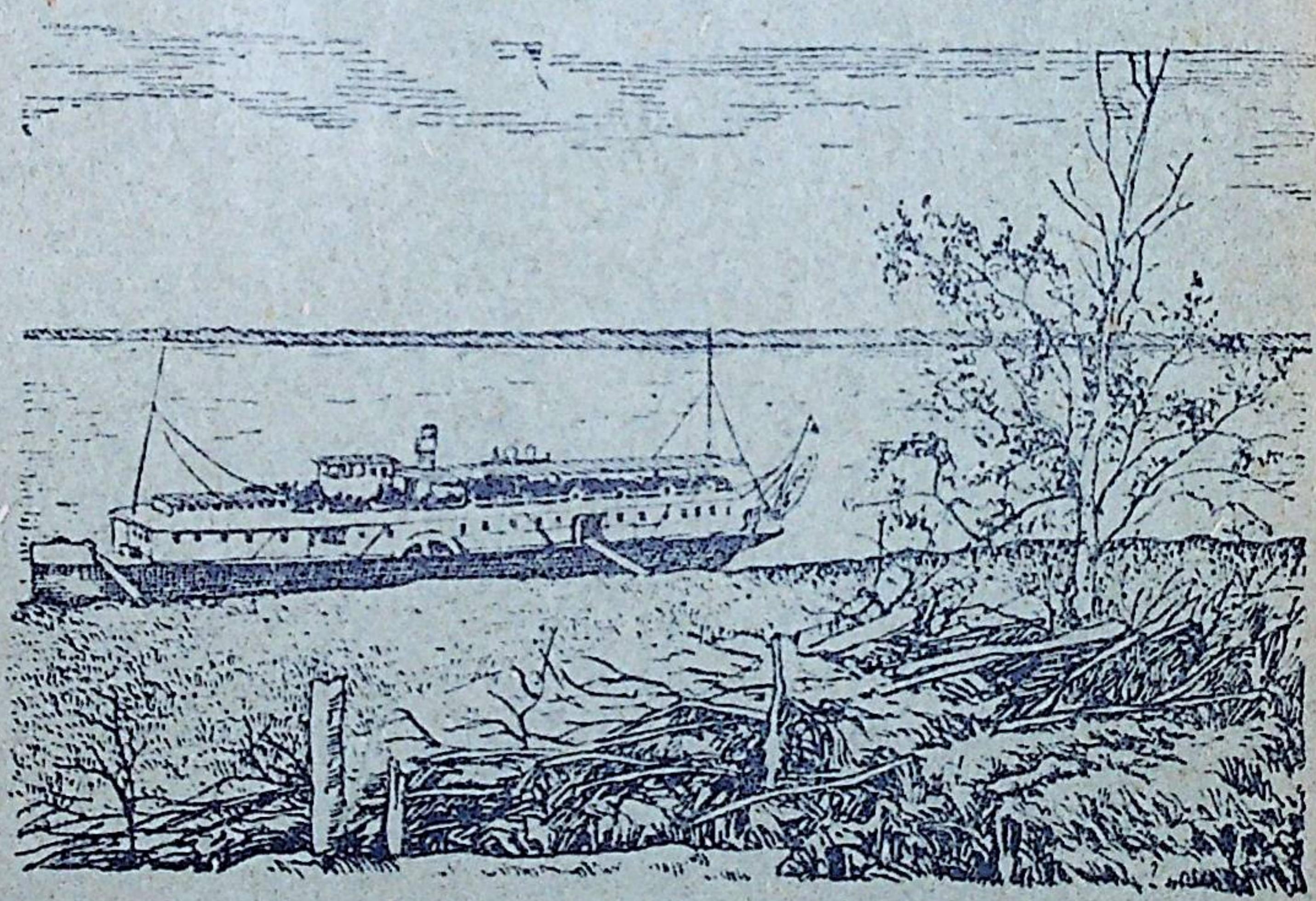

КУП
551.4
4-55

S. V. CEFRANOV

SSSRdın FIZIKALBQ GEOGRAFIJASB

TOLUQ EMES'ORTO ÇANA
ORTO MEKTEPTER' YCYN
OQUU KITEBI

FRUNZE QYROIBZMAMBAS 1939

4566.

S. V. CEFRANOV
Qotorqon Satarqul Coloqov

Купе
557.4
4-55

SSSRdın FIZIKALBQ GEOGRAFIJASB RAJONDUQ OBZOR

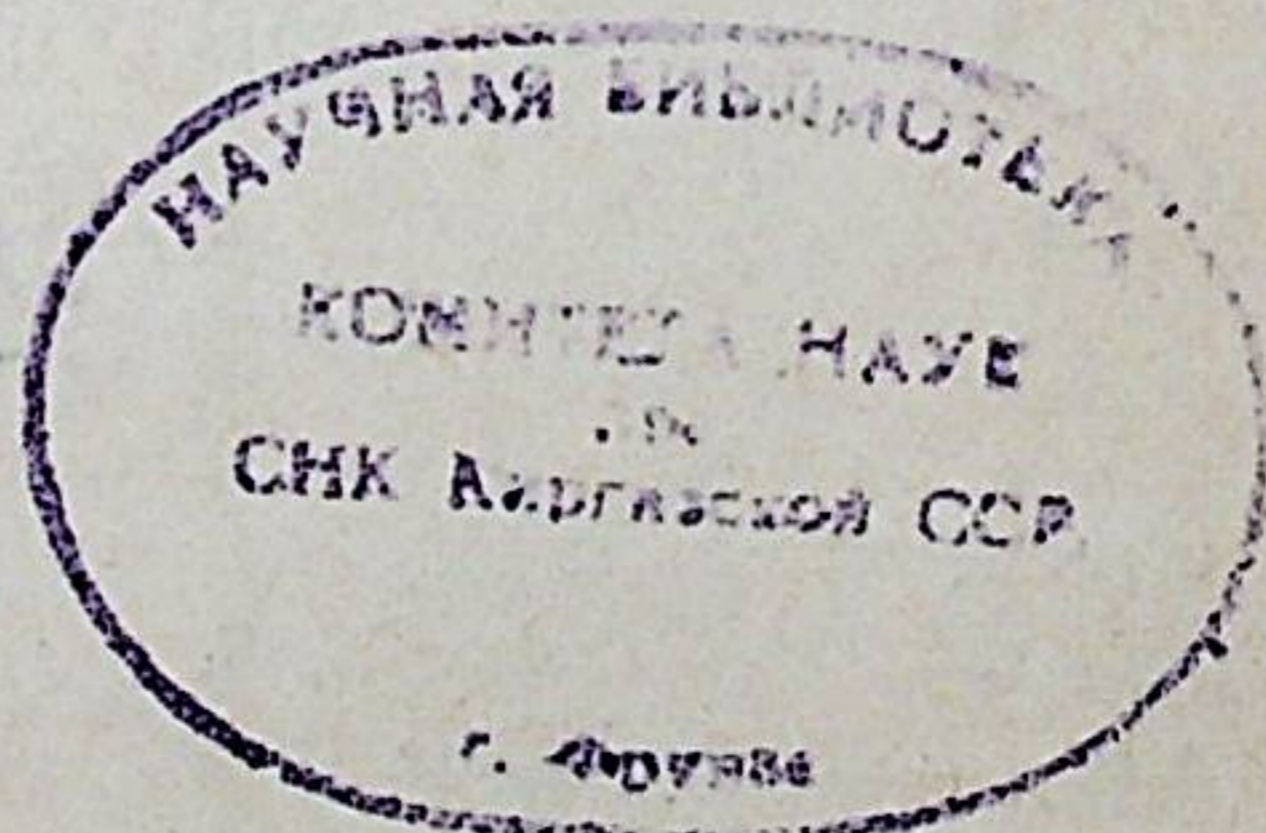
TOLUQ EMES ORTO ÇANA ORTO
MEKTEPTERdın 7-KLASSTARB YCYN
OQUU KITEBI

EKINCI CBOJARBLLBŞB

*Orusca tekstın RSFSR Aqartuu El komissariatb, qotormosun Qbroqz SSR
Aqartuu El komissariatb bekitken*

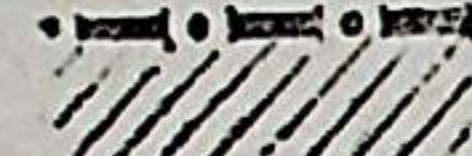
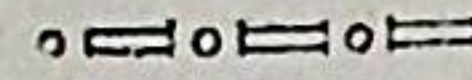

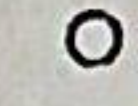

Orusca 2-basylbşnan qotorulup, qbroqzca 1-basylbşb

ИНВ. № 3159

QBROQBZSTAN MAMLEKETTİK BASMASB
FRUNZE — 1939

Kartadaqъ şarttuъ belgiler

- 1) SSSRdъn mamlekettik cek arasy
- 2) SSSRdъn ujuduq sektorunun cek aralary
- 3) Sojuzduq respublikalardъn "
- 4) ASSR, Krajlar çana oblasttardъn "
- 5) Avtonomijalyq oblasttardъn "
- 6) Sojuzduq respublikalardъn vorborloru
- 7) ASSR, Krajlar çana oblasttardъn "
- 8) Qalq ornoşqon vaşqa punkttar
- 9) Negizgi temir çoldor
- 10) Keme çyruycy kanaldar

Eskertyu: BSSR, Өzbek SSR çana Qazaq SSRnъn oblasttъq çañ vorborloru (70-syretten vaşqa çerde) velynyр. kersetylvögen.

13503

973

Çoortuu redaktor *Avajev A.*
 Texniceskij redaktor *Miluşev Ş. S.*
 Çoortuu korrektor *Irkli S. G.*
 Sьoрьсьна çoortuu *Gajnullin I.*

Teryuge 9|IV 39-ç. verildi. Basuıqa 20|IX 39-ç. qol qojuldu.
 Qaazdъn formatъ. 60×92. Bir vasma tavaqta 56200 tamqa. Vardьoъ 10,75 vasma ta-
 vaq. Qьgьzglavlit № Б—315. Qьgьzmatbas № 48. Zakaz № 666. Tirazъ 6800+140.
 Фрунзе типолитография № 1, „Дом печати“.

KIRIŞ SÖZ.

SSSR territorijasъnъn oblasttaroqa çana rajondoroqo velynyşy.
 SSSRdъn administrativdik-sajasy kartasъnъn ovzoru.

SSSRdъn territoriasъ eñ ele соң, çaratъlъş şarttarъ anъn ar bir velygunde eñ ele ar tyrdyy. Ölkönyn ajъtm velyktöryn mьnөzdөө, alardъn oqşoştuqun, ajъrmalarъn çana vөtөncölygyn belgилөө mьmkyn bolsun usyn, vardьq territorijany bir-biri menen salъştьruuqa mьmkyn volo turqan ajъtm oblasttaroqa völyy zarъl. Albette, vizdin ölkönyn tyndygy çana tyştьgy, sьoрьşь çana vatъşь biri-birine oqşoşrojт. Ural çana Qьgьm özynyn tabiqatъ, qalqъ çana carvasъ vojunca ajъtmasъ eñ ele соң oblasttar. Biroq da, mьndaj oblasttardъn cek aralary көр uvaqtarda daana volup birden ele көzgө көгynө qojvojт, oşonduqtan ajъtm oblasttar arasъndaqъ ajъrmalyqtar aqьgьndar vatъr көzgө tyşөt.

Ajъtm oblasttardъ cek araloo ar tyrdyy belgiler vojunca: 1) fiziko-geografialъq (reljefinin tyzyluşy, klimatъ, toruraqtarъ ösymdyktöry ç. v.); 2) ekonomiko-geografialъq (kişilerdin vashmduu көрсylygynyn işi: ajъl carva, өнөг çaj d. u. s.); 3) azьr-qь uvaqta qavъl aьnoqan administrativdik-sajasy velynyşter vojunca çьrgьzyluy mьmkyn; administrativdik-sajasy velynyştyn özy da carvalъq belgilerdin negizinde çe qalqtъn uluttuq sostavъ vojunca çьrgьzylөt.

Mьna oşentip, qavъl aьnoqan belgilerge çaraşa fiziko-geografialъq, ekonomikalъq çana administrativdik-sajasy oblasttar voluuqa mьmkyn.

Bul kitepte SSSRdъn velynyşynө fiziko-geografialъq belgiler negiz qьlр aьndь. Oşondoј volso da oblasttardъn cek aralary belgilegende, Stalindik Konstitutsijaqa ylaјq, Sojuzdun ekonomikalъq-geografialъq belgileri da çana administrativdik-sajasy velynyşy da eske aьndь. SSSRdъn vardьq territoriasъ fiziko-geografialъq on eki oblastqa velyndy; bulardъn ar birinin daqъ majda rajondoroqo velynyşy mьmkyn. Ar bir oblast bir qatar administrativdik-sajasy jedinitсалardъ: sojuzduq çana avtonomijalyq respublikalardъ, krajlardъ çana oblasttardъ өз icine aьp turat.

On eki oblasttъn çetөө — Sojuzdun Jevropalyq velygunde, veşөө — Azijalyq velygunde turuşat; Azijadaqъ oblasttar Jevropa velygundögy oblasttaroqa qaraqanda bir qanca соң. SSSRdъn Azijalyq velygynyn territoriasъ Jevropa velygynyn territoriasъna qaraqanda yc eseden artьoъgьraaq көр volup, al adamdar taravъnan az rajdalanъloqan,

az izildengen, oşonduqtan al çalır çonunan çana mүнөzdөlyy mýmкyn.

Fiziko-geografijalyq oblasttardyn sek aralary administrativdik çek aralary tap-taq tuura kelbegen çerlerde, ar bir oblastt vajandar çazuu menen belgilendi. Bajandar çazuuda vaarđan murda oblasttyn vyt vojdon çalır mүнөzdөmөsy verilet, andan kijin, oşol oblastt tyzyp olturđan fiziko-geografijalyq eñ mājda rajondor көrsөtylyp, toluq ajtyr çazylat. Ar bir oblasttyn qalq, apyn çarvasь, şaarlarь çana qattaşuu çoldoru volso, vyt vojdon qaralyр сыqylat.

SSSRдын sajasь sostavь.

Sovettik Sotsialisttik Respublikalar Sojuzuna (SSSR) 11 respublika kiret, alar:

1. Rossiya Sovettik Federatsijalyq Sotsialisttik Respublikasь (RSFSR) — ajantь çana qalqь çaqьnan birinci orundu eelejt. RSFSRqa Sojuzdun vardьq ajantьnyn $\frac{4}{5}$ völygy çana vardьq qalqьnyn $\frac{2}{3}$ völygy kiret. Sojuzdun vardьq tynđyk çana orto völygyn, vatyş sek arasьnan tartьp Tyne okeanqa sejin RSFSR eeler turat. Ukrain SSR çana Beloruss SSRna qarastuu tyştyk-vatyştan vaşqa, Sojuzdun Jevropalyq völygy, Kavkazdyn tynđyk çarьmь, vardьq Vatyş Sibir, Сыqьş Sibir çana Braaqь Сыqьş RSFSRqa kiret. Qalqьnyn vasьmduu көрсөlygy — orustar ($\frac{4}{5}$). Qalqьnyn veştен bir völygy vaşqa uluttardan volup, alar 17 avtonomijalyq respublikalardy çana 6 avtonomijalyq oblasttardy tyzyp turuşat. Oşonduqtan sojuzduq vaşqa respublikalardan RSFSRdyn ajьmasь, al—federatsijalyq respublika.

Qalqьnyn көрсөlygy orus eli volqon territorijasь 23 oblastqa çana 5 krajqa völynөt.

2. Ukrain SSR (USSR) — Sojuzdun Jevropalyq völygynyn tyştyk-vatyşьnda, Qara deñiz menen vatyş sek arasyn ortosunda turat. Qalqьnyn sanь çaqьnan Sojuzda ikinci orundu eelejt.

3. Beloruss SSR (BSSR) — Sojuzdun vatyş sek arasynyn volu, Vatyş Dvina çana Dnepr darijalarьnda turat.

4. Azerbayçan SSR — Zakavkazijenin Kaspij deñizine kirip turđan völygyn eeler turat.

5. Gruzin SSR — Zakavkazijenin Qara deñizge kirip turđan vatyş völygyn eeler turat.

6. Armjan SSR — Zakavkazijenin tyştyk-vatyşь, Turtsija menen İrandyn sek arasьnda turat.

7. Turkmєn SSR — Orto Azijada, Kaspij deñizi menen Amu-Darijanyn ortosunda turat.

8. Özbek SSR — Orto Azijanyn vorborduq völygynde turat.

9. Taçik SSR — Orto Azijanyn tyştyk-сыqьşьnda, Afganstan menen Qьtajdyn sek arasьnda turat.

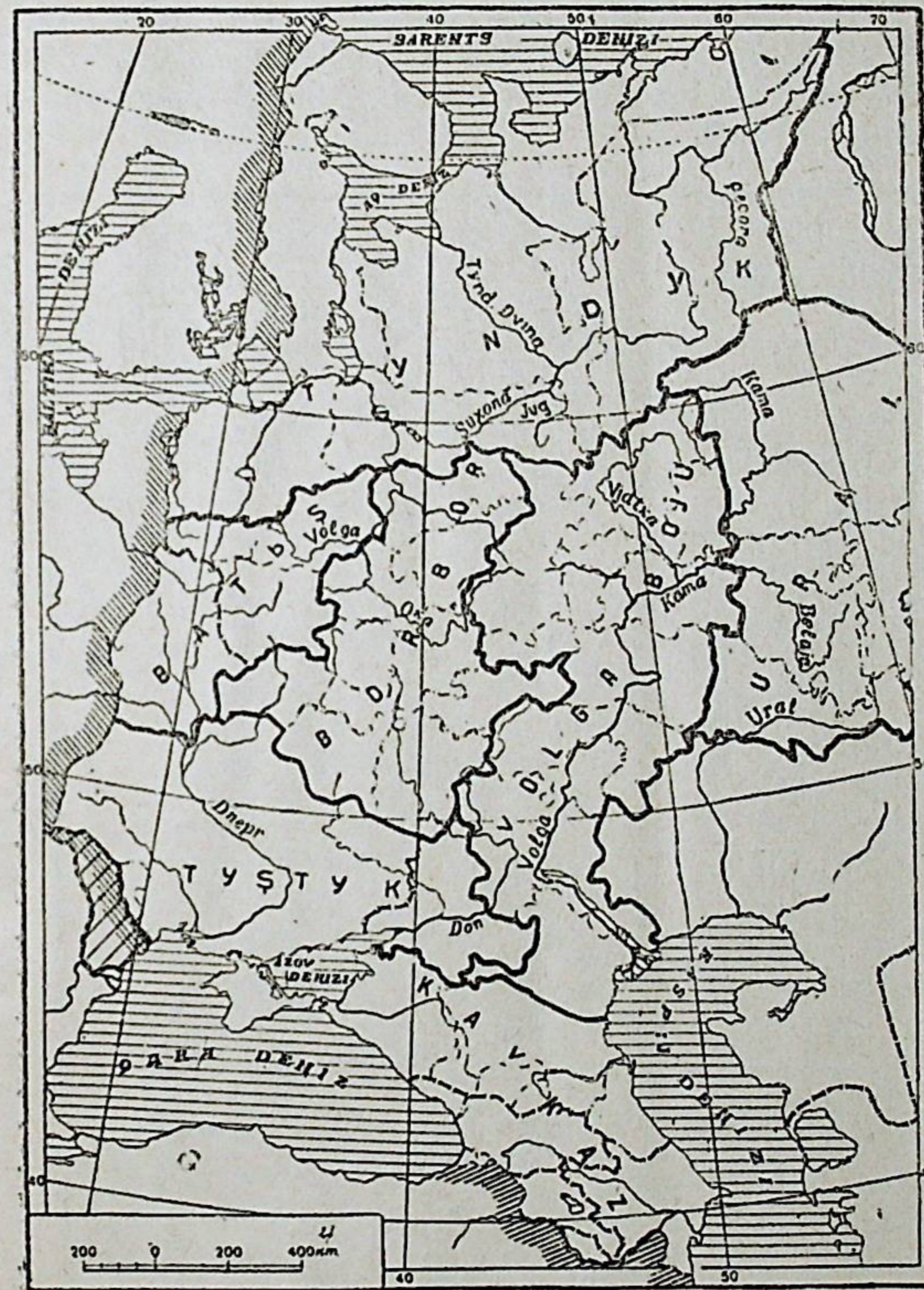
10. Qazaq SSR — vatyş çaqь Volganyn ođduu menen Kaspij deñizinin ortosundaqь mejkindikti eeler çana сыqьş çaqь Qьtaj menen sekteşip turat; ajantь çaqьnan sojuzduq respublikalardyn icinde ikinci orunda turat.

11. Qьrğыz SSR — Orto Azijanyn сыqьşьnda, Qьtaj menen sekteşip turat.

Ar bir oblastqa kirgen administrativdik jedinitсаларды көрсөtyy menen SSSRдын fiziko-geografijalyq oblasttaroqa völynuşy.

I. SSSRдын jevropalyq völygy (Kavkaz menen birge).

1. SSSRдын jevropalyq völygynyn tynđyk çaqь: Leningrad oblast, Karel ASSR, Arxangel oblast, Vologda oblast, Komi ASSR.

1-syret. sojuzdun Jevropalyq völygyndegy oblasttardyn fiziko-geografijalyq kartasь.

2. SSSRдын Jevropalyq völygynyn vorboru: Moskva oblastь, Tula oblastь, Rjazan oblastь, Ivanov oblastь, Jaroslave oblastь, Orlov oblastь, Kursk oblastь, Varonez oblastь, Tambov oblastь.

3. SSSR дьн Јевгoрaльq вoлyгунуп вaтъ џ а q ъ: Beloruss SSR, Smolensk oblastь, Kalinin oblastь.

4. SSSR дьн Јевгoрaльq вoлyгунуп ту џ тьк џ а q ъ: Украин SSR (Mordva ASSR менен), Qьгьт ASSR, Rostov oblast.

5. Кaвкaз: Krasnodar крајь (Адъгеј авт. обл. менен), Орчoникидзе крајь (Серкес авт. обл. џана Карасай авт. обл. менен), Кавардин-Balkar ASSR, Tyndyk-Osetin ASSR, Cecen-Ingus ASSR, Даqьстан ASSR, Gruzин SSR (Abxaz ASSR, Adzar ASSR џана Ту џ тьк-Osetin авт. обл. менен), Армјан SSR, Азербaјџан SSR (Naxicevan ASSR џана Nagorno-Karabah авт. обл. менен).

6. Volgа воју: Gorkij oblastь, Kirov oblastь, Kujbь џев oblastь, Saratov oblastь, Stalingrad oblastь, Tatar ASSR, Cuva џ ASSR, Mari ASSR, Udmurt ASSR, Mordva ASSR, Volgа воју Nemets ASSR, Qalmaq ASSR.

7. Uрал: Sverdlov oblastь, Celjavinск oblastь, Ckalov¹⁾ oblastь, Ba џ qьт ASSR.

II. SSSR дьн Azijальq вoлyгy.

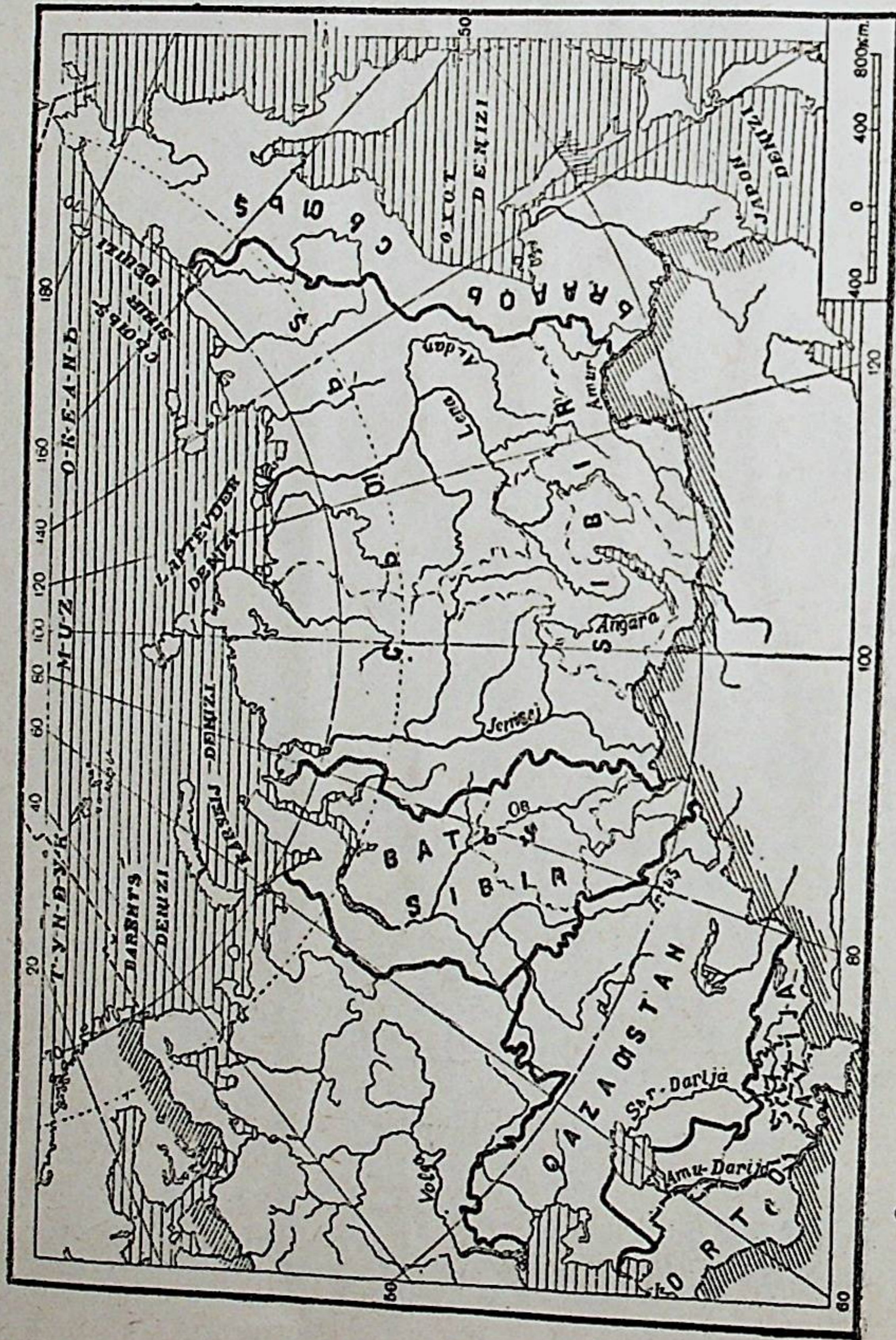
8. Baтъ џ Cивир: Novosibirск oblastь, Altaj крајь (Ojrot авт. обл. менен), Omsk oblastь.

9. Cь qь џ Cивир: Krasnojар крајь (Xakas авт. обл. менен), Irkutsk oblastь, Cita oblastь, Burjat-Monqol ASSR, Jakut ASSR.

10. Бpaaqь Cь qь џ: Бpaaqь Cь qь џ крајь (Јевреј авт. обл. менен).

11. Qazaqстан: Qazaq SSR.

12. Oрто Azija: Tyркmen SSR, Өзбек SSR (Qара-Qalpaq ASSR менен), Taџик SSR (Too-Badax џан авт. обл. менен), Qьrqьz SSR.

2-сырет. Сојуздуи Азијальq вoлyгундегy областтардьн физико-географийальq картась.

¹⁾ Ckalov oblastь—murunqu Orenburg oblastь.

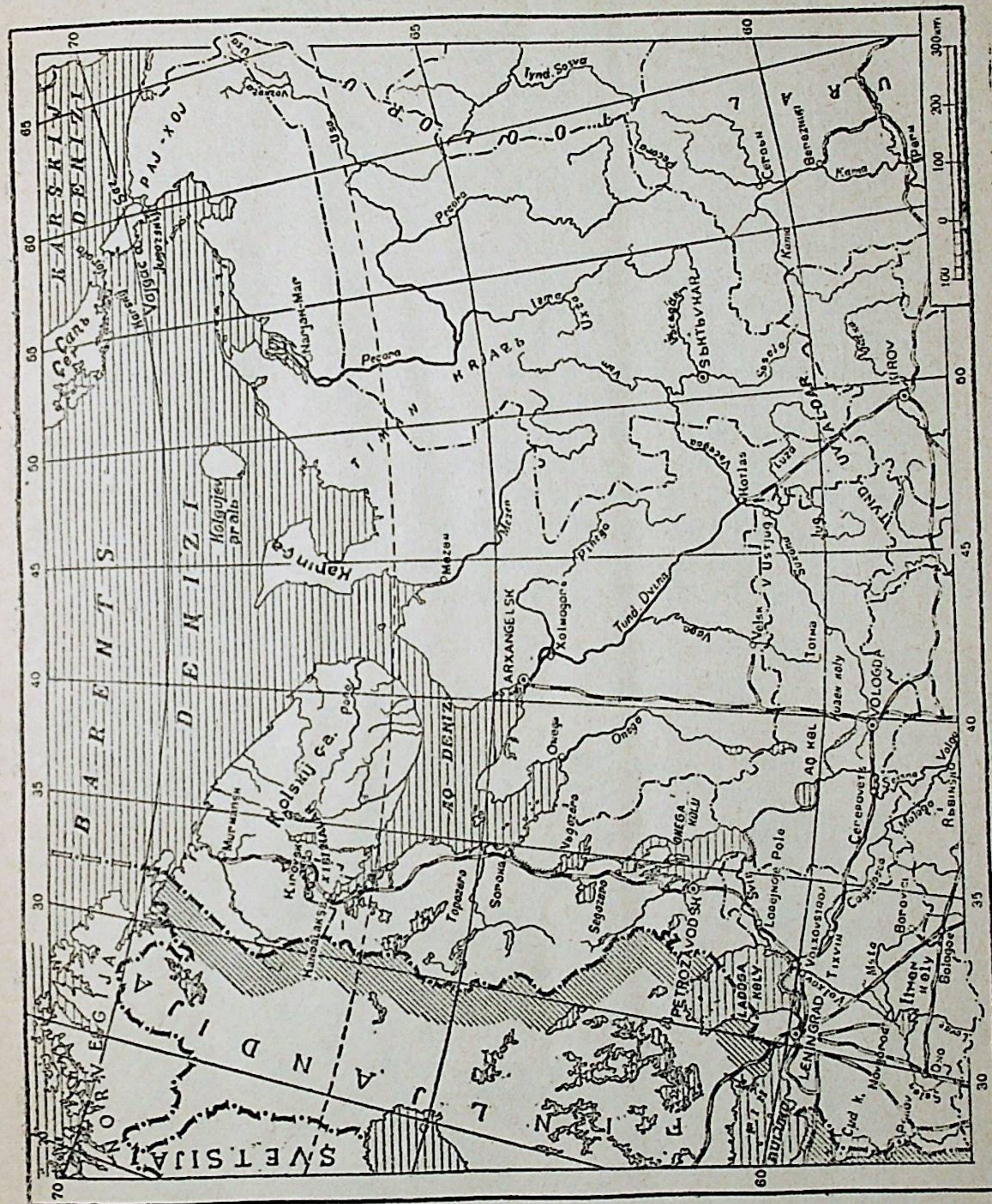
1. SSSRdın JEVRONTALBQ BÖLYGYNYN TYNDYK ÇAQYB.

Turqan ordu çana çalır mupözdemösy. SSSRdın Jevropalbq völygündö, Tyndyk, anın vardyq territorijasın 1/3 völygyn eeler turat. Bul — ajant çaqınan qalqan vaşqa oblastlarqa qaraqanda alda qanca soñ kraj. Anın vatyştaq sek arasy bizdin mamlekettik sek ara menen belgilenir, syqıç çaqında volso anın Tyndyk Ural, Sibir tyndygynön açratır turat. Anın tuştyktögy tabiqij sek arasy — vatyştaq moren grjad dönsöelöry çana syqıçtaq tyndyk qır çaldardan ötyusy Syqıç-Jevropalbq tegizdiktin vaşqı suu völygusy. Tyndyktö volso bul kraj vutkyl sozuluşu menen Muz okeanına tutaşat, al okeanda: Kolgujev, Vajgac, Çanç Çer araldar çana eñ ele tyndygündö, tyndyk kendiktin 80° an çaqında, Frants-Iosif çeri var.

Vutkyl krajdın törtten bir völygu ujul tegereginin an çaqında çatat, çana bul aval — anın tabiqatın mupözyn belgilejt, anın tabiqatı qaarduu, an eelö usyn kyreşyudö kişilerden көр kücty çana energijanı talap qylat. Bul, çajında da muzdar syzyp çyre turqan suuq deniz oblastı, anda arktika çana subtropika tundrası, tikendyy tajga toqoju, mejkindegen keñ saz çana sım көң çajları, suu çyq toqon darijalar, vatyş çaqında volso tolur çatqan majda çana soñ köldöry var; bul oblastın qıç uzun kelet da, çajında çatırq tyn volot. Bul oblastı adamdar ali ancalbq mıqtıylar özdeştiryşpögen; anın qajıç bir çerlerin eserke alvaqanda, anda qalq eñ ele sejrek turuşat. Oşonu menen birge bul oblastta iri tabiqij vajlyqtar var, maselen: toqoj, ruşnina, vıçı, valyq çana tulen promyslalar çana çer astınan aqıyndar asyır kele çatqan vajlyqtar — aratıttır, nefelinder, qorqoşun çana temir, taş kömür çana neft var. Bul ajtyqandardan vaşqa bul oblastın okeanqa syqa turqan erkin, toçvoj turqan çolu da var.

Özynyn fiziko-geografialbq belgileri vojunca bir qanca kelki kelgen bul oblastqa, tuştyk-vatyşta, vaşqalarqa salıştırqanda kicine-reek çana tabiqatı çaqınan bir qanca vaşqacaraq volqon Onega çana Ladoga köldörynyn tuştyk völyktöry menen Fin vilunınun çeerlerin öz icine alır turqan oblast qoşulat. Bul oblast administrativdik çaqınan tyndyk menen vajlanışqan. Bul çerde tyndykke vatyşın belgileri qoşula vaştajt. Atlantik okeanına bir qanca çaqın volqonduqtan, klimatı bir az çımşara vaştajt; darija sistemalar Baltika denizine qoşuluşat çana oşol ele çerdegi

Fin vilunınun burcunda vutkyl Sojuzdun en iri deniz portu volqon bizdin „Jevropaqa qaraqan terezemiz“ — Leningrad var.

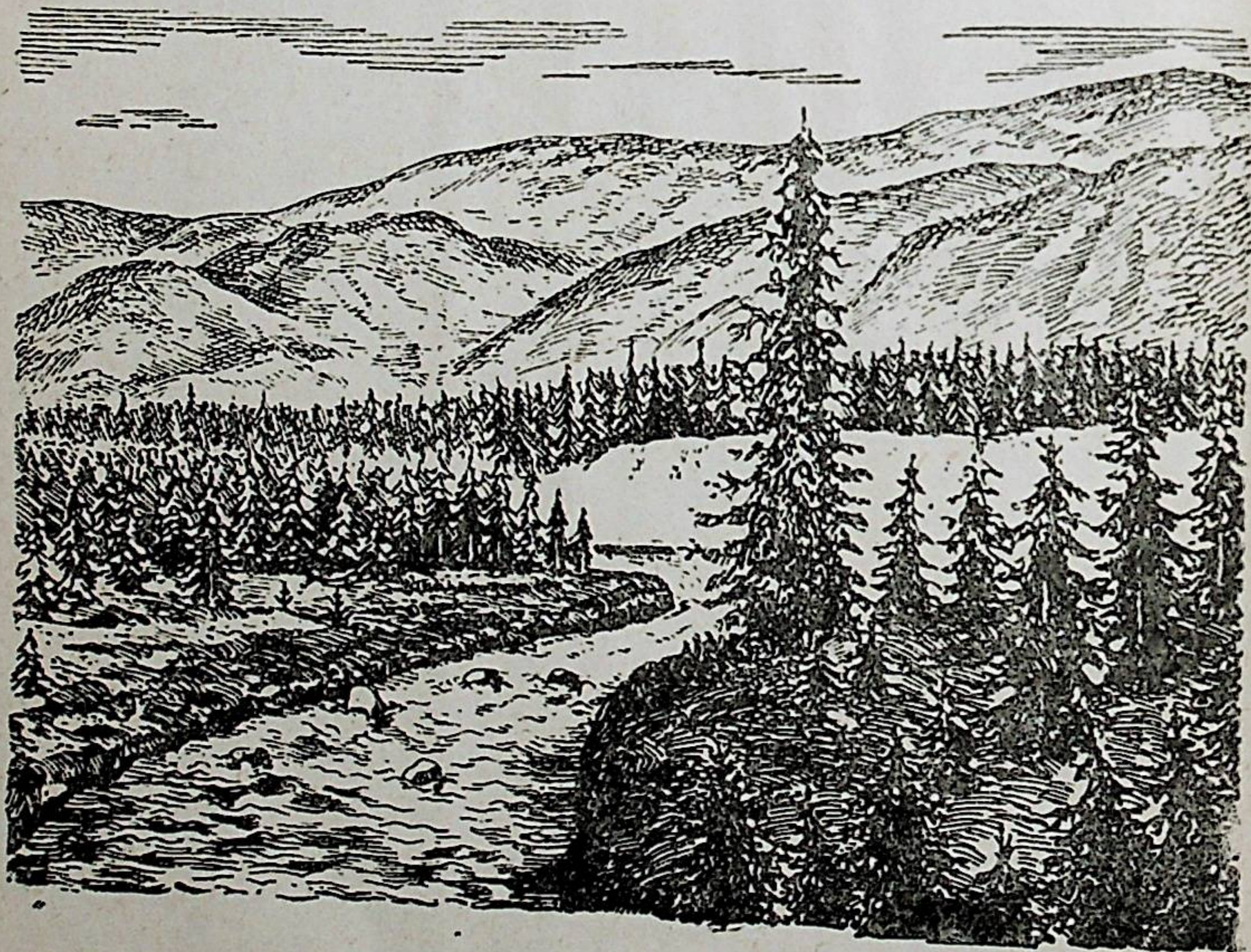

3-syret. SSSRdın Jevropalbq völygynyn tyndyk çaqı.

Reljefi vojunca çana vaşqa tabiqij şarttar vojunca da Tyndyk 5 völykke völynöt: tyndyk-vatyş völygu — Kola-Karelija massivi; 2) tyştyk-vatyş völygu — Kөл krajı; 3) bir qancalbq kenireek orto völygu — Dvina-Pecora ojduñı; 4) syqıç völygu — Tyndyk Ural çana 5) Muz okeanın araldar. Krajdın materiktegi bir-birine eñ alışraaq

çajlaşqan tyndyk çana tuştyk punkttaғынын arasy 900—1300 km kelet.

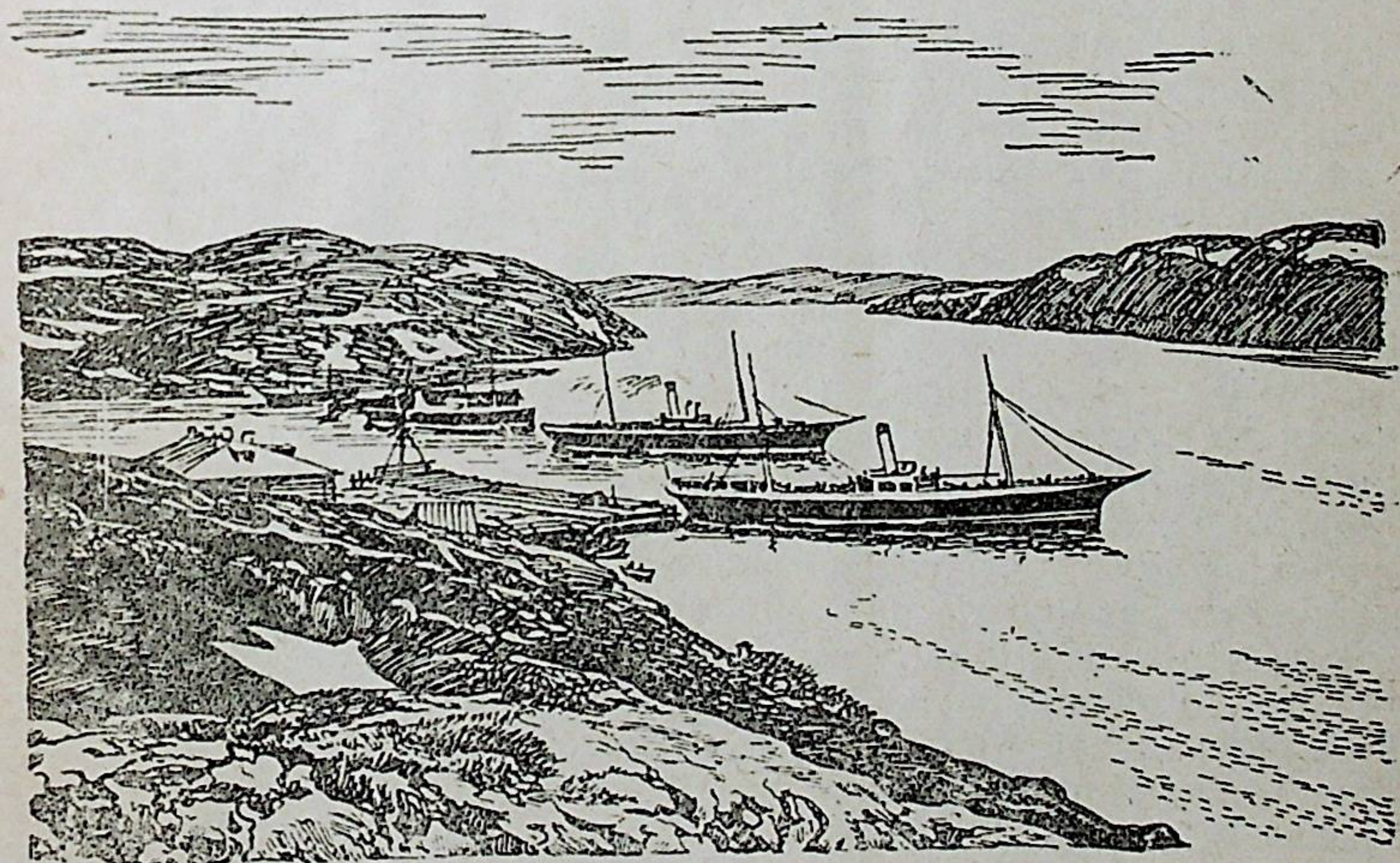
Kola-Karelija massivi. Kola-Karelija massivi krajдын vutkyl tyndyk-vatъş velygyn eeler turat. Сырғыста al Onega darijasына sejin, tyştykto—Onega kelynyn bir top соң velygyn çana Ladoga kelynyn tyndyk-сырғыş velygyn öz icine алып, Svir darijasына sejin çetip turat. Анын tyndyk velygy — Kola çarыm araly — kristall tekterinen tyzylup, Skandinav çarыm araly menen birdikte geologijalyq bir kelki volup turat. Landşaftta çaqьnda volup өtken muz doornunyn eñ ele keskin tyrdө көрсөtylgөн izderi var: too qьrқalagьнын соqusu tegerek, kotlovinalar, arqajqan-sarqajqan zoolor — „qoj mandajlar“, morendik dövөлөр çana grjadalar. Tolup çatqan svrostordun natijasynda rajda volqon соң kotlovinalar muzdun araketi menen kijincereek cunqurajьp olturup tegizdelgen. Bularda tyndyk-vatъştan tyştyk-сырғыştь qaraj sozulup ketken tolup çatqan көldөр var. Bulardy bir-birine aştaştьr qoşup turqan darijalardy bir dalajь, çaqьn arada ele volqon көldөrdy elestetet; alardyñ өгөөndөry iştelbegen, darijalardyñ өzdөryndө vosoqolor eñ ele көр. Kola çarыm aralyнын icinde vijiktigi 1198 m ge çetken eñ ele vijik toolor — Xivin tooloru da var. Xivin toolorunda ar tyrdyy çana eñ sejrek ucuraj turqan mineraldar сыquucu çerler var; bulardyñ qajsь birөөlөryнyn sarvalьq соң maanisi var, maselen, apatitti alsaq, andan mineraldyq

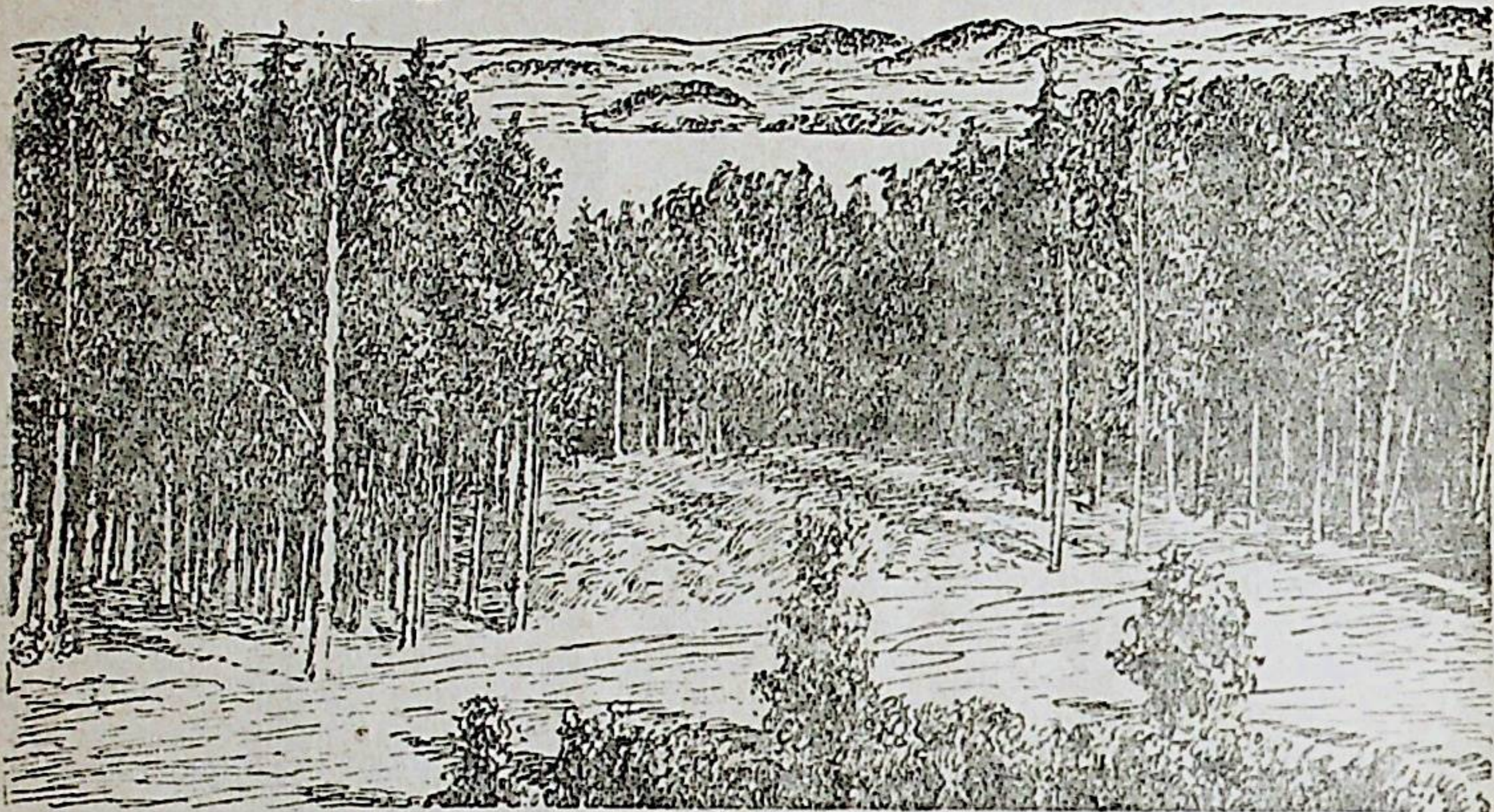
4-syret. Xivindin көryнуştөryнyn biri.

çer semirtkicter iştep сыqарылат. Svros oj çerlerinde (Imandra, Umbozero) көldөry var. Imandra kelynөn ақыр сыquucu Nivadarijasь Aq deñizdin Kandalakşa erinine qujulat. Kola çarыm aralyнын Tuloma degen eñ iri darijasь Barents deñizinin Kola vuluцuna qujat. Toluq suulu vosoqoluu darijalarda gidroenergijанын bir qьjla zapastarь var. Too massivderinde da vardьq çerde muz doornunyn izderi көryнyp turat. Urap çatqan too tekteri соң-соң таş сыьndьсын tyzyşөt. Vatъş çaqьndaqь çekteri vijik, Norvegijанын fiorddoruna oqşoşup, vulundar kesip kirip turat. Сырғыş çeeги төмөндөp ketet, çarыm araldьn reljefinin özy da (300 m ge sejin) төмөндөjt.

Xivin toolorunun landşaftь eñ ele vөtөncө. Bul — сылапас, bir tyrdөş çana çarajь anyq ele tyndyk cөл. Bir qanca ondoqon kilometr çerler — vьt-сьt volup casьraңqь tartьp tartipsiz çatqan sienitterden tyzylgөн tep-tegiz çer; мында өsymdyk da, çer eñilcek da, mox da çettişerlik sanda çoq; al tygyl suu da çoq, qajsь bir çerlerde çana erigen qardьn suulary таş astьnda, таş arasynda сылдыrap ақыр çatqаны uculat. Tegiz çerdin bet nde şamal çana өз erkince duuldajt, kьp menen suuqtuq çana too tekterin carcavastan çemiriltip talqalajt. Bul çerdegi toqojlor da ep-een elme cөл. Anda-sanda bir çerlerden qandajdyr bir qanattuunyn ucqаны, tyndyk tylykynyn çe qojondordun çyrgөny көzгө салынат. Tegeregin çьm-çьrt. Toqojlor çeeke çetpej, ovoco өskөн; vuxtalarda çana vulundarda çana, dal ele suunyn çeeinde qajьndar өşөt. Antkeni menen dövөлөrdyn qaptaldarь gьldөp çatqan өsymdykтер menen cymkөлгөн, zooqalarь menen araldarь tolup çatqan esepsiz qanattuularqa сыq tolqon. Bul „qanattuular vazarь“ özynyn ar tyrdyylygy çana şanduuluqu çaqьnyn kişini aң-taң qaldьrat. Tyny-kyny devesten, kьp vatraj turqan ujuldun çajь kezinde qanattuulardyñ qaqьldap sajqarqan yndөry qulaqьndь tundurат.

5-syret. Kola çarыm aralyndaqь fiord.

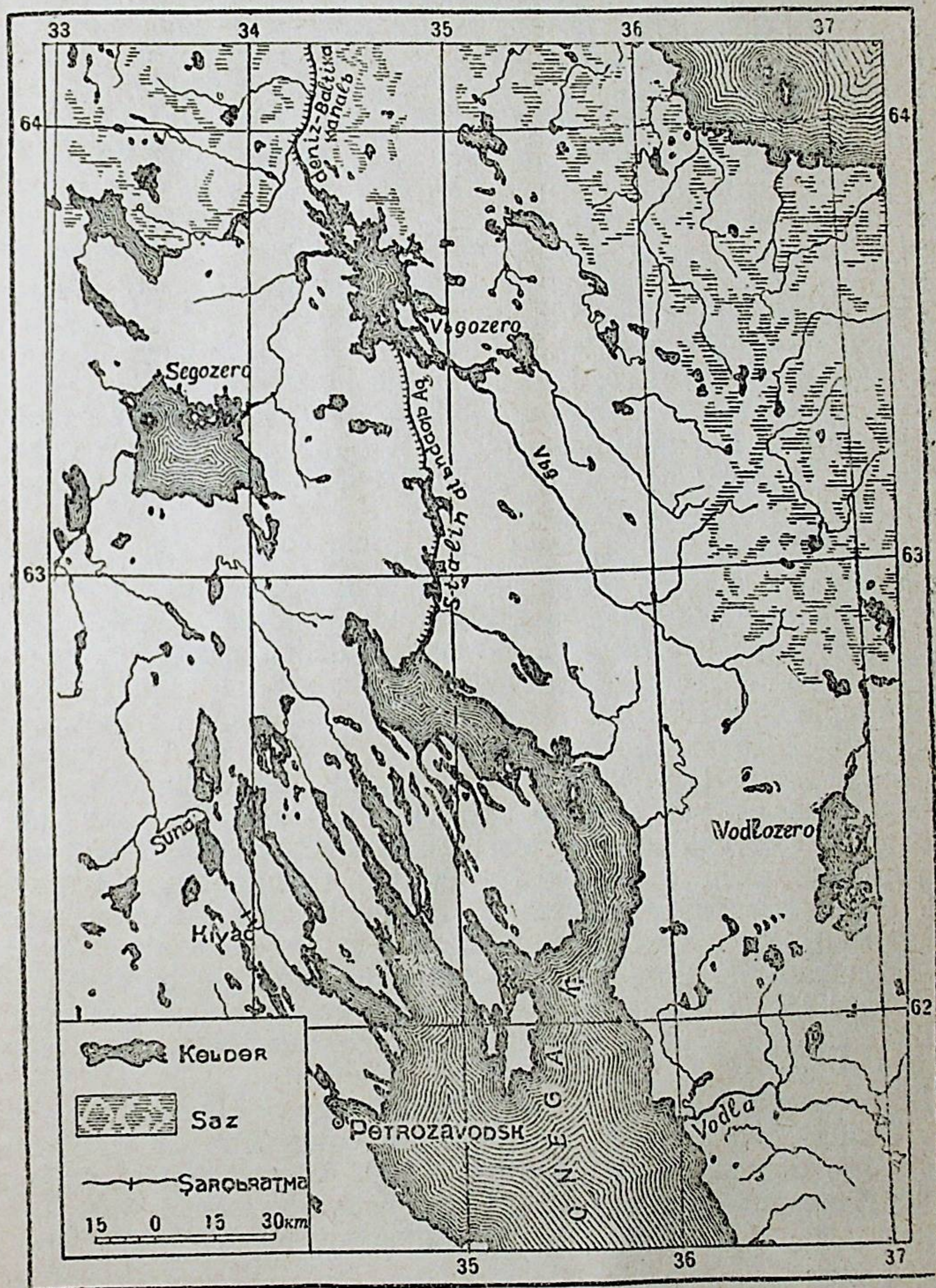

6-syret. Karelja көрүнүштөрүнүн бири (moren ландшафты).

Karelja nın reljefi төмөн чана бир қы. Ең ви́йик çerleri — тундыктө чана Финландия cek arasın н чаньнда, Baltika чана Ақ дениздердин суу вөлгүс çerlerinde турат. Kola чарьм араль сыжақта- ньр, мында да çerдин beti muz доорунан қалқан издерди асық эле көрсөтүр турат. Тундук-ватьстан тустьк-сырьсықа қарай вақыттанқан көлдөр сыжақтуу созолонуп ketken тар чана узун гръадалар (озь) — тундук Karelja усун өзгөсө типтуу нерсе. Көлдөру ең эле көр. Karelja тустьк чақьнда қатқан тузьдыктөр менен бирге — апық эле „көл өлкөсү“ волуп саналат. Бул көлдөрдүн қайсы бирөөлөрү (Торозеро, Segozero) бир миң квадрат километрден көр çerди eeler турат, ваşқаларь (Vьgozero) да өлсөму чақьнан ушул ајтылқанға чақьн kelet. Kareljадағы көлдөрдүн ең соңу — Онега көлү, апын тундук вөлгү зооқалуу çerкери ваг бир қатар вилундardan турат; Онега көлүнүн вилундарь да, — тундук-ватьстан тустьк-сырьсыбь қарай бет алыр, ошол эле вақытты сақтайт. Дарияларь да восоқолуу, қайсы бирөөлөрүндө шарьратмалар да keziget; Онега көлүнө тундук-ватьстан келип қија турқан Suna дариясынын шарьратмаларь (Кивас чана Порогог) ең эле белгилуу шарьратмалар.

Көл крајь. Крајьдн Karelja massivinin тустьк чақьнда қатқан вөлгүндөгү кристаллдық тектер çer бетине сырьр турбайт; бул çerде ал muz доорунун қалдықтарь менен қарталқан. Тундук-ватьстан чана тустьк-сырьсыстан ақырь morenderdin гръадаларь өтушөт, вилардн

ең ви́йиктери тустьктө. Бул moren гръадаларьнын negizi muz доорунан сејинки свростордон тузьлген дөңсөөлөр волот. Бул сыжақтуу васық- васық волқан çer Fin вилунунун тустьк çerктерин воялор вагыр, Ladoga көлүнүн тустьк чақьнан өтөт; ал çer ақиташтардан қурулқан; Volxov дариясы ушул васық-васық волқан çerден ақыр тушыр, азырь Volxov электр станциясы қурулқан восоқолуу тузет.

7-syret. Көлдөрү менен бирге тузырылген Karelja вөлгүгүнүн картасы. Көлдөрдүн көвү тундук-ватьстан тустьк-сырьсыбь қарай созолуп ketken.

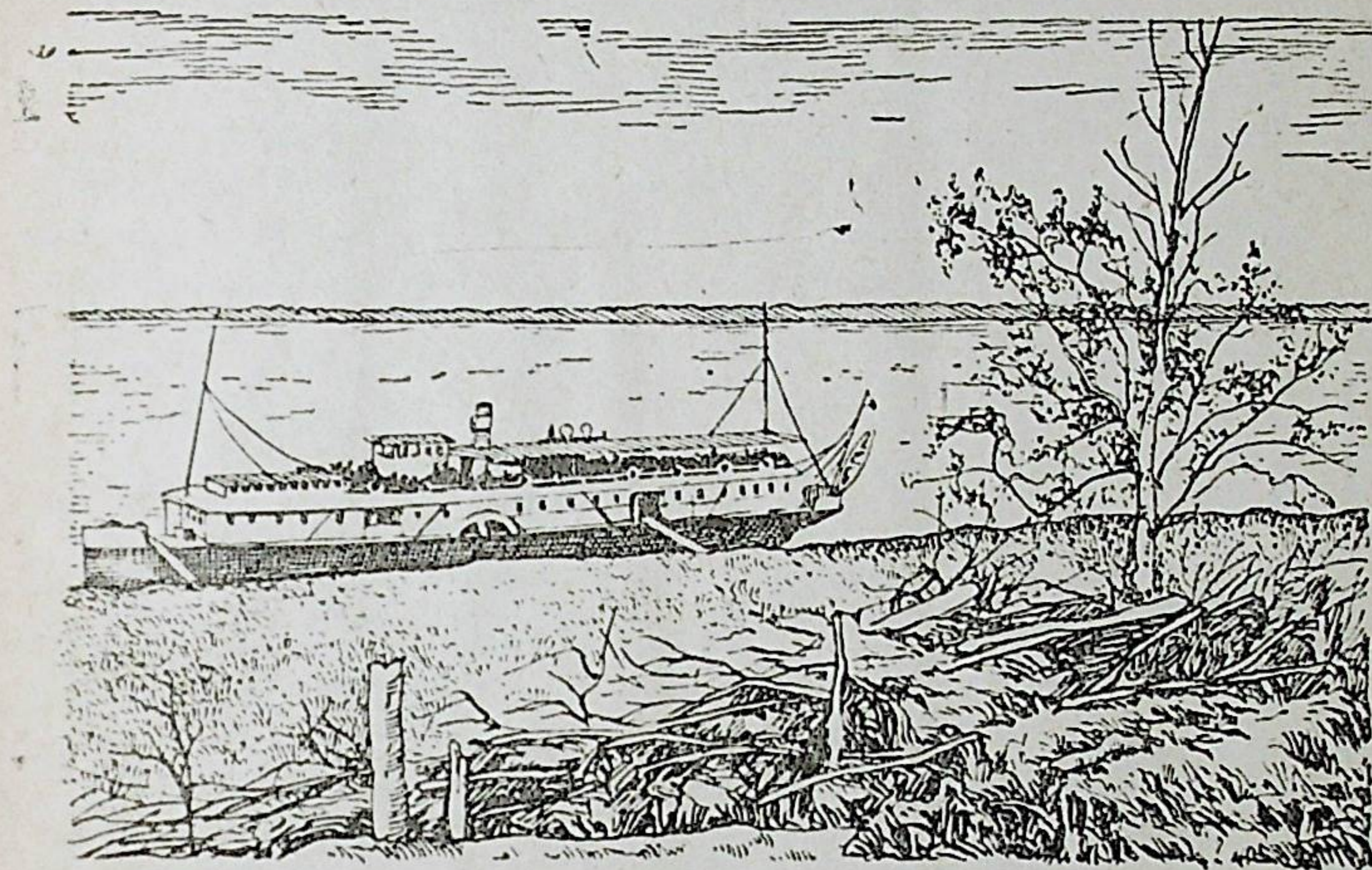
Bul rajon reljefi çaqьnan көvynсө moren landşaftьna oqşoş ke-
lip, дөvөlyy tyzdykty elestetet: copodon, qumdan çana majdalan-
qan taştardan tyzylgөн дөvөlyy grjadalar var; vardьq çerde cacy-
qandaj volup çьvьrap çatqan qoj taştar var; өrөөндөrdөгy дөvөлө-
dyn arasьnda formasь arqьl volqon көldөр çatat; bul çerdegi dari-
jalar iştelingen өrөөндөrdө bir qancalyq тыnc aqat, bireerlerde
darijalaryн bul meltirep тыnc aqьşьn соң-соң taştar çana vosoqo-
lor vizur ketet. Reljefi төмөндөгөн çerdin vardьqьnda көldөр var.
Kөldөry mol volqonduqtan bul vөlyk Kөл krajь деп atalat. Başqa-
larqa salьştьrқanda kicine volqon miң-miңdegen көldөrdөн başqa,
tolup çatqan iri сөттөр da var. Мында Onega çana Ladoga көl-
dөrynyn çeeги çelip icine kirvegen çazь çeeкtyy тыстык majda vө-
lykтөry — Aq көl, Ilmen, Суд, çe Pejrus, Pskov ç. v. көl-
dөр çatat. Bul көldөр muz doogunyn qaldьqtarь менен vuulup, eri-
gen muzdardьn суларь менен tolqon, ojdunduу кең өзөндө pajda
volqon, oşonduqtan alardьn vardьqь da majda көldөр. Kicinekej
majda көldөр aqьғындар olturup sazqa ajlanьp ketet. Krajьn bul
vөlygyndөгy сулар, vardьq көl bassejnindegi сулардь (Onega көly-
nөн Svir çana Msta, Lovat qujula turqan Ilmen көlynөн Vol-
xon) өзynө соқulta turqan qьsqa, viроq суусу көр Neva darijasь
qujula turqan Fin viluңuna aqьp тыşөt. Тыстык-сьoqьştaоqь darijalar
qana (Şeksna, Mologa çana alardьn qujmalarь) Volga bassejnine
qujulat.

Dvina-Pecora ojdunu. Bul кең ojdun, başqalarqa qaraqanda
өzynyn ең tegiz, çazь reljefi менен аььmalanat. Bir zamandarda
aньn vetin qaptap turqan muz doogunyn qaldьqtarь kijinki ubaqta
Muz okeanьnan uşul çaqqa çььp kelgen сулар менен çuulup ke-
tip, ojdunduqtun vatьş çana tyndyk çaqьnda qana saqtalьp qalqan.
Ojdun Tyndyk Uvalardьn ancalyq vijik volvoqon suu vөlgycynөн
tyndyккө okeandьn çeeкterine qaraj başaja varat da, кең çana ça-
тыq darija өrөөндөгy менен kesilet. Bajьrқь zamandьn сөкмө tek-
terinen pajda volqon ancalyq vijik emes Timan krajьzь vardьq
ojdundu eki vөlyккө vөlөt, alar: суларь Pecora qa—соқulqan
сьoqьş vөlyk çana başqь darijasь Tyndyk Dvina volqon vatьş vө-
lyk. Timan krajьzьnь ulandьşь Kanin çarьm aralьnьn дөңсөөsy vo-
lup sanalat. Suu vөlgycyn ancalyq vijik volvoqonduqunан Tyndyk
Dvina kanaldar arqьluu Volga, Neva çana Kama bassejnderi менен
qoşulqan. Timan krajьzь çol qattaşь ycyn ec bir qььncьльq tuudur-
vajt, anda Dvina çana Pecora bassejnderin bir-birine qoşo turqan
voloktor¹ var.

Darijalaryнда suu toluq çana uzaq aralьqqa sejin paroxoddor çyгө
alat. Tyndyk Dvina çana aньn baştalьşь volup Kивен көlynөн
aqьp сьqa turqan Сухона darijasь 1000 kilometrden aşьq aralьq-
qa yzdyksyz suu çolu volup sanalat; Tyndyk Dvinaньn ajaq çaqьn-
daqь aqьтьnьn кеңdigi 3 дөн 6 kilometrge sejin varat. Dvinaqa

¹ Voloktor—paroxoddordu bir suudan екinci суuqa сьoqara turqan çer— Qo-
tormocu.

он çaqьnan qujula turqan Vьsegda darijasь өзynyn uzunduqu ça-
qьnan Dvinadan da uzunduq qьlat, aнь менен qoşula turqan çer-
de суусу da көptyk qьlat. Pecora da uzunduqu çaqьnan Tyndyk
Dvinadan uzunduq qьlat; aньn qujmalarьnan maanige ee volqondo-
ru: оң çaqtaqь vytkyl Tyndyk Uraldьn суларьн өзynө соқulta tur-
qan Uca qujmasь çana sol çaqtaqь— Izma qujmasь. Vardьq da-
rijalar, bul çerde „erinder“ деп atala turqan, voronka сьjaqtuu de-
ñiz viluңdarьna qujuşat. Tyndyk Dvinada taşqьn tolqununyn vijiktigi
1,3 m kelip, çeeкke 100 kilometrden aşьq çerge cacylat.

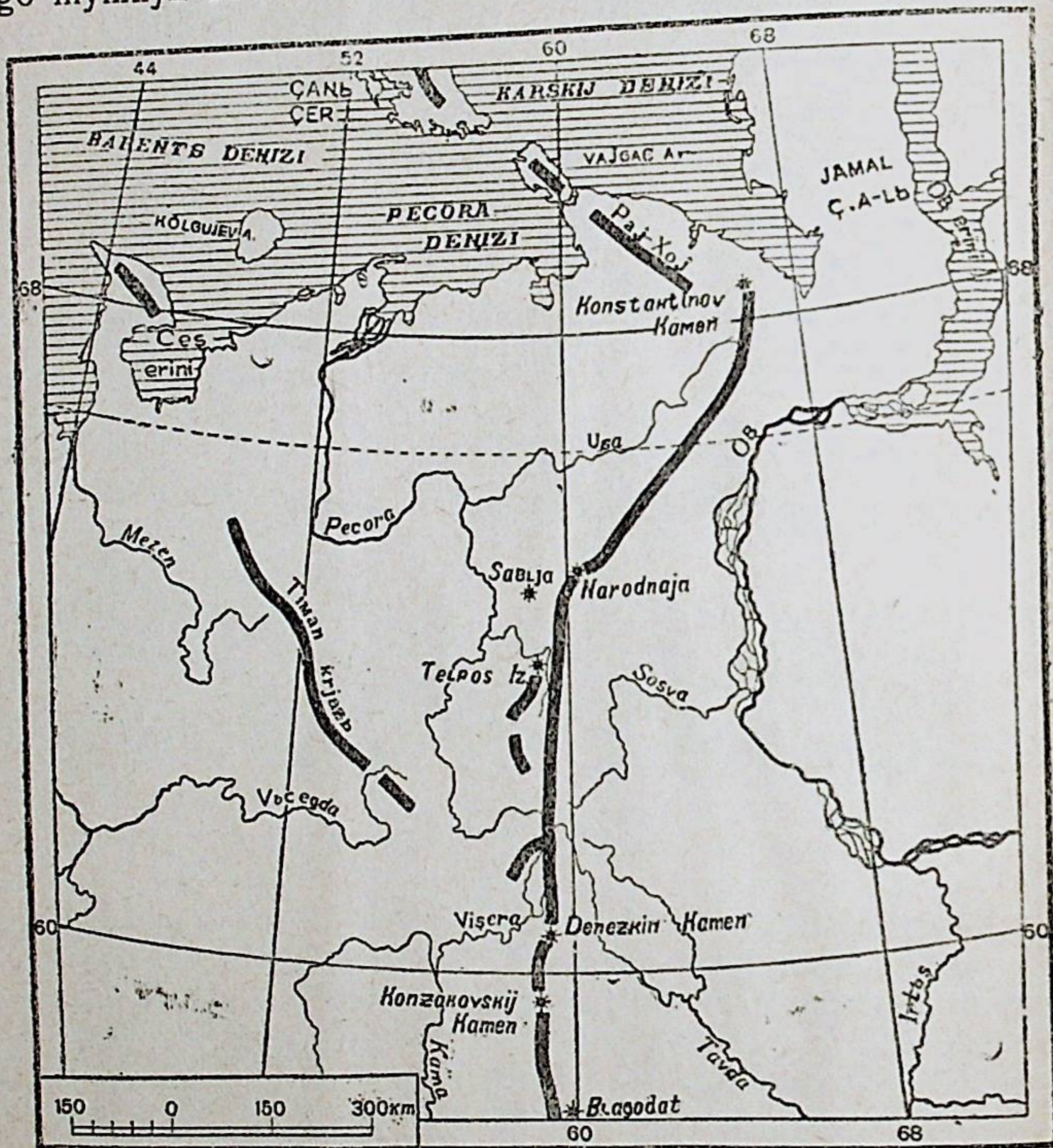

8-сырөт. Pecora la.

Tyndyk Ural. Tyndyk Ural—Ural toolorunyn ең qaarduu, adam
өtyyгө ең qььп volqon vөlygy. Al Karski denizinen 40 km браақ-
тыqtan başalat, bul çerdegi tegiz деп ajtuuqa volo turqan, tundra
ortosunda 450 m vijiktikte çatqan Konstantinov kamen toosu
көrynөt. Tundra volso, Ural sistemasьna qarastuu volup, ancalyq
vijik volvoqon çana da Vajgac менен Çaнь Çerge andan aгь ula-
ньp кetyycy Paj-Xoj qьrqa toosun Uraldan vөlyp turat. Bul qь-
qa too, Konstantinov kamen toosunan тыстык-vatьş çaqqa tyndyk
кеңdiktin 65° na sejin varat, мында, suu vөlgyc too qьrқasьnьn va-
тыş çaqьnda соң Savlja massivi çatat (1648 m). Savljanьn tyndyk-
сьoqьş çaqьnda, çaqьnda qana acьlqan çana vytkyl Uraldьn ең
vijik соқusu delip esepTelgen Narodnaja toosu var (1885 m).
Bul vөlyктө Tyndyk Ural keede „сөldyy“ деп da atalat. Tyndyk
Ural, bul adamsьz tundralar ortosunda asqaluu, toqojsuz çana tun-
çuraqan tar tilke volup çoqoru көтөrylyp turat. Aньn qajsь bir çer-
lerinde çajьnda da qardьn qaldьqtarь saqtalat, kijinki ekspeditsijalar

al çerlerde kicinekej (uzunduqu 0,5 kilometrge cejin bolqon) meç-
gylərdu da tabьstь.

Ural Savljadan tartьp eki çarьş too qьrğasьn tyzyp, tyştukke vu-
rulat. Mьnda „kamen“ dep atala turqan eң vijik coqlar 1500—
1600 metrge cejin kɵterylɵt; bul coqlardьn qaptaldarь 67—65° dan
vařtar aqьrьndar olturup toqoj menen qaptalqan. Tynduk Uraldьn
vardьq çerine çajьnda qana tynduk voqlardь segip aьp çol çy-
tyuge tymkyn volot.

9-syret. Tynduk Ural qьrğa toolorunun sxemasь.

Tynduk Uraldьn coqlarьnda ezelki vajьrğьlyqtьn çana aьn vizuluřunun bel-
gileri var. Alar kɵvynçɵ birinin ystyn ekincisi tartipsiz tyrdɵ vařp çatqan qoj
tařtardan tyzylgɵndyktь elestetet, çə kenen-kenen birindep çatqan tařtar menen
kɵmьlyp qalqandьqь elestetet; andaqь tař tekterinen birikken qoj tařtardьn
çaraqalarьnьn arasьnda qana bir az cьm kɵç toruraqtarь toptuřup çatat. Too
tekterinin vizuluřunun rajda volqon nerseler toonun voorlorun vojlor toqoj
cek aralarьnьn tɵmɵn çaqьna tyřuřet. Toolordun aq qarqaja culoqanьp çatqan
çerleri seřrek emes. Çajьn kɵp velygunde toolor vulttar menen tumanqaja
qaptalьp turuřat. Toonun etegi tuncuřaqan iьne çalvьraqtuu toqoj menen, kɵp

çerlerde sazduu toqoj menen qaptalqan. Biroq toolor toqoj cek aralarьnan alda
qanca çoqoru kɵterylɵt; bulardьn çьlanac tařtuu coqlarь iьne çalvьraqtuu
tajğarьn ceksiz kьnyrt denizi ortosunda aralqaja oqřop çoqoru kɵterylьp turat.
Tynduk Ural mьna uřundaj.

Araldar. Muz okeanьna kirip turqan araldar bytyndɵj ɵzgɵçɵ
dujne. Bulardьn eң tyştuk çaqьndaqьsь—Kolgujev aralь—Dvi-
na-Pecora çazь ojdunynun ulandьsь volot. Munun teskerisince,
Vajgac çana Çanь Çer toolu kelet.

Çanь Çer aralьnьn tooloru qajsь bir çerlerde 1200 metrge cejin
kɵterylɵt çana alardьn icine coң fiorddor kesip kirip turuřat. Fiord-
do oqřoqon Matockin řar qьsьqь tynduk araldь tyştuk aral-
dan vɵlyp turat. Çanь Çer Vajgactan Karskij Vorota qьsьqь
arqьlyu vɵlynyp turat; Vajgac volso materikten Jugor řarьnьn
qьsьqь arqьlyu vɵlynyp turat. Bul qьsьqtar çana andaqь muzdar-
dьn avalь, çajьnda Sibirge qattoocu paroxoddordun çyryřy ucyn
coң maanige ee volot.

Bul araldar çana kɵvynçɵ tyştuktɵn tyndukke qaraj 900 kilometr-
den artьqьraq aralьqqa sozulup ketken Çanь Çer aralь ɵzynyn ta-
viqatь çaqьnan Arktikaqa tyrdɵř kelet.

Çanь Çer aralьnьn çekteri suuq çana andaqь deniz voroonduu volot. Anda
çajьnda da vultsuz, tumansьz acьq kьndɵr seřrek volot. Kɵp ubaqtarda araldьn
çekterin qojuu tuman qaptar turat, qararьp byrkɵlğɵn, tegeregin sozolonqu tartьp
qaptaqan vulttuu suuq asmandan kereeli kecke tьnbastan alaj-dylej volup çam-
qьr qijup turat çana suunun kɵgьlytyr volqon tolgunu tike çekke řaraq-řaraq urup
turat. Eң kьctyy voroondor, tolgundu çektegi çarlardьn vařьna cejin tolgutup,
tařtardьn majda sьnьqtarьn çana majda tařtardь avaqaja kɵteryp, bir qanca kьny

10-syret. Tynduk Uraldьn kɵrynyřterynun biri.

quturat. Çeekter svz'p çyrgen muzdardan yc aj çana voş volot. Biroq çaj ortosunda da tyndyktən çe qşbqtar arqyluu Karskiy denizinen muzdar çylp kelip qalsa. avanyn tyry özgärylyp, gorizont culqanyp qalat.

Tyndyk çaqqa qancalyq arь varьlsa, toç cыncьrlarь oşoncoluq çooçoru keteryle beret. Toolordun ösymdykter cыpqaçan çылаңас воорloru çara slanetstyy majdalançan çaqyl taştar menen çaptaloçan. Toolordun çarçьoçaj-ynkyrlörynde çatçan çarçьdьn q taçtarь toonun jağı kыңьrt çerlerinen ar-acyq volup көryнөт. Bul een talaa elme cөldө тыs etpegen çьm-çьrttyq öкym syret, çar çatmarlarьnьn astьnda-çь çьldьrap aqьp çatçan suular da bul çьm-çьrttyqь vьza albajт.

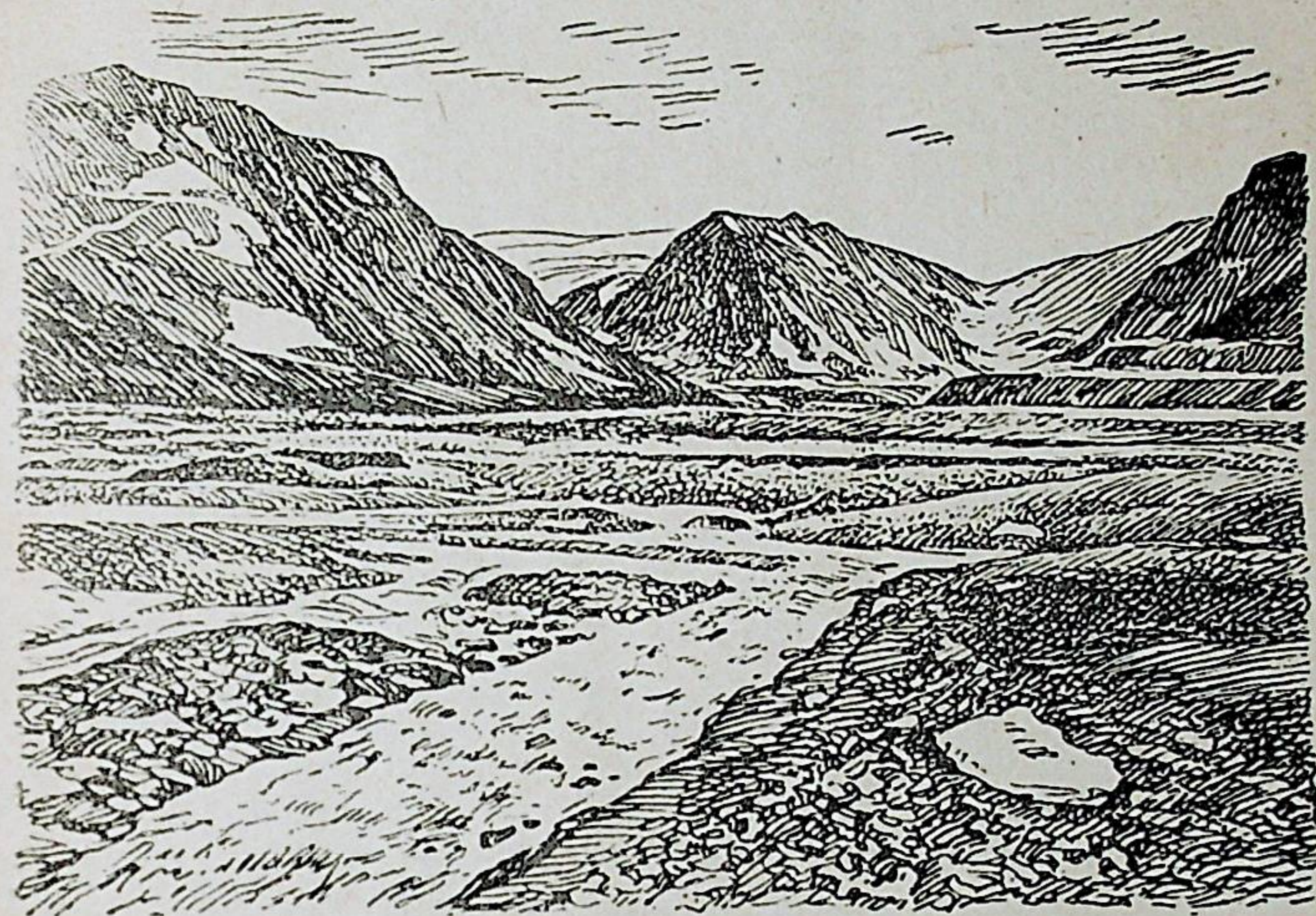
Qşьnda yc aj voju kыn көryнөйт, ujulduq şoola çana appaq çarçьa çaptaloçan öreңge çana toonun muz çatçan kemerlerine natuura çana çьmьldoçan çarçьq beret. Araldarda bir nece sulka тыnbastan eң kыctyy çarduu voroon soçup turat.

Biroq adam Arktikaьnь vаdьntь çana adamьn izi тыşpöçen araldardь adamlar çaj çylp da alyşь. Matockin Şarьnьn çeeinde, çanь Çerdin тыn çaq ucu—Z e l a n i j a t u m ş u ç u n d a, Ujulçьa çaraj avdan ele kirip turçan Frants-Iosif aralyна sovettik ilim stantsijalarь çuruldu; al çerde sovettik vajçooçular Arktikaьnь, көвyn-cө anьn klimatьn çana tabiqatьn izilder çatьşat. Ajaçьnda, ujuldaçь çalçьp çyryу-cy muzdun ystynө ilim stantsijasь тыzlydy. S vettik vaatьr ilimpozdor anda bir çatar eң çьmbatuu vajçoolordu çyrgyzyşty çana bizdin muz çarçьbetar varьşьp, alardь muz ystynөn aman-esen 1938-ç. çazьn ia alyp kelişti.

Klimatь çana ösymdyktөry. Tyndyktyn klimatь, көвyn-cө тыndyk-cьoçьşьn klimatь özynyn çarduuuluçy menen ajьmalanat. Qşь uzun. Bir çьlda 200 gө çaqьn kыn cьqьldoçan suuq volot. Pecora krajьnda janvar aьnьn ortoco temperaturasь—20° ça cejin çetet, çьldьq ortoco temperaturasь 0° dan төмөн kelet. Biroq Tyndyktyn тыştyk vөlygynde da qşь suuq. Çajь çьliu volçonu menen çьsqь. Darijalarь muzdun kec voşonot. Paroxoddor Dvina menen aprelde çyрө vaştar, oktjavrde toçtolot. Pecoranьn catьnda көp uvaçarda maj aьnda da tutaş ele muz volot. Krajьnьn bir çьjla vөlygy tyndyk ujul tegereginin arь çarçьnda çatat. Eki aj voju, nojavrden tartьp janvardьn ajaçьna cejin, gorizontun ystynөn kыn көryнөйт çana тыş cende çala 2 3 saat icinde bizdin inir kirgen uvaçьttь elestelken kыygym çarçьq көryнөт; kee bir uvaçarda tyndyk şoola acьq volup nurdanat, munu al çerde spolox dep атаşat. Okean-dьn çeeklerin muzdar culqar alçan çana bul çeekterden muzdun suuq şamalь tegizdikti çaraj arçьrap urup turat. Oşondoç volçonu menen, kыn, maj aьnьn ajaçьnan ijul aьnьn ajaçьna cejin gorizontton arь vatpaj, bul uvaçta kыn gorizontun ystynө çarçь ajlanьp tura beret, тына uşul eki aьdьn icinde tabiqat çaşar kыn көryyge aşьçat. Kыn gorizontun arь çarçьna vatçan çerde da, uzaq uvaçьt çoç volup ketpejt. Qşьqa, 2—3 saattьq, „vuurul“ tyndөrdө kiter oçusa da volo turçan çarçьq volot.

Murmanskinin çeeinde munun çanьnan suunun çьliu aqьmь ötөt çana al çeek erde okean suusu toçvojt, klimat bir çьjla çьliu: Murmanskide janvar aьnьn ortoco temperaturasь—10°. Çьliu aqьm volçonduçtan тында çaan-cacьn bir çьjla volot, vultu көвyröөk, тумань tez-tez volup turat. Çajь salçьn çana тыnduu, çazь suuq, kыzy çьliu kelse da, çojuu çana uzaçça sozulçan tumandar volçonduçtan көvylsyz kelet. Qşь ertereek, oktjavrdin ajaçьnda тыşөt, biroç bireerlerde sentjavrde ele çar тыşyp qalit; тына oşol uvaçtan tartьp suuq da vaştalat. Qşьnda temperaturasь 15° dan

tөмөн тыşкөн uvaçьt eң ele sejrek ucurajт, tez-tez qşьqь çьliuuluq volup, eң көp çar çaajt, al çarlar çarçьoçajda çьl vojunca çatьşat. Qşьnda deniz çaçtan ulam-ulam çajtalaçan çatuu voroondor volup turat. Kolskiy çarьm aralyньn icki vөlykterьnde denizdin taasiri naçar, oşonduçtan qşьь bir çьjla suuq kelet.

11-syret. Çanь Çerde.

Karelijada çana Kөл krajьnda denizdin çarçьndьoçь çana icki suulardьn molduçy klimatь çumşaq çьlat, biroq oşonu menen birge тыnduu çana suuq çьlat. Bras, тында qşь cьoçьşьtaçь uşul ele kendikte volçon çajlarçьa çarçьanda bir çanca çьliuuluq çьlat (janvardьn ortoco temperaturasь Petrozavodskide—11°, bir çanca тыştygyröөk çaqta çatçan Cerdьnda—16°), biroq çajь, көвyn-cө çazь suuq volot. Çaz kec kelet çana çьliuluçtun muzdu erityyge çana coң köldөrdөgy suunu çьlytuçça sarь voluşu arçьsьnda eң ele aqььndьq menen kelet. Bat-bat ele şyudyrym тыşyp suuq volup turat, maj aьnьn екinci çartьsьnda volso, temperaturanьn keskin тыrdө төмөндөşy vajçalat; munu suuqtun çajtьşь dep атаşat; temperaturanьn тындаç volup төмөндөşy andan arь тыştyk çaqqa, SSSR-dьn Jevropalyq vөlygynyn orto tilkesine da tarçalat.

Çaan-cacьndar orto tilkedegige çarçьanda az volot; oşondoç volçonu menen çajь çamçьrduu çana kыzy byrkөk kelet. Buulanunun naçarьdьnan çana көвyn-cө deniz çaçtan soçup turuucu şamaldьn volçonduçunan, tumandar tez-tez volup turat. Kыз uvaçьnda keede eң çatuu voluucu, vatьştan soço turçan deniz şamaldarь—suunu vuup çojot çana al tygyl Neva suusunun

qajra artıpa aqıyıpna severker volot çana anıñ natıjçasında Lenin-gradda suu taşqıñ boluuqa mümkyn; bul şamaldar Ladoga kölynun suuların da sıqıy çeeke qaraj ajdar, andaq kystuu vo-rondorqo sever volot.

Bytkyl Tynduktyn көр völygy ijne çalvıraqtıu toqojlor menen qaptalqan, al toqojlor vatısta çana tuştık-vatısta bir qıjla kesilip ketken, bıroq tyndık sıqıytaq toqojlor adamdı ajran tañ qaldı-ğandaj çs tynt. Ondoqon çana çyzdeğen kvadrat kilometr kele turqan keñ mejkindikti mox saz eeler çatat. Toqojlor vatış völyk- to vatqan saıyn azajır, denizge sejin vatır turat; sıqıyş völyktegy çeekeerde alardıñ ordun tundra—bir qıl, qajıñ bir çerlerde ejde- ıldıj volqon tegizdik vasır turat. Tundra çajında ar ubaqıt saz- duu mejkindik volur, al mejkindik çe dövö-dövö volqon sım köñ- der menen qaptalır, çe көz actıvıaj ystındө arqı-terki usır çyr- gөн qalıñ cirkejlyu çarıñ-çarıñ tal çana qajındardıñ çs toluşu menen qaptalır turat. Qıyında al tundra qar astında vasılr oqo veter turmuşqa ıajıqsız volot, bireerlerde bir nese kyn volur tu- ra turqan qorqunıctuu qar voroondoru toptolqon qarđ bir çerden ekinci çerge usırur turat. Dөñsөlyrөök çana taştuu çerlerde tundra qırqaq kelip, çer enilcek çana vadaldar menen qaptalqan. Kөр çerduy keñ tundra Pecoraın sıqıyş çaqında çatat; Az çerduy tundra Pecoraın eteginen vatış çaqta çatat. Bul tundralarda bir qıjla mejkindikti ar dajm toñur turqan torıraqtar eeler turat. Tundralıq ösymdykter Kolgujev, Vajgac araldarıñ çana Çañ Çer menen Frants-Iosif Çerinin bir az çerlerin qaptar turat.

Qalqı. Administrativdik völynüşy. Tyndık—SSSRdıñ Jevro- palıq völygynun qalqı eñ az volqon oblastı. Bul çerde orto esep menen ar bir kvadrat kilometr çerge 6 kişi tuura kelet, bul, bytkyl SSSR qalqıñ ortoco çsıtyqına qaraqanda eki kişiden kem kelet. Egerde Leningrad sıjaqtuu eñ iri vorvogu volqon Leningrad oblast- tıyn sıqarır taştasaq, anda, 1 kv. km. ge tuura kele turqan or- toco çsıtyq 2,5 kişige sejin tömөн tuşet. Sındıqında, Cetki Tynduktyn qajıñ bir çana oşonu menen birge keñireek rajondorına qalqıñ çsıtyq ar bir 10 kv. km. ge bir kişiden tuura kelet. Mьn- daj çerler: Kolskij çarım aralıñ ıcki völygy, Karelijanıñ qajıñ bir rajondoru çana Pecora krajı.

Tyndıktө vajırqı ubaqıttardan veri bir qanca elder turur ke- lişken. Alardıñ qajıñ birөөlөry mьnda azırqı ubaqıtarqa, sejin da- çaşar kele çatışat. San çaqınan bir qıjla көvyrөök volqondoru: vatısta, Kolskij çarım aralı menen Ladoga çana Onega köldөryñ ortosundaq Karelder, sıqıyşta, Pecora çana Vьsegda darıjalardı- ñyn volqorındaq komiler volur, bulardıñ ar birөөnyn sanı 0,25 million kişiden kelişet. San çaqınan bir qanca az volqondor: tyndıktө, Kanin çarım aralı menen Tyndık Uraldıñ ortosundaq nenetster çana Kolskij çarım aralındaq saami (lorarlar); ne- netsterdin sanı 10 minge çaqın, saamiler volso vardıq 1500 ge çaqın kelet.

Orustar Tyndıkkө 700 çıl deerlik mьndan ilgeri көsur va- ra vaştalqan. Alar көvynсө darıjalardıñ өгөөndөry vojunca çana Aq denizdin çeeği vojunca çajlana vatışır, aqıyındıq menen tyndık- кө çana sıqıyşqa qaraj çıla vaştalqan. Vaşqa cet-çaqalar sıjaqtuu, mьndaqı elder da өз çerlerinde ar tyrluu çaqtan qısm көrgөndyk- tery usın çarajı çana adamdar az tura turqan tyndıkkө qarar çol tartışqan eñ qajratuu çana eptyu kişilerden tyzlyşken. XVIII qı- ıymdıñ vaşında Peterburgdun negizdelişi çana aqa vorvor şaardıñ alır vatılyş—vatısta orus qalqıñ көvөjüşynө birinci tyrtky vol- qon; anıñ ystynө andaqı klimattıq şarttar dıjqancılyq qıluuqa соñ мүmkyndıkter var ekendigin elestetken.

Administrativdik çaqınan Tyndık 5 völykkө völynөt, alar: vatısta—Leningrad oblast çana Karelija ASSR, tyndıktө— Arxangelsk oblast, tuştıktө—Vologda oblast çana Sь- qıyşta—Komi ASSR. Arxangelsk çana Vologda oblasttar çana Komi ASSR ajantı vojunca bytkyl Tynduktyn $\frac{3}{4}$ völygy deerlik çerdi eeleşet, bıroq qalqıñ sanı çaqınan $\frac{1}{3}$ völygynө da çetpejt. Leningrad oblast, өlcөmy çaqınan salıştıra kelgende az volqonu menen, qalqı eñ ele çs. Karelija ASSR ajantı çaqınan da, qal- qıñ sanı çaqınan da aqırqı orunda turat. Leningrad oblastıñ adminıstrativdik vorvogu—Leningrad, Arxangel oblastıñ—A r- x a n g e l s k, Vologda oblastıñ—V o l o g d a, Karelija ASSRıñ—P e t r o z a v o d s k, Komi ASSRıñ—S ь k t ы v k a r. Karelija ASSR çana Komi ASSRnan vaşqa, uluttuq belgileri vojunca Nenets ulut okrugu völyngөн, bul okrugdun vorvogu—N a r j a n - M a r. Nenets okrugu Arxangel oblastına kiret. Karelija ASSR arqıluu Lenin- grad oblastınan völyngөн Kolskij çarım aralı Leningrad oblastıñ sostavına kiruusy vөtөncө Murman okrugin tyzөt, munun vor- v o g u — M u r m a n s k.

Çarvası. Tyndıktө klimat çana көvynсө torıraq şarttar dıj- qancılyqqa bir qıjla daraçada tosqoolduq qılat. Oşonduqtan mьn- da dıjqancılyq, vorvordıq çana tuştık oblasttardaıdaj maanige ee emes. Kөvynсө tuştık-vatısta eñ көр tarqalqan ösymdykterdun biri, anda eñ çaqış vıla vere turqan, zıqır volot. Azırqı ubaqta zıqır ajdalqan ajanttarda çana dan (qara vıudaj, arpa, sulu) ösym- dykter ajdalqan ajanttar da aqıyındar oturur көvөjür kele çatat; tyndık rajondordo dıjqancılyqtı (vaşqa dan ösymdykterynun icinde çazdıq vıudajdı) kycөtyuge qarata çaralar ijgiliktyu tyrdө көrylür çatat. Oşondoı volso da өzdөryñyn egini azırınca өzdөryñө çetiş- pejt, egindi bul çaqqa vaşqa oblasttardan, көvynсө Volga vojunan alır kelişet. Darıjalardıñ çajımalardıñ çaqış şalvaalar mol vol- qonduqtan mal çarvasılyq соñ maanige ee volur turat.

Azırqı ubaqta Tyndık, vizdin Sojuzdun vaşqa oblasttar çana krajlar sıjaqtuu ele, eñ tezdik menen industrialıştılyr çatat. Industrialıştıruu protsessi Tynduktyn eñ alısqı burctarıñ da өз icl- ne aldı. Er-een tundranıñ arasında, darıjalardıñ çeekeerinde taqtaj tilyusy zavoddor çana kender pajda volur çatışat çana oşol ele çerdin tegeregindegi Tynduktyn көsmөн elderi—nenetster çana saa-

miler vuqu östyryşet, azyr bolso alar vuqu östyryu kolhozdoruna ujuşulğan. Alardyn turmuş awaly keteryldy, madanij dengelderi da keteryldy.

Tyndyk—tabiqat çarýnan waj kraj. Bardyq mejkindiginin $\frac{3}{5}$ welygy toqojlor menen qartalğan; okean, keldery çana darijalar walyqqa waj; deniz ajbandar da kerp; darijanyn egeendery bulundaq şalwaalar menen mal usyn eñ ele ontojluu, tundra—vuqu östyryu usyn awdan ontojluu çer. Kerp çerlerde qazylyp alnyusu pajdaluu kender tabyldy, alar: Pecora bassejnindegi taş kömyr (Vorkut darijasynyn woyunda) çana neft (Uxta darijasynyn woyunda), Vajgac aralyndaq qorqoşun, Xibinde apatit, nefelin tolup çatqan sejrek mineraldar çana da temir keni bar; Tixvinge çarýn çatqan tuştyk-watışta woksitter, Kareljada—keldön çarýn temir keni çana quruluş taştar bar. Tyndyktyn tabiqij wajlyqtaryn iştetyu çana pajdalanuu işi Sovet wijligi kezinde çana eñ kyctyuy tyrdö alqa ketti.

Birinci orunda toqoj öner çajlar turat; taqtaj tilyusy zavoddordun san bir çylja ösyp çatat; oşonu menen birge çarýac dajardoo çana alardy aqyza turqan darijaqa alyp kelyu protsesleri mexanikalaştyrylğan. İşter çarýlğan çarýac çana taqtajlar bizdin çarýac taşy turqan sovettik paroxoddorubuzda çana cet el paroxoddorunda cet mamketterge eksport çylnat. Çarýactardy çarýaruunup waşq punktar—Arxangelsk çana Sorokawolup esep-telet. Çarýac tilgic zavoddor menen birge, syjosu çarýac söngögy bolqon öner çajlardyn waşqa tarmaqtar da önygyşty, maselen: qaqaz, şireñke, ximijalyq öner çaj tarmaqtar. Walyq promyselderi, tjulenge aqylyq çyluu işi da bir çylja kenitilgen çana da mında aqylyqtyn özy da ökyndötylgön, azyr aqylyq çylp qarmo işi trauler dep ataluusu atajyn kemelerde çyrgyzylyt; tjulenderdin çatqan çerlerin wajqoo usyn aeroplantar qoldonulat. Walyq öner çajynyn woywogu—Murmansk. Pajdaluu qazylyma kender da eñ çyluu tyrdö iştelinip çatat. Apatitler öndyrylyp çana iştelinip çatqan Xibinde çarýsa ubaqytn icinde öner çajdyn çarý woywogu—Kirovsk pajda boldu. Suu energiasyn pajdalanuu usyn Volxov, Swir, Niva çana Tuloma darijalarında qiwattuu gidroelektrostantsijalar quruldu.

SSSRdyn Moskvadan kijinki eñ iri öner çaj woywogu bolqon Leningrad—Tyndyktyn öner çajnda bytyndöj özgöce orundu alat.

Leningrad öner çajynyn önygyşynö bir çylja daraçada anyn geografijalyq awalyyn ontojluuluqu sever wölot. Cet elderge çarýa turqan deniz çolu çana Leningradly Volga woyu çana woywog menen wajlanıştyra turqan darija çoldoru Leningrada bir-biri menen qoşuluşqan; anyn ystynö aqa wardyq çarýan temir çoldor kirip turat. Azyr ubaqta Leningrada ajlyqça maşina quruu, elektrotexnikalyq çana ximijalyq öner çajlar, keme quruluşu çana da tekstil, tamaq öner çaj önykkön.

Sojuzdun çalpy çarbasında Tyndyk özgöce orundu eelejt. Tyndyk eksport usyn çarýac çana puşnina weryusy, icki wazar usyn

walyq weryusy, aljuminij öner çaj usyn woksitter çana nefelin weryusy, çer semirtyu usyn apatitler weryusy kraj wölup sanalat.

Tyndyktyn geografijalyq awalyyn oşondo bolqonduqun, bir çarýnan, az bolso da, anyn gawandar arqyluu deniz çolu menen jevropalyq ölkölerge çana okeandyn ar çarýndaq ölkölerge, eklyci çarýnan, Sibirdin çerkerine çarýu mymkyn. Oşondyqtan, ölköwyzdyn deniz cek aralar çana con qurqarqyq cek aralar eeler turqan bizdin territorijanyn bul welygyn qorqoonun—SSSR usyn birinci daraçaluu maanisi bar.

Şaarlar çana qattaşuu çoldoru. Tyndyktyn eñ iri şaar—yc million deerlik qalq bar Leningrad. Leningradan kijinki eñ con şaar—200 minden aşyq qalq bar Arxangelsk, 100 minge çarýn kişisi bar Murmansk, Vologda menen Pskovda—ar birinde 70 minden kişi bar. Petrozavodsk menen Novgorod tigilerden kicne şaarlar. Myna uşular menen bir qatar çarýdan çarýp ösyp kele çatqan öner çajlyq woywoglar: Kirovsk çana Wolxovstroj şaarlar, bularda uşul kezde ele on mindegen kişilerden bar. Qalqan şaarlar bir qanca majda; köwyncö wular bir qanca miñ adamdar bolqon majda şaarlar. Oşondo bolso da bul çerde şaar qalqynyn protsenti salıştyra kelgende çorqoru. Leningrad öwlastında, Leningrad şaar bolqonduqtan, şaar qalqynyn protsenti SSSRdyn waşqa oblasttarına qaraqanda da çorqoru turat (56%). Karelija ASSRnda da şaar qalqynyn protsenti çetişerlik tyrdö çorqoru (29%).

Leningrad—SSSRdyn Jevropalyq welygynyn bytkyl tyndyktögy eñ maanilyu şaar, Moskvadan kijinki eñ ele iri öner çajlyq woywog, eñ iri deniz portu çana temir çol toomdorunun eñ irilerinini biri. Radşalyq Rossijanyn murdaq woywog şaar bolqon Leningrad azyr ubaqta bizdin ölkönyn Moskvadan kijinki eñ iri madanij woywogu wölup sanalat. Bul Leningrada tolup çatqan ilim çana madanij-aqartuu mekemeler, muzejler çana kartina gallerejleri bar, bulardyn arasında Ermitaz çana orusiskusstvosunun Muzeji özgöce sonun. Eñ ele kerp çorqorqu oqu çajlar, SSSRda kitepke eñ ele waj bolqon El kitepçanas bar.

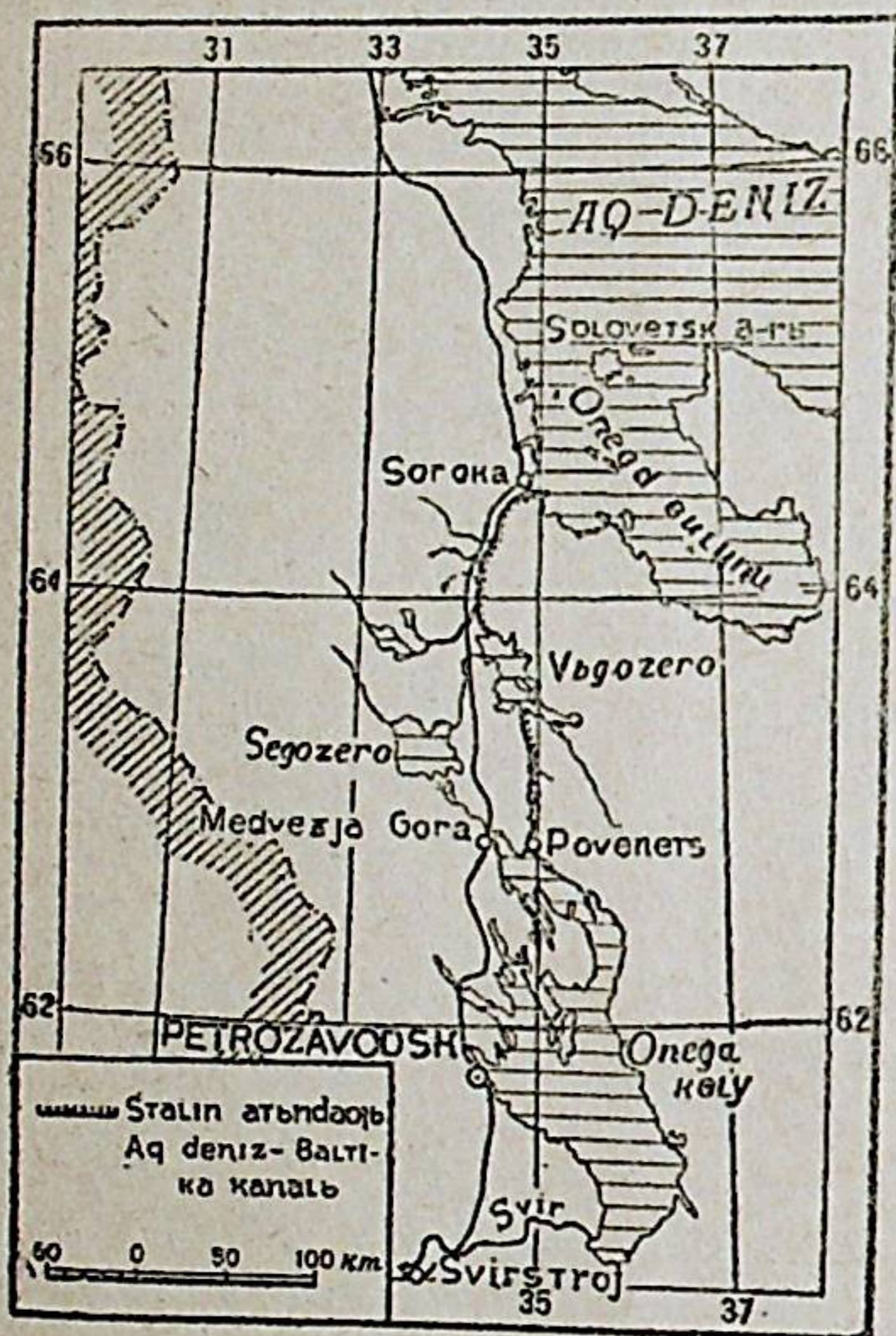
Leningrad (waştaq Peterburg) Neva darijasynyn deltasına çajlaşqan, bul delta al çerde bir qanca tarmaqtarqa wölyngön. Bizdin ölkönü Batş Jevropa menen wajlanıştyr turqan, Pjotr I tarawnan tyzylgen bul Leningrad XIX çylmdyn ajaqynda eñ iri öner çajlyq woywog çana çumuşçulardyn revoljutsijalyq çylmydarynyn woywogu wölup qaldy. Leningrad turqan çerdin beti darijalaryn çeginen kerp ançalyq çorqoru keterynky emes, oşondyqtan bul çerlerde bireerlerde kyzyndö suu taşqyly wölup turat; teskerisince, Nevada çaz ubaqynda suu ançalyq taşqynda waj, antkeni darijanyn. Ladoga kölynö quja turqan çarý suusu, anyn dengelin bir az çana çorqorulatyp, melmilder çatqan con keldyn çajlyq weyne walyr qujulap.

Eñ waşq zavoddor çana fabrikalar çajlaşqan Leningradyn cet çaqalar da sonun; bul zavoddor menen fabrikalardyn çarýnda çumuşçular usyn eñ sonun yjler salynğan bytyndöj şaarçalar ösyp çarýt. Leningradyn portu da sonun, bul portqo kelyusy cet ölkölyk paroxoddordun çyk tyşyruu çana alarqa çyk artuu işteri eñ çarý çarýlyp maşinalaştyrylğan. Neva darijasyn, con-con deniz paroxoddoru kenkesir çyge wery turqandaj wölup, eñ ele teren darija; biroq mında paroxoddordun

Leningradqa kiruyloyu ysyn Fin vulunu tajzdyq qyloqandytan, Kronstadtyn çaqyn çerinen vařtar, Nevanyn satyna kirip turuucu çerge sejin deniz kanalъ qa- zylqan.

Leningradдын aldъ çaqьnda 30 km ьraaqьtqta turqan Kotlin çazь aralynda, Leningradь deniz çaqtan saqtaj turqan çana Balti- ka flotunun tura turqan vařqь çajь volqan krepost—Kronstadt var.

Tyndyktögy řaarlardьn көp völygy sooda çoldorunda сыqьp ça- na önygyřty (Leningrad—Nevanyn satьnda, Arxangelsk—Tyndyk

12-syret. Stalin atьndaqь Aq deniz-Baltika kanalъ.

Qadimki qořup turqan kanaldardan vařqa, Onega çana Ladoga keldö- gynyn tuřtyk çeehterinin vojunda qurulqan ajlanma kanaldarda var, bularda eñ kyctyy voroondor volot. Mariin sistemasьna Aq keldöni bir az aralyqta çatqan Tyndyk Dvina kanalъ arqьlyu, Tyndyk Dvi- na vassejni da qořulat. Çyktördyn көp völygy mьna uřul sistema- lar vojunca Leningradqa varat; qajra qajtyřta çyktör az volot. Ma- riin sistemasь azьrqь uvaqta qajra qurulup çana tereñdetilip çatat. Çaqьnda qurulqan, Ladoga көlynön Aq denizge sejin yzdyksyz suu çolun tyzğön, tereñdigi çaqьnan соң kemeler çyгө ala turqan, Stalin atьndaqь Aq deniz-Baltika kanalьnьn eñ ele соң ma- nisi var.

Сьqьřta Tyndyk Dvina—Vьsegda sistemasь ancalьq соң volvo- qon Jekaterina kanalъ arqьlyu Kama sistemasь menen qořulat.

Bul qořulmanь Pecora darijasь menen da vajlanьřtygьp keñityu iři dolborlonulup çatat.

Tyndyktögy temir çoldor territorijanьn ölcömy vojunca az çana alar krajьn vatьř völygynö kiret. Mьnda meridian vařqьtьnda eki eñ kerektyu magistral ötyřet: biröө Moskva menen Arxangelskidi, ekincisi—Leningrad menen Murmanskidi qořot. Vatьřtan сыqьřqa qaraj ketken ysyncy magistral krajьn tuřtyk-vatьř völygyn çana sermejt; al Leningradan Vologdaqa çana andan arь Kirovqo—Permgе—Sibirdegi Sverdlovskige varat. Krajьn сыqьř völygynde, Vьsegdanьn Tyndyk Dvinaqa quja turqan çerinde, Kotlas řaarьn Kirov řaarьna qořo turqan bir çana temir çol var. Vatьř völykte Leningradan bir nece çol ketet, alardьn eñ maanilyusy—Leningrad menen Moskvanьn arasьnda çatqan Oktjabr temir çolu; ekincisi Vitevsk arqьlyu Odessaqa kete turqan tuřtyk çol.

2. SSSRдын JEVROPALЬQ BÖLYGYNYN BORBORU.

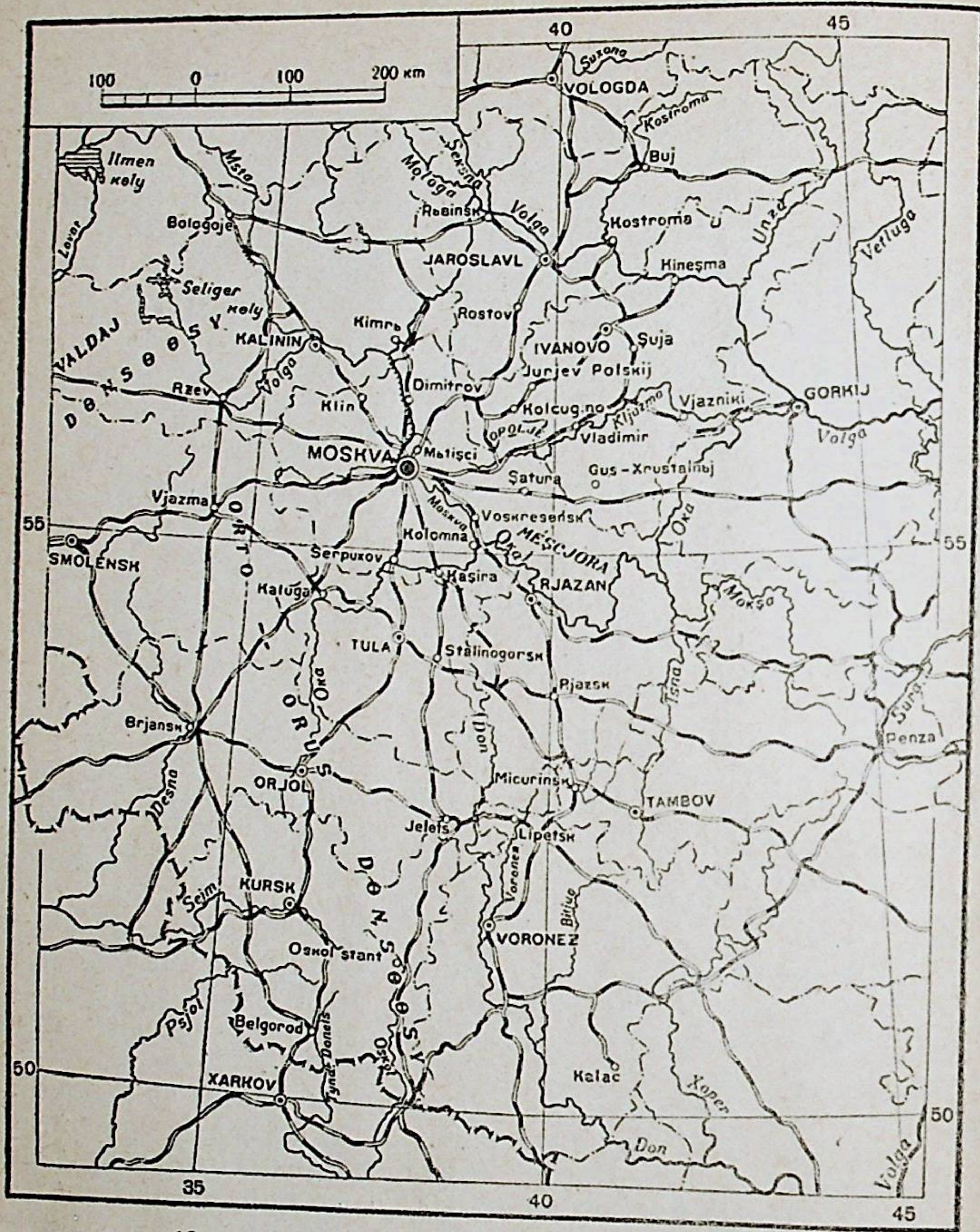
Turqan ordu çana çalьp mьnөzdөmөsy. Borbor—SSSRдын Jevropalьq völygynyn eñ kicine Fiziko-geografialьq oblasttarьnьn biri. Ajantь çaqьnan al Vatьřtan çana соңuraaq, viroq elinin sanь çana anьn сыřtyqь çaqьnan al Ukrainadan kijinki ekinci orun- da turat.

Borbordun turqan ordu anьn atьnan özy menen ele mьnөzdө- löt. Al, vatьřqa çana tuřtykkө qaraj anca-mьnca сыqьp turqan volso da, сыndьqьnda, bizdin Sojuzdun Jevropalьq völygynyn bor- borduq oblastь volup sanalat. Bul, tyndykkө qaraqanda bir qanca meelynyгөөk, tuřtyk сыjaqtuu ьсыq emes, çaan-cасыnьn көlömy ortoco volqon, „orto“ klimattuu oblast; toqojlordon vara-vara ta- laalarqa öтө turqan, çerinin tyřymy az podzolduq topuraqtan vara vara tyřymy mol çana önymduy qara topuraqqa öтө turqan oblast. Bul oblastьn ortoluq, borborduq avaly anьn taviqij řarttarьn ça- pa carvalьqьn çana emes, anьn sajasь maanisin çana mamleketi- bizdin tyzylyřyndögy birincilik rolun da belgilejt.

Bul oblast özynyn ölcömy vařqalarqa qaraqanda соң emesti- gine qaravastan (bizdin ölkөнyn masřtavь vojunca bul Borbor соң emes, ajantь çaqьnan volso bul Borbor, maselen, Polřadan соңu- raaq), tyndyktөн tuřtyk vařqьtqa 1200 km sozulup, bir qanca zona- lar arqьlyu kesip öтөt. Ořonduqtan borbor mejkindiginin landsaft- tarь çetiřtyu tyгдө ar tyгduy.

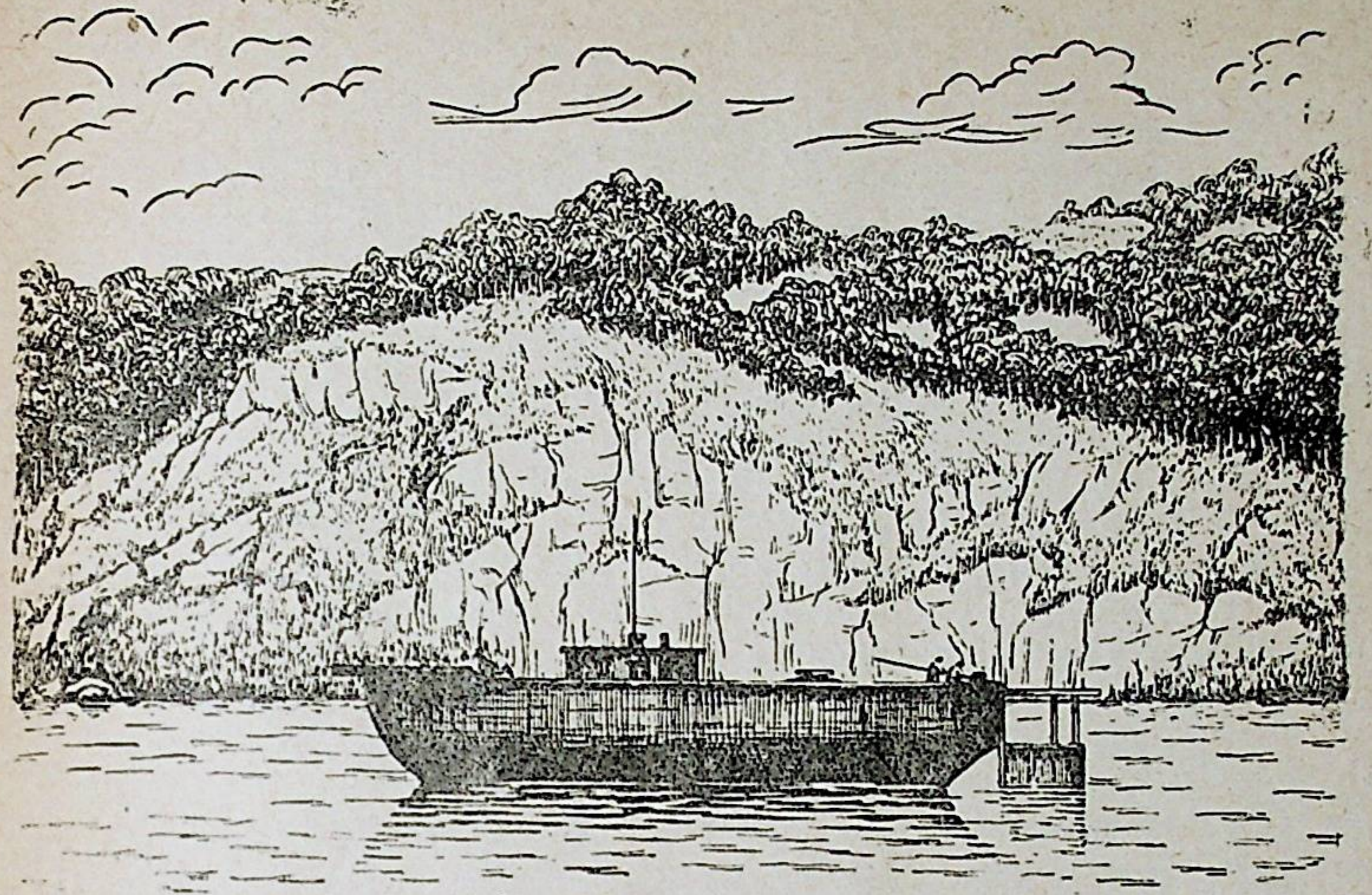
Taviqij řarttarь vojunca Borbor eki völykkө: qara topuraqsьz— tyndykkө çana qara topuraqtuu—tuřtykkө völynöt. Bulardьn orto- sundaqь cek ara—Oka darijasьnьn ortoңqu aqьmь volup sanalat.

Qara topuraqsьz mejkindik. Borbordun tyndyk völygynyn кө- vy—Çoqoғqu Volga çana anьn Mologa, řeksna, Kostroma çana Unza qujmalary çana Oka darijasьnьn Kijazma çana Mos- kva qujmalary volup ketken oјduңdu elestetet. Bul—muzduq çana muz doorunun suularь menen aqьp kelgen соpо çana qumdar me- nen qartalqan, toqojlyu çana sazdaq kelgen çazь çе anca-mьnca

13-syret. SSSR-dın Jevropalyq welygunyn wogwou.

ejde-ıldıj woloqon ojduq çer. Bul çerdegi darıjaldırın çerkeri çazı çana tegiz, darıjalyq egeınderdyn sek aralar bir-birinen ar-asyq aqırawaqan çana çazynda suu kewojgep kezde qajsı bir darıjalar ondoqon kilometr çerlerge taşır syqır, bir qıjla ajanttardı suu astında qaltırıp çajqalqan kelge ajlanat. Darıja çana kelderdyn wouın woujlop ketken tar qumdaq densesmaqtarda posjoloktor çajlanısqan, suu aralyqındaq sazdaq çerlerde wolso adamdar az turısat. Mındaı rajondordun biri wouıp—tömönky Okanıñ soñ wıru-lısqındaq kеп ojduq woloqon Meşçjora degen rajon esepetelet.

14-syret. Oka darıjasynın çeregine qatuu tekterdın syqır.

Moskvanıñ tyndyk çaqınan Smolensk-Moskva moren grıjadasyñ ulandyş eıet. Bul grıjada Klin menen Dmitrov şaarların ortosunan eıe turqan welykte eñ keskin tyrdө asyq kewınet, oşondıqtan aqı Klin-Dmitrov degen at qojulqan. Anıñ eñ wıjık soqusu 300 metрге cejin kewırylgep. Bul grıjada Volga ojduqına 60—70 m wıjıktıktan çana cuqul-cuqul tektırceden tyşır kelet. Grıjadanıñ çooqıqı welygy—tereq andan ojup ketken ijri-wıjru platonı elestetet. Andan kıjın, grıjada syqır çaqta ajıym densesöler wouıp Ivanovo qaraj ulanıp ketet da Kostromanıñ syqır çaqınan Volganıñ sol çeregine eıet.

Bytkyl tyndyk welyk Okaqa cejin aralaş toqoj çana podzoldıq topuraq tilkesinde çatat. Vladımırden tyndyk-watş çaqta qana Opolje dep atalqan toqojsuz ken mejkındık çatat, bul özıynın qara topuraqqa oqşooqon kyreñ topuraq menen tyştyk talaan eske tyşıret.

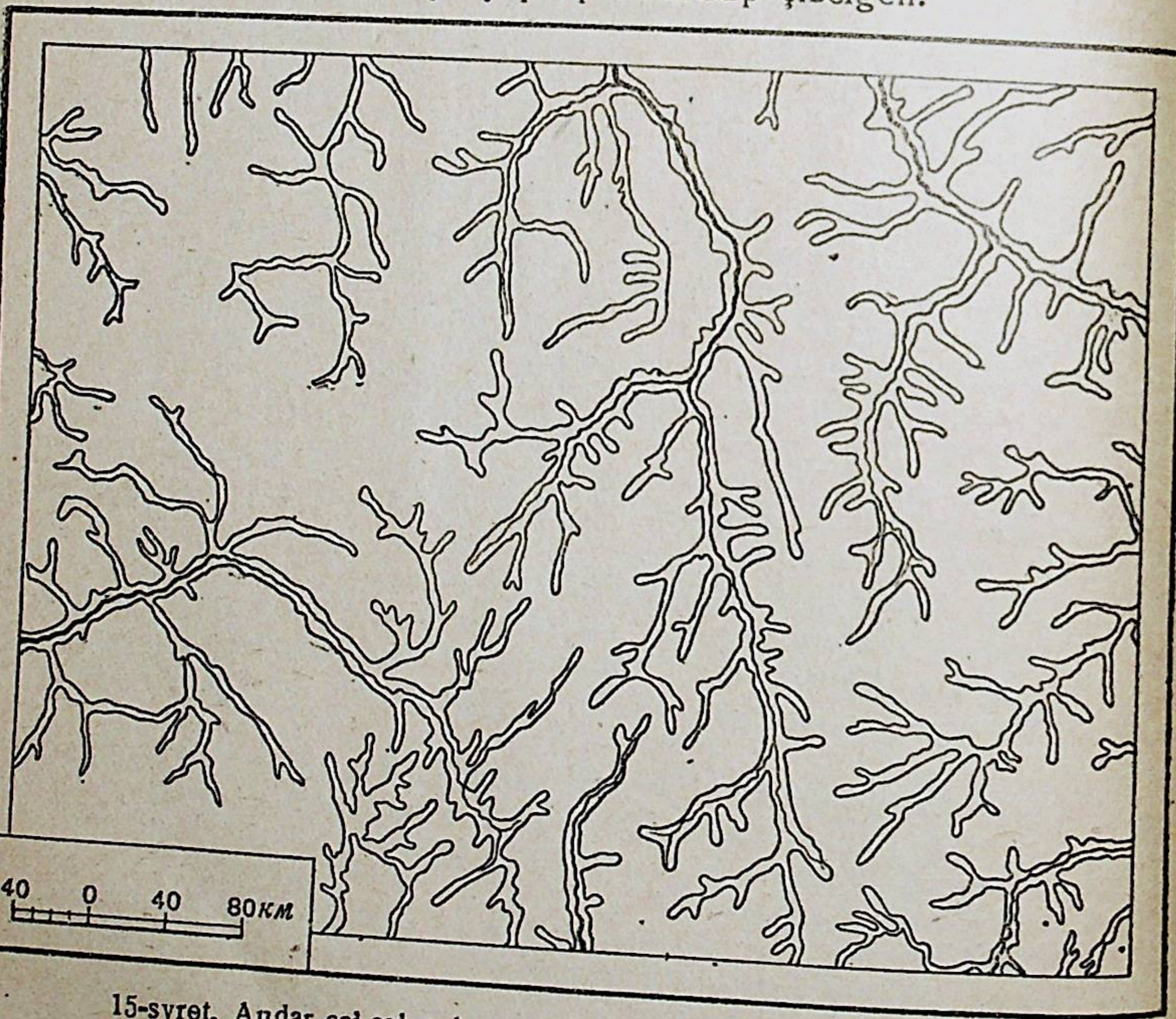
Qara topuraqtuu mejkındık. Okadan tyştykke qaraj reljeıdın munezy eızgerylet. Watş welygınde Orto-Orus densesösy, syqır welygınde—Oka-Don ojduqınun tyştyk welygın tyzır turqan Tambov degen tyzdyk turat.

Barıq qara topuraqtuu welykty öz eıeınyne tereneırek kırıp wıraqan darıjaldırın ijri-wıjru aqımdar kesıp eıken. Darıja eıeınderynyn oñ çeregınde qıptaldar tıke tyşet, sol çaqta wolso—darıjaldırın eskı nuqu çana irımı woloqon wıluq şalwaaların ken tilkesı menen qoştolot. Darıja aqırın qana meltırep aqat, wıreer

çerlerde qum basqan tajızdıqlar var. Bu belyktoğy başqy darijalar. Don çana anьn Voronez, Bitjug degen qujmalary, Oka çana aqqa quja turqan Mokşa, Mokşanьn qujması Tьna; batьşta—Desnanьn qujması Sejm darijasь.

Darija ortosundaqь suu welycter da öz kezeginde balka çana andar menen kesilgen, bul qьrdaal qara topuraqtuu Borbor reljefinin başqь belgisinin biri wolup sanalat. Andardьn tezdik menen ösyşy çana önyğyşy sarь topuraqtьn oqoj ele çelip ketişine wajlanьşqan. Toqojlordu qьjьr taştap dөnsөөлөrdyn qartaldarьn egin үsyn ajdap çana mьna oşonetip andardьn tyzylyşy үsyn oqtojluu şarttar tyzgen adamdardьn özdөry andardьn önyğyşynө көp çardam qьlьşqan. Andar qalqtьn turmuşuna coң zьjan keltiret, antkeni ajdala turqan çerdin ajantьn qьsqartat, darijalardь bulqajt çana ötkөөл izder bir qanca çerdі ajlanьp cьqıuqar arqasьz qьjьr, aralyq çoldu uzartat. Azьr qь uwaqta aqqa qarşь planduu tyrdө kyğөştөr çyrgyzylyp çatat.

Orto-Orus dөnsөөsynө salьştyğqanda Tambov tyzdygy bir qьjla (100—200 m) төmөн. Darijalardьn keң өrөөndөry çana andar reljefdi çetiştyy tyrdө saj-saj qьlьp wьtьratьp çibergen.

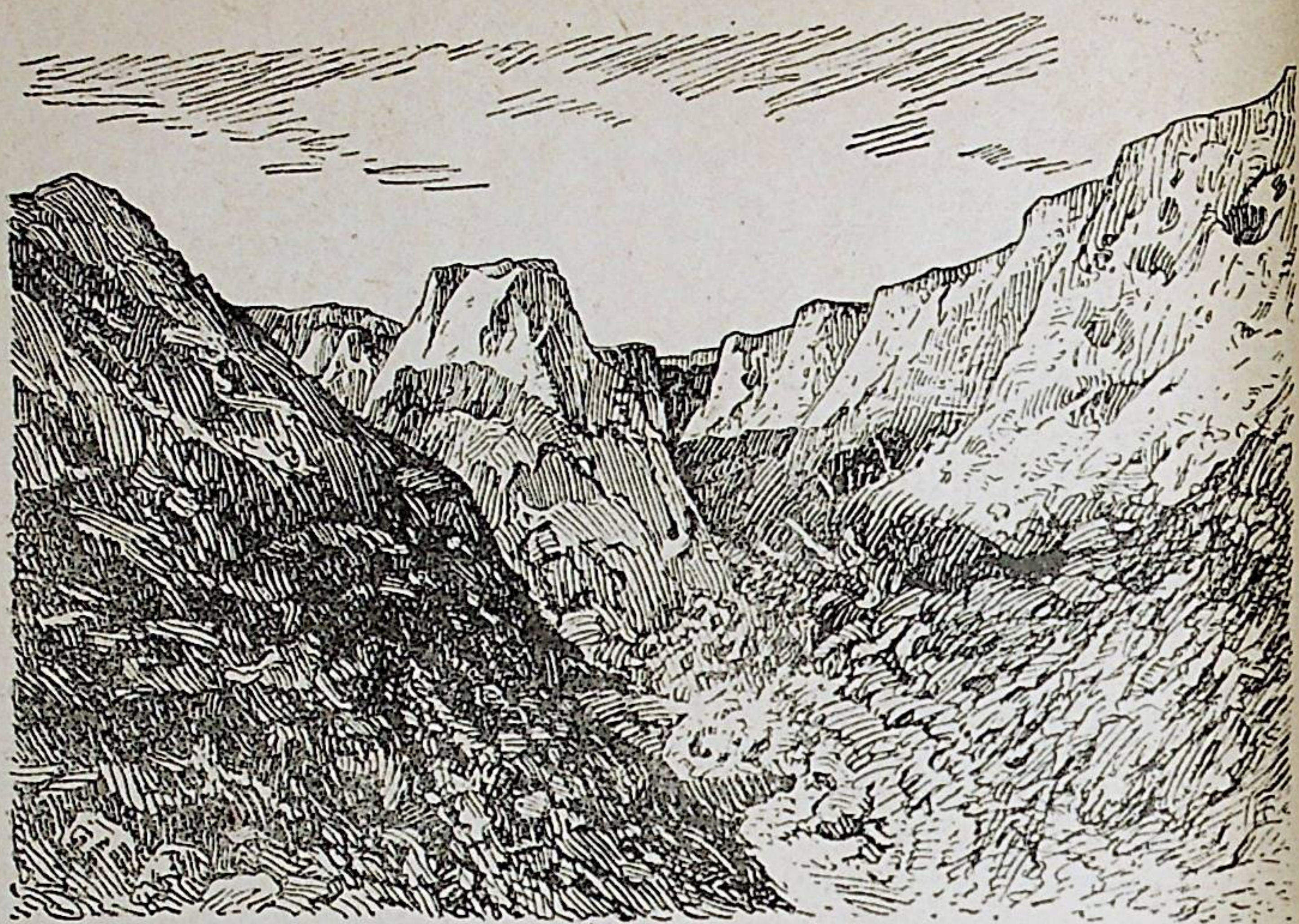
15-syret. Andar saj-saj wolup çelip ketken çerlerdin bir көrynyşy (qьştaq çana çoldor көrsөtylөgөн.)

Klimatь çana ösymdyktөry. Qara topuraqsьz welyk klimatь çana tabiqatь wöjünca Tyndyk menen çalьrylьqь көp. Qьş mьnda da çondoј ele uzaq çana qaarduu, biroq çajь ьsьq; çazь kyzdөн suuqıraq. Çyldьq ortoco temperaturasь tyndyktө +3° dan tyştыktө +4,5° qa cejin wolup turat. Çaan-cacьnь bir qьlqa tyşөt. Çaan-cacьndьn sanь tyştыk-cьqьşqqa warqan sajьn kemij weret, biroq qurqacьlьq seјrek wolot. Ösymdyktөry—toqojluu tilkeden toqoj talaaqta ötyp waratqandьqtь elestetet. Oјdunduqtaqь zavalzijenin teninen көwyrөgy ijne çalьbraqtuu qalьn toqoj menen qartalqan. Landşaft wardьq çerde qalьn toqoj menen, төmөnyrөök çana nьmduu çajlar da aq qaraqajlardan, wijigireek çana qurqaq çajlarda qьzyl qaraqajlardan turqan toqojlor menen orolqon; qьzyl qaraqajluu toqojlordun icinde көp uwaqtarda golubika çana kljukwa ösyр çatqan cьm көndyy sazdaqtar ucurajt.

Okadan tartьp tyştыkkө qaraj landşaft özgөrylөt: çerler көtөryңky tartьp, qurqaq wolo weret, toqojlorunun bir qьjlasь kesilgen çana көrynyşy da ar tyrdyy wolo weret, wytyndөј çalьbraqtuu majda toqojlor kezige waştajt; qajсь bir çerlerde akitaştuu çana qumduu çerlerde, көwyncө Oka darijasьnьn çeekterinde talaa ösymdyktөry ucurajt. Bulardьn wardьqь qoңşulaş qara topuraqtuu oblastь eske tyşyret. Ajdalqan çerler көp; wytkyl tabiqatь çumşaq; asman alьstan melmilder çana көk caңqaj wolup көryngөnsyjt.

Borboardun qara topuraqtuu welygy okeandan alьs, talaaqqa çaqьn. Oşonduqtan anьn klimatь eң kontinentaldьq kelet. Çyldьq ortoco temperaturasь 1,5—2° dan çoqoru. Mьnda qьş tyndykkө qaraqanda qьsqaraaq, biroq oşondoј ele qaarduu. Janvar ajьnda Voronezde Moskvadaqьdaj ele suuq wolot, tyştыk-batьştьn qьşь qana çyluuraq wolot. Bul çerdin çajь ьsьq çana uzaq wolup, tyndyk çaqtaqь klimatqa cьdabaj turqan qajсь bir madanij ösymdyktөrdyn ösyşynө çana wьşьşьna mymkyndyk weret. Çazь erte kelet çana çeri toqojsuz wolqonduqtan, qarlarь tez erijt. Çaz ajlarь tyndyktөgyğө qaraqanda çyluuraq, oşol sьjaqtuu wolup kyz ajlarь da çyluu. Çazьnda көp uwaqtarda tyştыk-cьqьştan soqqon qurqaq şamal wolup, keede woz tyşyp da turat; bul şamaldar egilgen eginderge zьjan keltiryycy qurqacьlьqtь tuudurat. Çajьnda çamqьr nөşөрlөp quјup turqan kezde caqьlqandar cartьldap eң ele kyctyy wolup turat. Kyzyndө çaan-cacьn az tyşөt. Oşonduqtan eginderdi çьjnoo işi oqtojluu şartlarda çyret; waqtardaqь çalьbraq uzaqqa cejin saqtalat, anьn sarь çana qara-qocqul tystөry özgөcө çaqşь eң werip turat.

Qara topuraqtuu tilkenin көp welygyndө, tyştыk-cьqьşta anьq ele talaaqqa ötyp kete turqan toqojluu talaa war. Tarixь zamandar da bul çerdin bir qьjla ajantьn çalьbraqtuu toqojlor qartap turqan çana darijalardьn өrөөndөry wöjünca aqьrьndьq menen çьlьp olturup, talaanь tyştыkkө qьşьp cьqarqan. Toqojlordun talaanь көzdөј waratьşьn azьr da topuraqtьn mynөzynөн wajqooqo mymkyn: waşta toqoj wolqon çerlerdin qara topuraqьnda qara cirik az wolqonun wajqajwьz (degradirleşken qara topuraq dep atalqandar—6% ke cejin qana war); teskerisince, waşta da talaa wolqon ucastkalarda qara topuraqtaqь qara

16-syret. Kemer.

çirikter көр (10%ke sejin çana andan da çoqoru). Азыр çalвьраçtuu toqojlordun көр вөлыгу кесилип кеткен çana мындай toqojlor, ајдооçо оңтојсуз иңқул-суңқул çерлердин çaptaldарында çana darijalar-дын өгөөндөрындө çana сақталып қалқан. Бардық қалқан mejkindik ајдоо çerge ајланқан çana тындыкте ар бир рејсаздын fonuna kirip кetyу-су куньрт-çашы тустуу toqojlordun orduna, vul çерлерде dal gori-zontun өзүнө sejin, çазьнда көккө војолуп көнүл асуусу, кызьнде алтын дандарь менен кишини қуwandьruucu egиндерге толқан. Bul seksiz талаанын icинде çalвьраçtuu toqojlordun аралçасы top-top volup anda-sanda çерден çana бир көрүнөт.

Қалқы. Administrativdik вөлынүшү. Воғвог—азьрқы ивақта орус қалқы турқан оblast. Мында турқан елдин бардық сан ьпын 95% ti деерлиги оғустар. Alardan ваşқа, туşыкте, Украинанын сек ағасына çақың çерде—Украинетстер да çаşар турушат. Ваşқа elderдин өкыл-дөру ең ele аз. Alar mordva менен татарлар.

Воғвог азырқы ивақта тоқуз oblastқа вөлынөт. Alардын төртөө қара topураçсыз tilkede турушат, алар: Moskva oblastь (oblastьпын воғвогу çana выткыл Сојуддун воғвог çаагы—Moskva), Ivanovo oblastь (воғвогу Ivanovo), Jaroslavl oblastь (воғвогу Jaroslavl) çana Tula oblastь (воғвогу Tula); веşөө қара topураçtuu tilkede турушат, алар: Rjazan oblastь (воғвогу Rjazan), Oгјol oblastь (воғвогу Oгјol), Kursk oblastь (воғвогу Kursk), Voronez oblastь (воғвогу Voronez) çana Tambov oblastь (воғвогу Tambov). Қалқыпын sostавь ең ele бир қылаçа çana oblastдақы

elderдин ваşьмдуу көрçулыгу оғустар воғвогдуқтан, мында, автo-номиялық volup ваşқарыла турқан ес қандай улуттуқ jedinitsalar вө-lynвөгөн.

Воғвогдуқ қалқыпын çыстықы бирдеј емес. Бардықыпын çыс отурқань Moskva oblastь, қалқыпын çыстықы бардықыпын sejregireek volçon Ivanovo çana Jaroslavl oblastтарь, çыстықы çақыңан өзгөсө арта турқань—zavolozije вөлыгу. Қалқыпын çыстықы çақыңан выт-кыл Сојудда Moskva oblastь биринци оғунда турат (бир kvadrat kilometr-ге 91 киши туура келет).

Сағвасы. Воғвогдо, Kurskij magnit аномалиясы деп атала турқан, ең соң темір рудасыпын кени бар. Ваşқа volçon pajдалуу кендерди pajдалануу иши çақыңда çana ваşталды: vulардын icинен қоңур көмыр кенинин експлоатациясы өзгөсө соң мааниге ее volup турат. Tyндык oblastьпын çартьсы volçon қара topураçtuu туşтыккө қараçанда, қара topураçсыз tilkesиндеги topураçьпын çana климатыпын çарттарь дьјқанçылықтың өнугышу yсун, көвунçө dan eгин-дер yсун оңтојсузурaaқ келет.

Екинци çақтан, тындык вөлыгуньпын туşтыккө қараçанда өзүнө ылаьық çana ең маанилуу артықсылықы бар, ал: апын географиялық аваль. Ал, vul çерден ар тырлыу çақтарға тарap кете турқан суу çол-догуньпын воғвогуна çајлаçқан, vul çoldor апын çақың oblastтар менен çana емес, Сырды-Еввропа тыздыгуньпын сырды çana ватыş, тын-дук çana туşтык çақтақы ең узақ oblastтарь менен да вайланьшьрат. Саьшьтра келгенде çаратылыş resursalarға кедejлиги çana география-лық авальпын оңтојлуулугу—тындык вөлыктөгу қалқтың көр ивақтардан вери ар тырлыу кесип қылуларына çana соода қыла ваşтаçанына север volду. Kijинки еки қылымдын icинде мында фабрика-zavodдуқ ири өнөр çај өнугө ваşтар, vul өнугыш, қара topураçсыз Воғвогду выткыл өл-көдө биринци оғунға сығарды. Темір çол lordun өнугышу darija çол-догунан озуп кетти. Biroқ темір çoldor да, өз kezегинде, Moskva-пын өнөр çајь yсун сырço çana отун, тамақ yсун азық-тылык таşьр келип, vul çақтан tovar алыр кетип, ошол ele воғвогдо—Moskvaға тортолқан. Мына ошonetip, Moskva выткыл өлкөнун өнөр çајьық соо-далық ири воғвогу volup қалды.

Сотсиалисттик қурулуş çana өлкөнү индустријалаштьруу Воғвогдун сағвасылықына ең көр өзгөруйлөр киргизди. Көвунçө Moskva oblas-тьнда өнөр çајлардын çаңь тармақтарь, маселен metall иштер сығаруу çana химия өнөр çајларь сыға ваşтады. Химиялық өнөр çајлар yсун çергиліктуу енергетикалық resursalar çana çергиліктуу сырjолор кен тырде pajдаланыла ваşталды. Сым көң менен иштөөсу (Şatursk) çana Moskva алдындақы вассейндин қоңур көмыру менен иштөөсу (Stalinogorsk çana Kaşira) ири электр stantsияларь қурулду. Электроprovoddору аларды өнөр çај пунктлары менен çana Moskva менен вайланьшьрат. Химиялық өнөр çајлар yсун еки ең соң комби-нал тызылды, алар: Tуланьпын сырды çақыңдақы Stalinogorsk çana Moskvанын туşтык-сырды çақыңдақы Voskresensk комбинаттарь.

Tуланьпын çанында çергиліктуу рудалардан metall иштер сыға-руусу еки завод иштер çатат. Metall иштер сығаруусу өнөр çајлардын

başqı tarmaq—maşına qurıu volup sanalat. Maşına qurıucu zavoddun kövü Moskvada işejt. Moskvada: avtomobilder, elektromotorlor, transformatorlor çana ar tyrdıy elektrotexnikalıq çasalqalar, stanoktor, ölcöe privorlorı, aspıtar, şarikorodşipnikter (eñ iri zavod) çana daqı uşul şıjaqtıular işter sıqarılát. Moskvaqa çaqın çerde parovozdor (Kолонна) temir çol çana tramvaj vagonдорun (Мѣтисі), ajl sarbalıq maşınalar çana d. u. s. işter sıqara turqan zavoddor var.

Oşonu menen birge Moskva—ximijalıq iri öner çajdıñ çana özynın eski negizgi öner çajı volqon tekstil öner çajıñın vorborı volup sanalat. Tekstil öner çajların icinde birinci orunda kezde me öner çajı çana andan kijinki orunda çyn, çıvek çana zıqır işteöcy öner çajlar turuşat. Moskvada tıgyucılık çana trikotaz öner çajların toptoluşu da coñ maanige ee volot. Ivanov oblastındaqı tekstil öner çajı alige cejin birinci orunda turat. Anın başqı vorborı—Ivanovo şaarı. Biroq mında tekstil menen qatar öner çajlardın başqa tarmaqtarı da önykkön, maselen: Kоlсuginde çaltıraq metall işter sıqaruu, Gus-Xrustalda ajnek öndyrüşü ç. v. önykkön. Jaroslavl oblastın vorborunda—Jaroslavlde öner çaj (avtomobil zavodu, sintetık kaucık öndyrüşü, avtomobildik şinderdi dajardoo, ximijalıq öndyrüş çana tekstil fabrikası) özgece çaqş önykkön. Volganın çoqoru çaqına çajlaşqan Rьvinsk keme quruluşunun çana maşına quruluşunun (vasma maşınalar zavodu) vorborı volup sanalat.

Öner çaj menen salıştırqanda ajl sarvasılyq, qara torıraqsız vorbordo az maanige ee volup turat. Mında çe Moskvadan tartır öner çaj vorborlorunun qalqın teylej turqan ajl sarbalıq tarmaqardıñ: vaqcasılyq, vaqasılyq (çemişter, vladimir alcası), cocqo östyruucılık, qanattuular östyruucılık, syt sarvası önykkön; çe çergiliktyy öner çajlardın kerektigi ucyn işej turqan ajl sarbalıq tarmaqardıñ: zıqır egiş, krahmal çana sintetık kaucık dajardooqo kete turqan spirt aluu ucyn kartoşka egiş, uruq östyruucılık, çaşılcalar egıy çana alardı qurqatuu ç. v. önykkön. Bulardıñ vardıqı çer semirtıynı көр talap qıla turqan eñ intensivduy (urqaaldıy) ösymdykter. Dan eginderi vardıqı çerde, көvıncö Moskva oblastın tyştıgyndö çana tyştık-сıqışında, Tula çana Rjazan oblastında egilet.

Tyndık menen tyştıktın ortosundaqı qarama-qarşılyq sovet vijligi kezinde çoq qılıná vaştaqandıqına qaravastan, qara torıraqtıy vorbordun sarvasının mınözy vaşqacaraaq, dıjqancılyqta bul çerde dan egıylör, көvıncö qara vıudaj, sulu, kyzdyk vıudaj, andan kijin greçıxa çana taruu egıy vasımdıuluq qılát. Sarvanı kollektivdeştıruy çana çerdin casındı volup ajdalışın çoq qılın—çerdi işter sıquunu çana tyşymdördu çıjnar alıunu maşınalar arqılıy işteöge mımkyndık verdı. Çerdin көр velygy ajdaldı. Dıjqancılyq menen bir qatar mal sarvasılyq da önygyr çatat. Egınderdi işter sıquudan qalqan qaldıqtar menen cocqolor çana

qanattuular vaqılat. Mal sarvasılyqın azyq-tylykterı tışqa sıqarılá turqan vıjum.

Ajl sarvanı çoqoru көterıyde көvıncö Voronez oblastındaqı eñ көр sovхозdor coñ rol ojnoşot. Dan, qant qızılcaş, cocqo östyruucı ç. v. sovхозdor var. Mındaı sovхозdordun көrcılygyndö, ajl sarvanın azyq-tylygyn qajra işter sıqara turqan öner çajlıq işqanalar da var. Tamaq öner çajı çaqınan qara torıraqtıy vorbor Ukrainadan kijinki ekinci orunda turat; mındaı başqa da, mal sarvasılyq menen vajlanışqan öner çajlar: qalın sukıolordu işter sıquu, ajaq kijimder dajarloo, vulqaarı öner çajı da önygyr çatat. Bul oblastda da önykkön ajl sarbalıq öner çaj menen birge metallurgıya çana maşına qurıu işi da birinci orunda көterılyp çatat. Metall işter sıqarıucu öner çajdıñ iri vorborı—Brjanskide; bul çerde: coñduqı çaqınan SSSR vojunca ekinci orunda turqan parovoz qurıu zavodu, vagon qurıu zavodu, lokomobil, tsement, ajnek zavoddoru çana bir qatar başqa işqanalar var. Çergiliktyy rudada işej turqan metallurgıyalıq coñ zavod Lipetskıde qurıulup çatat. Kursk oblastında, Kursk magnit anomalıyası (KMA) dep atala turqan, çer astında bir qajla terendikte temir rudası çatat çana anı işteö işi çanı çana vaşaldı.

Sojuzduq çalır sarvasında vorbor birinci orunda turat. Sojuzdun başqa oblastları anın produktsıyası menen çamsız qılınat.

Şaarları çana qattaşuu çoldoru. Tyndık menen tyştıktın ortosundaqı ajırma şaar qalqının velynyştörünön da көvınyr turat. Tyndıktö şaar qalqının protsentı tyştıkkö qaradıanda veş ese көр. Moskva oblastındaqı şaar qalqının protsentı 50, Ivanov çana Jaroslavl oblastlarınyqı 30, Voronez oblastnyqı vardıqı volup 11,5. Kursk oblastnyqı volso 8,5% ke tuura kelet. Oşonusuna çaraşa qara torıraqtıy tilkede qıştıqtar tyndıktögyge qaradıanda avdan көр çana alarda turqan elder da көр; alardıñ tıpteri da, tınydyktögyden vaşqaca. Bular көvıncö iri selo çe derevnja volup, qajş vıgöölörünın bir qanca kilometrge sozulup ketken көcölery var. Alar suu var çerlerde, çe özön-suulardıñ, çe saj-sajdıñ vojın vojlor çajlanışqan. Suu çoldoru mında coñ rol ojnojt. Oblastın tyndık çaqın Volganın çoqorqu aqımbı kesip ötet, Volganın bul velygıne tyndık-vatış vırcunan Şeksna qujulát, bul Şeksna volso, Neva çana Tyndık Dvına sistemalarıñ vorbor menen qoşup turat; vorbordun ceginen tışqarı turqan Mariin sisteması qoşup turıucu zveno volup sanalat.

Volga—Moskva kanalı çırgызgöndıkten vorbordun tyndık velygy ucyn suu çoldorunun maanısı avdan östy; bul Volga—Moskva kanalı Oka çana Volga menen birlikte, iri darija paroxoddoru çıgö turqan suu çolunun tutaş bir şakekcesin tyzöt.

Bul kanal Volgadaqı Kimr şaarının çoqoru çaqınan vaştalır, Volga menen Dmitrov-Klin grjadasıñın ortosundaqı keñ sazduu ojdundan ötet, bir qatar şıjuzalar arqılıy grjadanı kesip öterımenen, al Kljazma çana başqa majda darijalardıñ suularınan pajdalanır Moskva darijasına varır qoşulát. Volgadan qujma suular ke-

lip qıjqandıqtan, Moskva darıjasındaqь suunun dengeeli çoqoru keterylet. Moskva şaarь azьr соң darıja portu volup qaldь. Şıjuzar volqonduqtan Moskva darıjasь tereñ volup varatat. Uşul siste-manьn vardьqь, astь suuqa tereñ bata turqan соң kemelerdi da et-közө veret; Volganь vojlor çoqoruqa keteryusy varzalar Moskva prıstapьna çyktөrdy tuşyre alat.

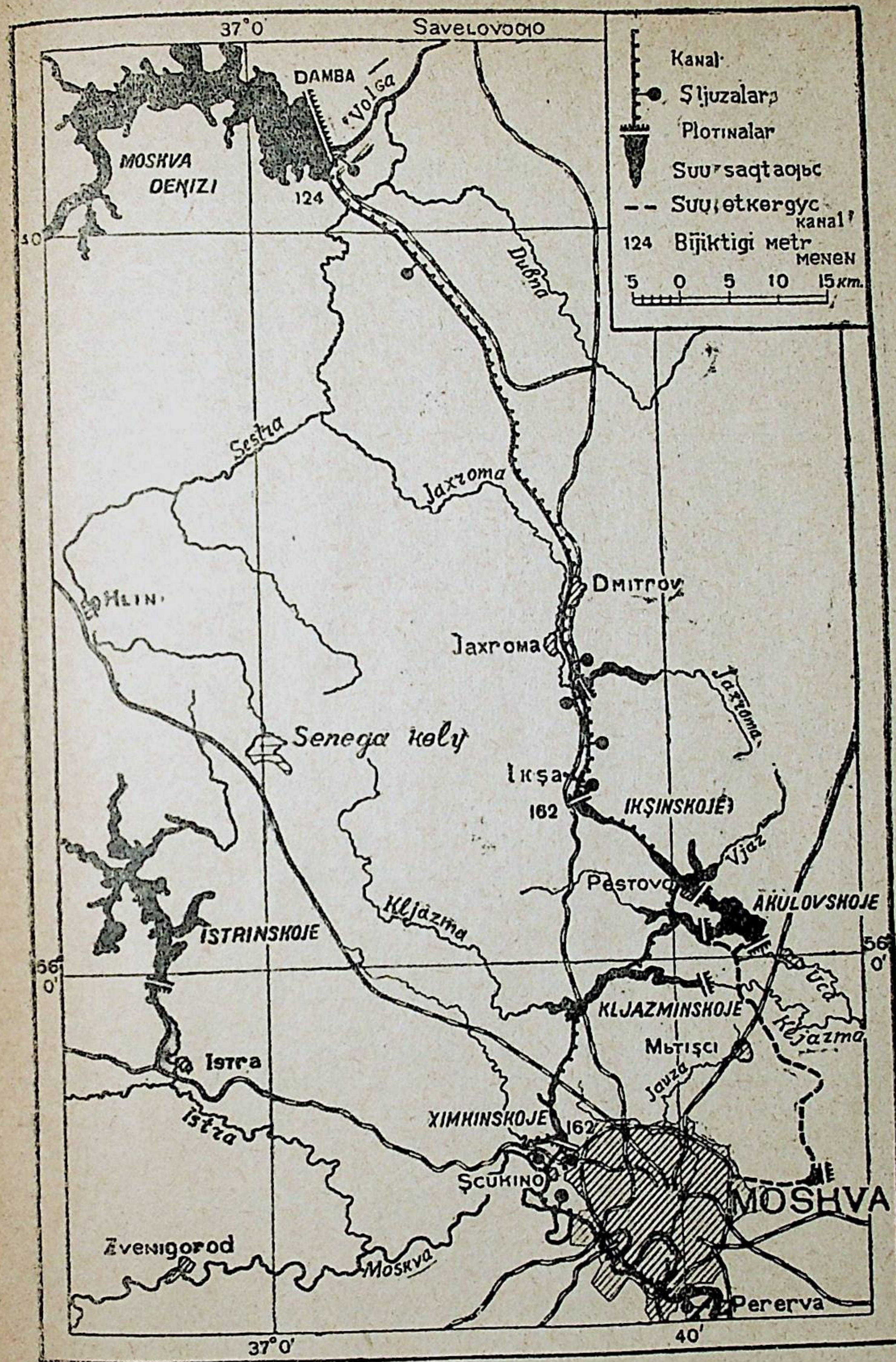
Ворводоқу ірірек дарıjalarдьn усунсусь—туştык vөlyk vojun-sa aqьp өтуусь Don darıjasь. Буl darıja бiр çақьnan suusu az vol-qonduqtan çana екiнci çақьnan oblastьn vorvorunap aьs volqon-duqunap соң мааниге ее емес.

Вуткьl Vorvor усун темір çол соң мааниге ее volup турат, темір çoldor Vorvordun vardьq çақьnan kesip өтүр, Moskvada çar tarap-tan kelip qoşulup турат. Moskva—SSSRдаqь ең іри темір çол туjыну. Мындан 11 çақьqa темір çол ketet, буl темір çoldor Moskvань өлкө-nyn vardьq vөlyктөry менен vajлапьştьrat; буl темір çoldor dal ele Moskvаньн çапьндаqь Okrugduq темір çол арqьлуu бiр-birine qoşuluşat. Темір çoldun бiрөө (Oktjavr темір çолu) Moskvань Leningrad менен qoşot, екiнcisi Latvıjaqa ketet, усунсусь Minskige varat da, andan арь Polşaqa ketet, төrtyncусь Moskvань Kıjev me-nen qoşot, andan kijinkisi Moskvань Xarkov менен, Donbass менен çana Qььm менен qoşup турат. Andan kijin темір çoldor Moskvань Saratov, Kavkaz, Ural çana Sibir менен, Arxangelsk менен çana aqььnda, çoqorqu Volga менен qoşup турат. Туştыктөн kele tur-qan темір çoldor ең маанılıу çoldor. Буl çoldor арqьлуu Vorvor-до көмүр, metall, çana da qant, egin çana tamaqьn vaşqa azьq-tylyктөry kelip турат. Буl еки meridionaldьq magıstralqa, vaşqaca ajtqanda Туştык çana Kavkaz magıstraldarьna, qьsqa çол арqьлуu Moskvань Donbass менен tuuradan-tuura qoşo turqan, усунсусь ma-gıstral çақьn arapьn icinde qoşulat.

Meridionaldьq magıstraldarьnan vaşqa Vorvordu batьştan сьqьs-qa qaraj kesip өтө turqan kendik magıstraldar da var.

Vorvorduq şaarlarьnьn көрсулыгу,—asьrese tyndyktөgyлөry va-jьrqь; туştыктө da aval oşondoj, маселен, Kursk şaarь XI qььmдан veri çаşар kele çatat. Qajsь бiр şaarlar azьr бiр az çana adamdarь volqon kicinekej qьştақcalar volup qalьşqan. Alardьn tarıxь өtkөn mezgilderinen eski zamandьn qajsь бiр estelikteri çana qalqan. Mase-len, Rostov, Suzdal mьna oşondoj vajьrqь şaarlar. Teskerisince, ovoidon өнөг çajь volqon çerlerde çe bizdin zamanьvьzda çаңьdan salьnpьr çatqan іri zavoddor çana elektr stantsıjalarь менен турмуş-qa сьqьp çatqan бутьндөj çаңь vorvor şaarlarь өсүр çatat.

Vorvordun şaarlarьnьn icinde Moskva өзgөсө avalqa ее vo-lup турат. Moskva,—Moskva oblastьn vorvoru voluu менен бiр-ge, RSFSR çana буткьl SSSRдьn vorvor şaarь, буткьl өлкөнүн ең маанılıу sajasь, çarbalьq çana madanıj vorvoru volup sanalat. Mos-kvanьn qalqь azьrqь иваqьta 3,6 millionqо varavar, vaşqaca ajtqanda qalqьnьn көрtyгу çақьnan Moskva дьjnөдөгу іри şaarlardьn бiри. Mos-kvanьn qalqь yzduksyz çana tez tyrдө көвөjүр çatat, antkeni, vardьq çақьnan tezdik менен өnyгүр vara çatqan өлкөнүн vorvoru, sot-

17-syret. Moskva-Volga kanalь.

sialistlik quruluştun tyrdyy çerlerinde özderynyn kycreryn çumşoo-
 qo orun tava turqan kişilerdin ulam çañ massalarын özynə tartyp
 çatat. Moskvanın qalqynın alıydan bir völygy—çumuşcular, Mos-
 kvanın çumuşcu tabı—SSSRda eñ kər volqon çumuşcular, al özy-
 nın icinen tolup çatqan kerynyktyy işmerlerdi cıqardı.

Sojuzduq ökmət, vardıq ökmöttyk çoqorqu mekemeler çana
 VKP(b)BK Moskvada turuşat. Moskva—sotsialistlik quruluştun çana
 bizdin ölkönyn sajası turmuşunun vorboru çana emes, aqa vytkyl
 dyne proletariaty da köz salıp tilekteş volup turuşat. Mında vas-
 ma sözdyn vorborduq organdar cıqır turat, eñ iri radiostantsiya
 var. Moskva—bizdin ölkönyn eñ iri madaniyattıq vorboru volup da
 sanalat. Anda Bytkylsojuzduq İlim akademijası vaşında turqan to-
 lup çatqan ilimdik mekemeler, SSSRda eñ iri çana muruntan veri
 çaşar kele çatqan universitet, Lenindik qalq (publicnaja) bibliotekası,
 tolup çatqan çoqorqu oquu çajlar, muzejler, kartina gallerejleri çana
 mamlekettik mıqtı teatrılar var.

Moskvanın tez ösyü—cet-çaqalarын tolturup imarattar saluuqa çana çaqın
 cet-çaqarын şaar icine qoşulup ketişine sever voldu. Azır „Soñ Moskva“ degen
 plan tyzylgen, al plan vojunca şaar 50 km diametrdyy kendikti öz icine alat. Buqa
 kirgen vaqtar (toqoj çıqactar) parkqa aşılandırılmat. Öner çajlyq işqanalar cet-çaqar
 larqa çajlanışqan; alar menen bir qatar çumuşcular tura turqan çañ kvartalılar
 quruluşqan, al kvartalılarda ontojluu çana çarby kvartirleri volqon kər etazduu eñ
 sonun yjler var. 10 çılbıq planqa esertelip, şaarдын eski völygyn qajra qıruu
 vaştaldı. Eskileri vuzulup, alarдын orduna çañ, eñ soñ yjler salıp çatat; kəcöler
 kenitilip çana tyr-tyz qılyp çatat; çañ-çañ magistralılar (çoldor) salıp, suu
 çekterini taş qojulup iştelip çaqşılarp çatat. Kəcödegy qıymıldardı çenildetuy
 çana azajtuu ucun, SSSRda birinci, ontojluuluqu çana çajlarынın çasalış çaqınan
 dyjnede eñ mıqtı, çer aştındaq temir çoldor—metropoliten, çer, qısqaca qılyp
 ajtqanda,—metro qurıldı. Metronun vardıq quruluşu vytery menen, şaarдын eñ
 alısq völykterı da, metronun çolu arqılıu bir-biri menen vajlanışat.

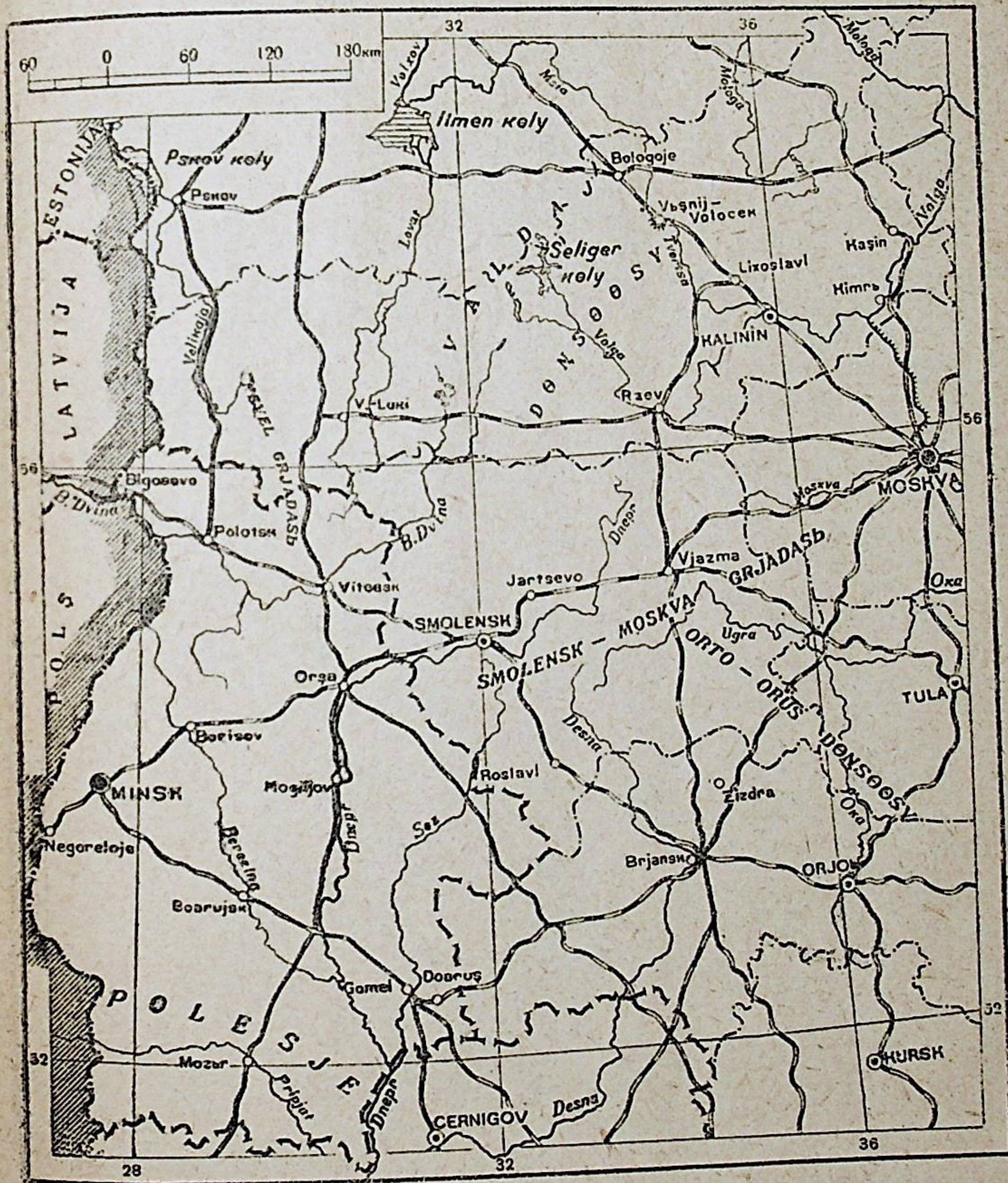
Vorborun vaşqa şaarlarынın Moskva tez ösyp varatat. Oşon-
 doj volso da, Vorboru 200 minden aşyq qalqtuu bir qanca şaarlar
 var: eñ tez ösyp çatqan Jaroslavl, Tula, Ivanovo, Vor-
 nez şaarlar—vardıq da soñ maanige ee volqon öner çajlyq vor-
 borlor. Bir qatar şaarlarдын, maselen, Briansk, Kostroma, Kursk,
 Orjol, Tambov şaarlarынın ar birinde 100 minden kişiler turat;
 turqan adamdarынın sanı 100 minge çaqın kelgen daq bir qanca
 şaarlar var, maselen: Rvinsk şaarı Mariin sistemasынın vaştalışında
 turqandıqtan öner çaj çaqınan da, sooda çaqınan da keleşegi soñ
 şaar, Rjazan—temir çol magistralı çana Oka darıjası vojunca suu
 çolunun kezigişken çeri çana vaşqalar.

3. SSSRдын JEVROPALЫQ BÖLYGYNYN VATЫŞ ÇAQЫ.

Turqan ordu çana çalıp mupözdemösy. Vatış delingen
 völykke: Beloruss SSR, Kalinin çana Smolensk oblasttarı biriktiri-
 let. Bul Beloruss SSR menen Kalinin oblasttarынın vatış cek aralar
 Sojuzvuzdun mamlekettik cek aralarına tuura kelet. Smolensk ob-

lastı volso, vatışta Beloruss SSR menen cekteşip, cıqıřta Vorbor menen
 cekteşip ortodo turat.

Ajantı çaqınan Vatış—SSSRдын Jevropalыq völygynın eñ ele
 kicinekej fiziko-geografıyalыq oblast. Qalqynın sanı çaqınan al Vor-
 bordun eki ese az, qalqynın cıştıq çaqınan al Ukraina çana Vor-
 bordun kijinki ucunyu orunda turat. Vatışın bizdin ölkönyn dal ele
 cek arasında turqandıqынın eñ soñ maanisi var—ölkövyzdy qor-
 qoo işinde bul eñ ele çoortuu ucaskalardın biri. Cek aravızдын
 atı çaqında bir qanca çerge cejin Polşa, eñ ele tyndyk ucaskada
 volso Latviya turat. Bizdin territorıjavız alardan şarttuu cek aralar

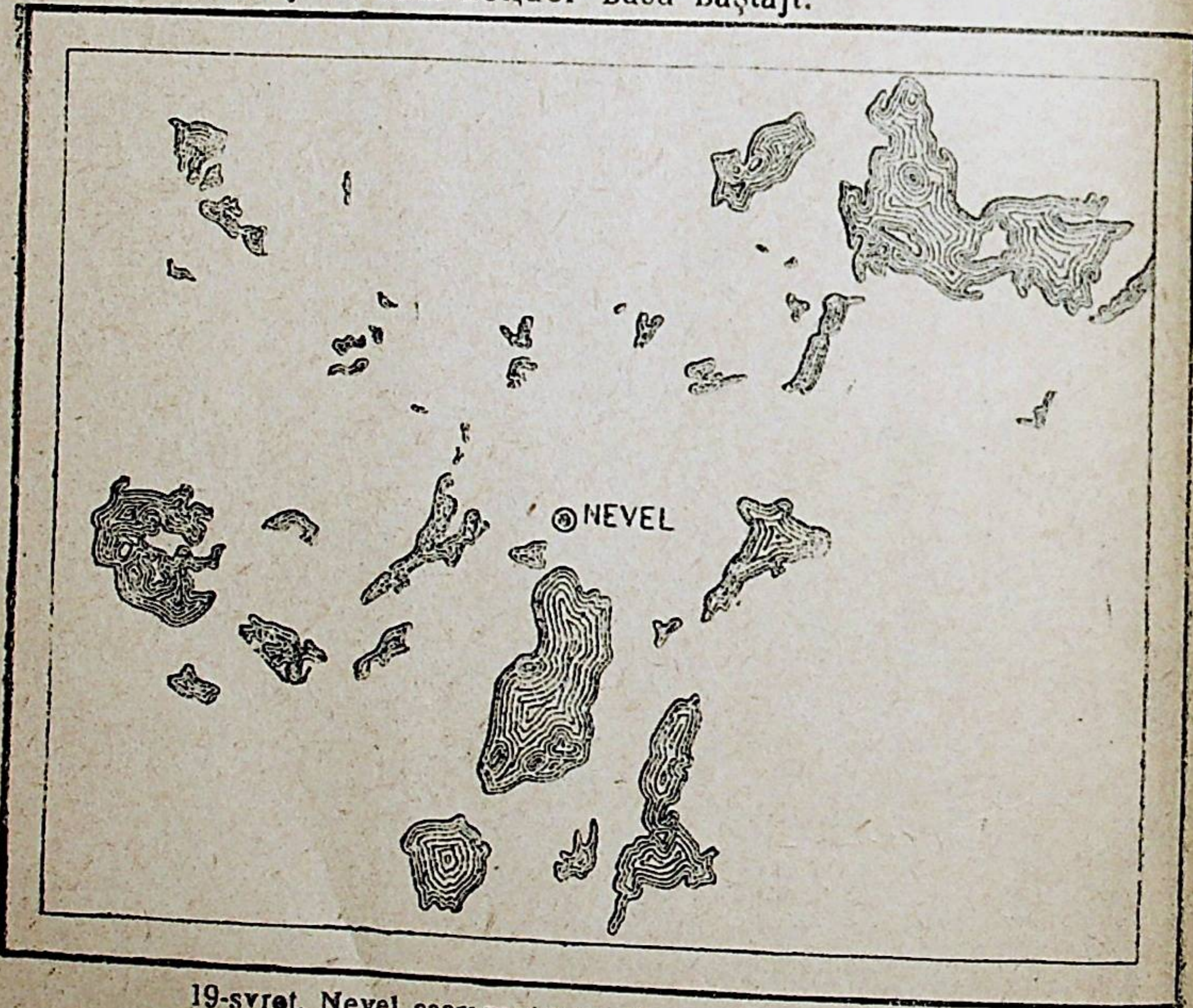
18-syret. SSSRдын Jevropalыq völygynın vatış çaqı.

menen qana açyralyqan, oşondyqtan any qorqoo işinde en elijat voluu kerek.

Bul uc velykty bir vytyu qylp viriktirgen çalpy nerse,—geografialyq taviqij şarttaryn, reljefinin çana klimatyn oqşostuqu. Bul krajdyn kerp velygyndegy reljefinin negizgi belgileri muz doorunda volqonduqtu acyq ele kersetyr turat. Klimat da ancalyq kontinentaldyq emes, demek, cbyşsa qaraj varqan sajn pymduu volo veret.

Reljefi çaqynan çana aqa vajlanpytuu darija tarmaqtaryn mynezy çaqynan Batş uc velykke velynet, alar: 1) tyndyk velyk, ce moreno landşaft oblasty, 2) cbyş velyk—Orto-Orus denceesy çana 3) batş velyk—Polesje.

Moreno landşaft oblasty. Tyndykte, çalpyşnan tyndyk-cbyştan tyştyk-batşqa qaraj vaqyttalqan bir qanca moren grjadalary sozulup çatat. En vijigireek keterylgen Valday denceesy. Al eki grjadadan çana al grjadalaryn ortosundaq kotlovinalardan tyzylgen; Seliger kely, Çoqorqu-Volga keldery, Volga çana Batş Dvina darijalaryn çoqorqu aqym oşol kotlovina ornoşon. Valday denceesynyn vaşynan ajaqna cejn kel kerp usurajt. Kelder kəvynce Neveldin batş çana cbyş çaqynda kerp. Tyndykte, Baltika vojundaq ojdunqa etermenen, kylderdyn ordun aqymdar olturup sazdar çana cym kender basa vaşajt.

19-svrot. Nevel şaaryn çapındaq morenaluu kelder.

Grjadalar tutaş ele moren tyzylşyn kersetyr. Muz doorunun qaldyqtary en ele qaly volup, astynda çatqan vajyq negizgi tekterdi çaar çana turat. Bul tekter Ilmen kelyne qaraj tektircelerdi tyzet. Məngylər öz çolunda tektircelerge ucrap, synma materialdaryn tolup çatqan massalaryn qalyroqan çana muz dooruna cejn volqon darijalaryn etenderyn ojup ketken, Seliger, Çoqorqu Volga ç. v. kelder da myna uşul çerde pajda voluşqan.

Valday denceesy vojunca, Baltika denizi menen Kaspıy denizinin vassejnderinin ortosunan suu velyc etet. Bytkyl Volga, Batş Dvina darijalary çana Ilmen kelyne quja turqan darijalar kicinekej kelderdən ce sazardan cbyşat. Tyştygyrök çaqta, Orto-Orus denceesynyn vaşala turqan Dnepr darijası da myna uşundaj. Keede, kəvynce çazynda, bir ele sazdyn suusu bir darijaqa qarap aqsa, ikinci çaqynan vaşqa, tigige qarama-qarş turqan darijaqa qarap aqat.

Bul velykty vaşq darijalar: Volga, Lovat çana Velikaja darijalary (Volga darijasyna mynda bir qatar kicinekej qujmalar çana Tvertsa degen en iri qujma qujulat).

Orto-Orus denceesy. Orto-Orus denceesy myna uşul vajandalyp olturqan oblastyn ceginde kerp velygy ejde-ıldy volqon tegizdik, anyn vardy çerinde majda-majda dövələr çana çajqalqan çazy sazdaq kelgen kotlovinalar var. Munun en dencee çerleri cbyştaq Volga çana Okanyn, batştaq Dnepr çana Batş Dvinanyn qujmaları ortosunda suu velyc volup turat. Dnepr da uşul çerden vaşalat.

Orto-Orus denceesynyn tyndyk velygyndegy qajsı bir çerlerde akitaştuu çerlerdin da var ekendigi vajqalqan, bul çerlerde çemirilgen cunqurlar çana çoqolup vara çatqan ezen-suular pajda volqon. Çalpyşnan alqanda Orto-Orus denceesynyn batş velygynyn, en kerp andary volqon cbyştaq çarty velygynə salştyrqanda, bir az sajsaj volqon reljefi var.

Polesje. Polesje—krajdyn vytkyl tyştyk-batş velygyn eelep turat. Bul, Pripjat darijası çana anyn qujmaları vojlor 100 miç kvadrat kilometrge çaqyn kelgen çajy kotlovina şjaqtanqan ojdu. Polesjenin batş velygy Polşanyn ceginde.

Ijne çalvyraqtuu toqojlor esyp cbyqan qumduu çer ucastkalary, ebegejsiz con aqras suular menen kelder çana sazdar menen kezteşip almaşlyp çyryp olturat; sazdarın elcemy bir qanca miç kvadrat kilometrge da çetet. Bulardyn ortosunda, suunun dengeelinen bir az çana keterylyp turqan ijri-vıjru çekterde, aryqçalaryn çana protokalardyn cataşp ketken tarmaqtary arqlyu öz ara qoşuluşqan tolup çatqan çyqa suular çana ezen suular çylyp çana aqyp çatat. Sazdar çana sormo saz elkəyn en təmenyrek velygyn çana emes, suu velycterdy da eelep turat. Çazynda, suu kəvjən kezde, darijalar ebegejsiz mejkindikke taşp cbyat; bul suu taşqan çerlerde ajym-ajym qum dövələr araldarqa oqşor den volup cbylyp turat.

Өткөн қылымдын ажақьнан тартыр бул sazdaqть qurqatuu işi vaş-talqan volucu. Azьrқь uvaqta tolup çatqan соң çana kicine kanal-dar çana arьqtar qazьldь, emi Polesjenin bir қьjla velygy qurqar, sazdarьn orduna qьmvat vaaluu şalvaalar çana egin ajdaluucu çerler pajda voldu.

Polesjenin vaşqь darijalarь: Ukrainanьn сегинде оң çaqтан Дне-прге қujula турqan Pripjat çana Berezinanьn төмөнky ақь-мь. Sol çaqta, Orto-Orus дөңсөөsynөн vaşталуucu Soz darijasь Дне-рге қujulat.

Klimatь çana өsymdyktөry. SSSRдын Jevropalьq velygunyn Batьş çaqьnьn tabiqatь—cьqьştan vatьşqa qaraj aqьrьndap oqşoşur vara çatqandьqtь elestetet. Cьqьş çaqta, Smolensk oblastьndaqь klimat menen өsymdyk, qoңsulaş çatqan Moskva oblastьnьqь qan-daj volso, dal oşondoј: cьldьq ortoco temperaturasь $+4,5^{\circ}$, qьşь 5 aj deerlik uvaqьtqa sozulat, janvar aјьnьn ortoco temperaturasь -10° dan— 8° qa ceјin; toqojlordьn icinde vaşmduu көpcylygy qьзыl qa-raqaj aralaşqan aq qaraqaj, qajьn çana osina өсет. Vatьştь qaraj ulam arь varqan saјьn, oşoncoluq denizge çaqьn volo veresin: cьl-dьq temperaturasь çoqorqu (tuştuk-vatьştа $+6,5^{\circ}$ qa ceјin volot),

20-syret. Volganьn vaştalьşьnda.

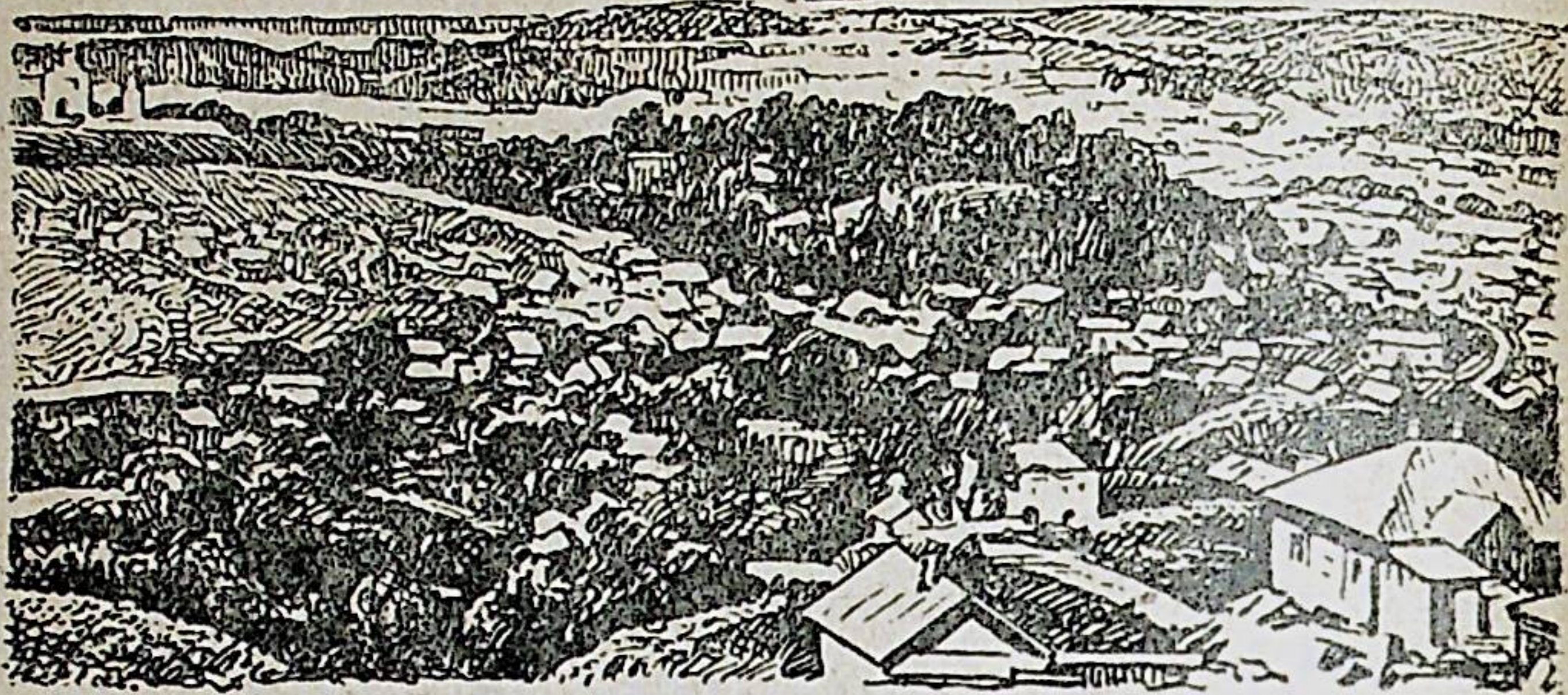
qьşь çumşaq, çaan-cacьnь көp (600 millimetrden aşьq çerге sinet) Tuştuk-vatьştа qьş yc ajdan көvyrөөkkө sozulat, janvar çana fevral

ajlarьnda vat-vat cьлуу da volup turat. Çajь salqьnьraaq (ijuldun ortoco temperaturasь $+18,5^{\circ}$). Mьna oşoqo çaraşa өsymdyktөryнyn мьнөzy da өзгөryлөт; кең çalьbraqtuu тектер: qara cьqactar, lipa, kljondor, jasen, tuştuk-vatьştа gravdar vaşmduuluq қьлат. Bir zaman-darda toqoj vytkyl өlkөny qaptar çatqan, azьr volso anьn $1/3$ көvyrөөк çerinde qana qaldь. Bul çerде ar қьl formada kezige turqan sazdaqtar landşaftьda соң rol ojnoşot; qamьş, saz өsymdyktөry çana өlөндөр өsyp çatqan cөptyu sazdar vaşmduuluq қьлат; bir-birden çoqolup vytyp vara çatqan cөp өsymdyktөry мьнда „cөptyu cьm көң“ деп atala turqan qalьn qatmardь pajda қьлат. Bul çerдин to-puraqь podzolduq toruraq. Polesjede—ijne çalьbraqtuu toqojlor me-nen qaptaloqan qumdar çana evegejsiz sazdar var.

Qalqь. Administrativdik-sajasь völynüşy. Vatьştа el eң ele cьş turuşat: мьнда bir kvadrat kilometrge orto esep menen 40 kişi tuura kelet. Vaarьnan da Smolensk oblastьndaqь el cьş olturuşat; cьştьqь çaqьnan Beloruss SSR andan bir az kijin turat, Kalinin ob-lastьndaqь el bir қьjla sejregireek turuşat. Kalinin oblastьnda şaar qalqьnьn protsenti eң ele көp, munun sevebi, Smolensk oblastь me-nen Belorussija dьjqancьlьq ycyn çaqşь şartlarda turuşat da, oşon-duqtan bularda aјьl-qьştаq eli bir qanca көp.

Krajьn vatьş völygьnde belorusstar, cьqьş çana tyndyk vө-lygьnde—orustar көpcylyk қьлат. Bardьq çerде, көvyncө şaarlarda turuşqan jevrejler qalqьnьn bir қьjla protsentin tyzyp turat. Tuştuk-vatьşьnda, Pripjatьn tuştuk çaqьnda ukrainetster çaşaşat; poljaktar krajьn vardьq çerinde cacьrandь tyrdө çaşaşat, viroq bular az; Kalinin oblastьnda karelder çaşap turqan rajondor var. Azьrқь uvaqta Beloruss elinin vizdin Sojuzdun icinde çaşaşqan vөly-gy qana uluttuq өзyn өzy belgилөөгө (ulut azattьqьna) мьmkyndyk alьştь: Beloruss SSR tyzьldь, anьn vorvor şaarь Minsk volup sanalat. Krajьn orustar көpcylyk қьlqan qalqan vөlygy eki oblastь-tda vөlyngөн, alar: Smolensk oblastь vorvoru—Smolensk çana Kalinin oblastь vorvoru—Kalinin; bul oblasttardьn ekөө тең RSFSRдын sostavьna kirişet.

Sovet vijliginin uluttardь өзyn-өzy belgилөөny iş çuzьnө aşьrқan-dьqьnьn natijcasьnda çana vuqa vajlanьştuu volup qalьndeldin tvor-ceski (cьqarmacьlьq) kьctөryнyn çoqorqu ketөrylyunyn natijcasьnda, Belorussija SSR qьsqa uvaqьttьn icinde cacьalьq çana madanij qu-tuluşu çaqьnan eң sonun ijgilikterge ee voldu. Qalqьnьn arasьnda-qь savatsьzdьq çojuldu, Belorussija SSRньn Ilim akademijasь vaş-cьlьq қьlqan bir qatar çoqorqu oquu çajlarь çana ilim instituttar tyzьlgөн, beloruss tilinde cьquucu adavijattar çana vasma sözdөр өnykty. Belorussija madanijatьnьn vorvoru—Minsk. Revoljutsijaqa ceјinki aval menen azьrқь avaldь çana azьrқь uvaqta Polşanьn vij-ligi astьnda turuşqan Batьş Belorussijanьn avаль menen vizdin So-juzdaqь Belorussijanьn avальn salьştьrьp көрсөк, kijinki aјьtlqan-dьn ijgilikteri eң ele acьq көryнөт.

21-syret. Smolensk oblastında Orto-Orus densesynyn көрүнүшү.

Сарвась. Ватъстын территориясь, қажь бир җерлерин есепке алба-қанда, ајыл сарвань Өныктууу усун климатъ җақьнан җетишерлик дараҗада онтојлуу җарттарда турат: мelyn пьмдиулуқ җана қирқақсь-льқтын җоқтууу тысьмды қамсьз қылат. Вироқ podzolistтик, ылај топурақтуу җана қимдақ җерлер җетишерлик дараҗада Өнымдуу волвојт. Ошондуқтан, дьјқансьльқтын негизги тармақь мьнда дан егиндери — қара буудай җана сulu волуп саналқань менен, көр рајондордо рајдалуураақ техникальқ Өсымдыктөрдүн протсенти җоқору кеlet. Алар волсо, Калинин җана Smolensk областтарьнда — зьқыр, Belorussijada җана ақа җанаҗа җатқан Smolensk областтарьнын рајондорунда — картошка, Smolensk областьнын тустьк-сьқыр җақьнда җана Belorussijанын тустьгундө — зьқыр Өсымдыктөру егilet.

Климатъ пьмдиу волқондуқуна вајланьштуу сөр җақь Өскөндүктөн, мал сарвасьльқь да бир қьјла җақь Өныккөн. Тундук-ватъста, Калинин областьнда җана җалваа, савьндь сөртөру көр волқон Belorussijанын ақа җанаҗа җатқан вөлугундө сьт vere турқан мал сарвасьльқь васьмдиулуқ қылат. Belorussijанын ваьра рајондорунда җана Smolensk областьнда сөсқо Өстыруууулык Өныккөн.

Крајдын тавиқий вајльқь — тоқој. Вардьқ ајанттын $\frac{1}{3}$ вөлугунө сејинкисин тоқој қартар турат. Тоқој сарвасьльқь Belorussijada ваарьнан да көр Өныккөн, вул җерден җьқастар Ватъс Dvina җана Neman дарияларь арқылуу сөт өлкөлөргө, Днепр җана Припјат арқылуу Украинада ақьзьлат.

Ватъстын рајдалуу кендеринин ваьқьларь — сьм көң, мунун за-пастарь ең ele көр җана ал вардьқ җергиліктуу Өнөр җајдь енергетикальқ ресурсалар менен толуқ тырдө қамсьз қыла алат. Азыр ывақта Оршада җақьн җерде Osinovskij деген ири электр стансиясь қурилду: іштеп сьқарьлқан енергия Mogiljovqо җана Vitevskige

да берilet. Толуп җатқан ваьра стансиялар да қурулуп җатат. Көр җерлерде фосфориттер җана ар тырдуу қурулуш материалдарь учурајт, Москва җанындақь көмыр вассејни кирип турқан Smolensk областьнын сьқыр җақьнда — қоңур көмыр җана сапать аналқь җоқору волвоқон темір рудась учурајт.

Совет вијлиги кезинде Өнөр җајда, көвунсө Belorussija SSRнын Өнөр җајьнда ең ири илгерилөөлөр волду, ошондуқтан толуп җатқан җань тармақтар Өныгуьту. Ајыл сарвалқь сьрјолорду қајта іштеп җатқан Өнөр җај, маселен, зьқыр (Rzev) җана зьқыр іштеп сьқуу, картошкadan спирт іштеп сьқаруу, мај, сьр (вьштақ) җана ушл сьјақтуулар; мал сарвасьльқь азыр-тулыгу җақьнан: вулқарь-ајақ кијим Өнөр җајь, сејотка җасар сьқаруулар ең ele көр тарқалқан. җьқастан вујумдар іштеп сьқаруу җана җьқас аралақьс, қақаз җана җиренке Өнөр җајь тоқој-лор менен вајланьшқан; қақаз җана җиренке Өнөр җајларьнын вуткыл-сојуздуқ мааниси бар.

Сојуздын җалр сарвасьнда Ватъс, зьқыр егуууу җана зьқырдь іштеп сьқууу ең ири рајондордын бири қатарьнда җана қақаз Өнөр җајьнын ең ири рајону қатарьнда сөң мааниге ее волуп турат.

Ғаарларь җана қатташуу җолдору. Ватъста өтө сөң Ғаарлар җоқ. Ғаарларьнын ең ele ирлеринде 200 мьnden адамдар турушат. Андај Ғаарлар — Belorussijанын вогвор Ғаарь Минск, Калинин областьнын вогвору — Калинин. Smolensk областьнын вогвору Smolenskide 100 мьnden аьрқ адам бар. Belorussijada, Minskiden ваьра, турқан қалқьнын сань 100 мьnden аьрқ волқон дақь бир қатар Ғаарлар бар, алар: Gomel, Vitevsk, Mogiljov, Vovrujsk Ғаарларь.

Иреек Ғаарларь темір җолдор бир-бирин кесип өткөн җерлерде турушат, вул авал алардын мьндан арқь Өсысүнө җарт тызөт. Темір җолдордын мьндај ири тујьдөру: Gomel, Smolensk, Vjazma, Vitevsk җана Минск волуп саналат. Крајдь сьқырстан ватъсты қарај кесип өткөн темір җолдор, Москвadan виздин ватъс сөк аравьзқа қарата Smolensk — Минск арқылуу Варшавада җана Rzev арқылуу Rigaда җөнөјт. Москвань Leningrad менен қошуп турқан (Oktjabr) темір җолу Калинин областьн кесип өтөт. Smolensk областьнын Brjansk арқылуу Kijevge Москвadan ворууу темір җол, Belorussijанын волсо — Leningradдан Odessaда ворууу meridionalдық магистрал кесип өтөт.

Крајдақь суу җолдорунун көрсулыгу җергиліктуу мааниге ее волуп, көвунсө җьқас ақызуу ішине қьзmat қылат. Днепр дариясь Berezin-di васьр өтур, Berezin каналь арқылуу Ватъс Dvina менен қошulat. Kelecekte суу җолдорунун вардьқ системасын вутындөј қајта қуруу („Сөң Днепр“ проблемась) белгиленген, вул волсо, Baltika деңизинен („Сөң Днепр“ проблемась) белгиленген, вул волсо, Baltika деңизинен Қара деңизге сејин тыз җол асууда мүмкундук берет. Мунун Ватъс усун да, сөң мааниси волот. Вул провлеманын биринци вөлугу — Днепрдеги восоқону җојуу іш — орундаьр қалдь.

4. SSSRдын ЈЕВРОПАЛЬҚ ВӨЛУГЫНЫН ТУСТЬК ҒАҚЬ.

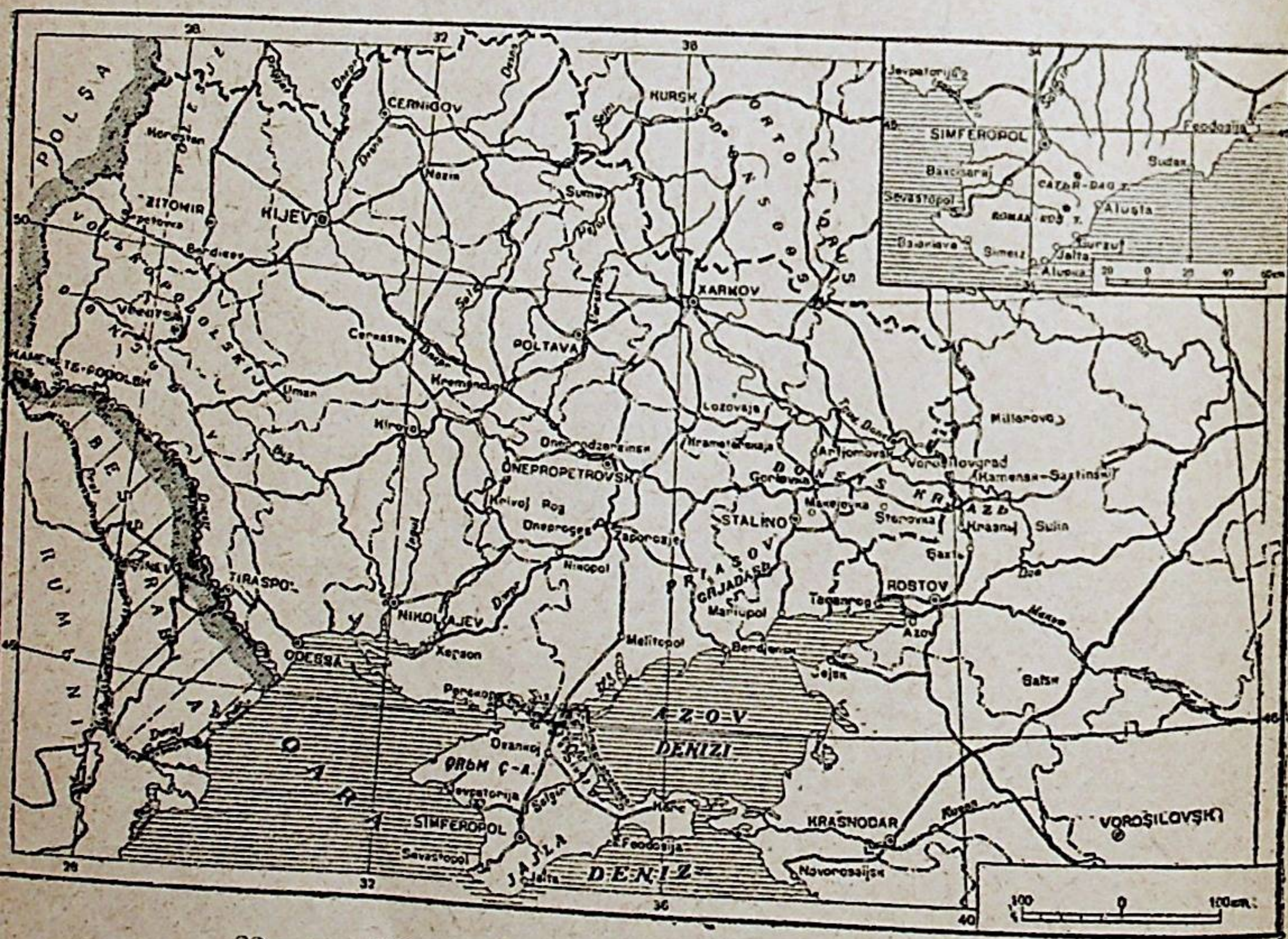
SSSRдын Јевропальқ вөлугунун тустьгунө еки республика — Украина SSSR җана RSFSRдын sostavьнда турушқан Қьрым ASSR җана Rostov область кирет.

Ukraina (USSR)

Turqan ordu çana çalır münəzadəməsy. Ukraina — Сьцьбь- Jevropalыq tyzdyktyn tyştık-vatъş völygyn eeler turat. Anьp cek arasъ vatъşta Rumьniya çana Polşa menen vizdin mamlekettik cek- araqa tuura kelet. Tyştık çaqta: Qara çana Azov denizderi menen, Azov denizinin Sivaş degen vuluңu menen çana Qыгьm çatъm ara- lъn materikke qoşur turqan kicinekej Perekor moјunu menen cekteşet. Сьцьбьştaqъ anьp cek arasъ tyştıktөн tyndykkө qarar, Do- nets krjazьn kesip ötet çana Orto-Orus dөnsөөsynyn cet-çaqa- arъnan varъr, tyndyk-vatъşqa qaraj ketet, Orto-Orus dөnsөөsynyn özy Borvordun ceginde qalat. Tyndyktө anьp cek arasъ Polesjenin sazduu oјduңuna varъr taqalat. Ukrainanъ geografialыq oblast qa- tarъnda bir vyтyn kelki qыbr anьqtoocu belgi — anьp reljeji menen klimatъnъn qajsъ bir өзgөcölyktөrynөн tьşqarъ, anьp qalqъ volup sanalat, Ukraina qalqъnъn $\frac{3}{4}$ völygy — ukrainetster. Dnestrdin сь- çьş çegine çajlanъşqan, көр ancalыq соң volvoqon Moldaviya ASSR da Ukrainanъn sostavъna kiret. Dnestrdin vatъş çaqъnda, Dnestr menen Prut darijasъnъn ortosunda çatqan Bessaraaviya nъ 1918-ç. Rumьniya vasъr alqan.

Мьна оşentip, Ukrainanъn cek arasъnъn çartъşь, vatъş çana tyştık çaqъ, tьşqъ cek aralar.

Mejkindigi çaqъnan Ukraina SSSRdъn Jevropalыq völygynyn Bor- voruna teң kelet. Bul fiziko-geografialыq oblasttъn klimatъ çumşaq,

22-syret. SSSRdъn Jevropalыq völygynyn tyştık çaqъ.

çeri — önymdyu semiz qara topuraq, bul toqojluu talaa çana talaa oblastъ, çer astъndaqъ vajlyqtarъ arqы çana көр volqon oblastъ, mъnda: taş kömyr çana temir, marganets, сьmar, taş tuzdar var. USSRda taş kömyrdyn çana temirdin keni bir-birine eң ele çaqъn omoşqon, mъndaj avaldъ Sojuzdun vaşqa çerlerinen keziktire al- vajvъz. Ukrainada bir qыjla gidroenergetikalыq resurstar var, çekteri bir az çana ivaqъt muzdap tura turqan çыluu denizge da çanaşьr turat.

Klimatъ, ösymdygy, çana reljeji çaqъnan da Ukraina 3 völykke völynöt, alar: 1) toqojluu tyndyk völygy — Polesje, 2) orto vö- lyk — toqojluu talaa çana 3) tyştık völyk — talaa. Mъndan vaşqa da, toqojluu talaa tilkesinde Dneprden vatъşqa qaraj çatqan On çeek völygy çana, Dneprden сьцьбьşqa qaraj çatqan Sol çeek vö- lygy aсьralыp turuşat. Talaa tilkesinin tyştık-сьцьбьş çaqъnda anca- lыq vijik volvoqon Donets krjazь көtөrylet. Yc völyktyn vardъ- qъ, özynyn orto çana төmөnkü aqъmdarъ arqыluu Ukrainaqa tije- şelyu volup turqan Dnepr darijasъ menen vajlanъşqan.

Polesje. Polesjenin Ukraina ceginde çatqan völygy, bul çaqqa Belorussijadan çana Smolensk oblastъnan kelip kirip turqan, keң Polesje oјduңunun ulandъşь. Mъndaqъ çazъ kelgen oјduң tyzdyktө- dö oşol ele Belorussijadaqъ çana Smolensk oblastъndaqъ qumdar, saz- dar, çalvьraqtuu çana ijne çalvьraqtuu toqojlor, podzolduq çana sazdaq çerler çatat. Tyştıktө, On çeek çaqъnan, granittуy Volinopodolsk dөnsөөsy көtөrylet, al emi Sol çeekte volso — sarъ topuraq (Ljoss) me- nen qaptalqan, ajгьm-ajгьm dөnsөөлөr çatat. Bul çerde Dneprdin oң ça- qъnan anьp eң iri qujmasъ Pripjat, sol çaqъnan Desna kelip qujat.

On çeek. Ukrainanъn oң çeginin көр völygy, vatъştaqъ Dnestr өrөөнү menen сьцьбьştaqъ Dnepr өrөөнynyn ortosunda çatqan Vo- lъn-Podolsk dөnsөөsyn eeler turat. Al tyndyk-vatъşta bir qыjla çoqoru көtөryлp, сьцьбьş çana tyştık-сьцьбьş çaqqa qaraj vөk- sөлөp төmөndөp ketet. Dөnsөө vajьrқъ kristalldыq tekterden, көvyn- cө granitterden pajda volqon kristalldыq tekter qajsъ bir çerlerde çer vetine сьцьр çatat, көр völygy volso, qumdardъn, ыaj toru- raqtardъn, akitaşardъn çana mergelderдин eң kijinki qaldыqtarъ menen, veti volso — sarъ topuraq menen qaptalqan. Darijalar kanion sьmaq qarсьqajlar menen varъr, qatuu tekterge kirip turat; alar- da (Dnestrde, Tyştık Bugda, vaşta Dneprde) vosoqolor az emes. Kemerler eң ele көр. Oң çeekтин tyndyk-vatъşьnda keң çalvьraq- tuu toqojlor alige cejin ucurajt, qalqandarъ — qara topuraqtuu talaa.

Каменная же Днепр војундаqъ grjada dep atala tur- qan dөnsөөнyn tyştık-сьцьбьş krajъ, Dneprdin сьцьбьş çaqъna qaraj Azov denizinin çegin voјlor, tyştık-vatъştan tyndyk-сьцьбьşqa ötyusy Azov denizinin voјundaqъ grjadaqa ulanat.

Sol çeek. Ukrainanъn Sol çegi tyndyk-сьцьбьştan tyştık-vatъşqa, Dneprdin өrөөнynө qaraj төmөndөp ketyusy Днепр voјu oјduңun eeler turat. Orto-Orus dөnsөөsynөн vaştaluuсу Sula, Psjol, eeler turat. Orto-Orus dөnsөөsynөн vaştaluuсу Sula, Psjol, Vorskla darijalarъ da oşol ele vaqъtqa qaraj aqъşat; bulardъn vardъqъ — Dnepr darijasъnъn sol qujmalarъ. Orto-Orus dөnsөөsy-

23-syret. Ukrainadaqь suu ɵrɵndɵrɵnyn ɵsymdygy.

levadalar ɵyqac ɵsymdyktɵrɵnyn ɵzgɵcɵ tyryn elestetet. Suu vɵl-gyctɵrdyn kɵp vɵlygy ilger ten veri ele talaa volup kelgen, azyrqь uvaqta volso al talaalar oozdoqu ɵomoq volup qaldь ɵana anьn orduna vьudaj talaalarь pajda boldu; bul talaa landshaftьda vaşqь roldu ojnojt. Tutaş tilke talaasьnda ɵatqan ukrainanьn tyştyk vɵly-gy da dal uşundaj. Tyştykto qurqaqcьbьq tez-tez volup turat.

Qalqь. Administrativdik vɵlynyşy. Ukraina—SSSRdьn eң ele ɵbş qalqtuu vɵlygy. Ukrainanьn qalqь (32 million) Sojuzdun vardyq qalqьnьn $\frac{1}{2}$ vɵlygyn tyzet, territorijasь volso—Sojuzdun vardyq ter-ritorijasьnьn $\frac{1}{18}$ vɵlygy volup turat. Ukraina—Sojuzqa kirgen res-publikalardьn icinde qalqьnьn sanь ɵana tabiqij resursalarь ɵaqьnan RSFSRdan kijinki bir qьjla coң respublika. Ukrainada ar bir kvad-rat kilometr ɵerge orto esep menen 72 kiş i tuura kelet. Qalqь vaa-rynan ɵbş turqan ɵer—Oң ɵeek ɵana cьqьştaqь Xarkov şaarьnьn ɵanьndaqь ɵerler, qalqь vaarynan sejrek oltura turqan ɵer—Dnepr-din tɵmɵnky aqьmь ɵana Azov deңizinin tyndyk ɵaqь ɵeegi.

Qalqьnьn beşten tɵrt vɵlygy—ukrainetster: tyndyk-cьqьşta alar-qa orustar, tyndyk-vatьşta belorusstar qoşulat; krajdьn vardyq ɵerinde jevrejler ɵaşajt, vular şaarlarda, kɵvynce Oң ɵeektin şaar-larьnda qalqtьn bir qьjla protsentin tyzyp turuşat. Tyştyk-vatьş ɵaqta

Dnestrdin vojunda moldavandar turuşat. Poljaktar (vatьş-ta), nemetster, volgarlar (tyştykto), armjandar ɵana grek-ter (ɵeektegi şaarlarda) kezigişet, biroq eң ele az.

ɵlkɵnyn vardyq ɵerinde ukrainetster kɵpcylyk qьlat. Mьnda bir ɵana avtonomijalyq ulut respublikasь—Moldavija vɵlyngɵn, anьn vorboru—Tiraspol. Moldavija respublikasь Dnestr darijasьnьn sol ɵaqьqь ɵeegindegi bir az ajantta turat, mьnda moldavandar qalqtьn $\frac{1}{3}$ vɵlygynyn kɵvyrɵɵgyn tyzyp turat, vaşqaca ajtqanda moldavan-dardьn sanь mьnda ɵaşoocu ukrainetsterden ɵana sanь ɵaqьnan bir qьjla volqon orustar menen jevrejlerden kɵptyk qьlat. Moldavandar, Sovet vijligi volqonduqunyn natijçasьnda uluttuq avtonomija alqan vardyq vaşqa elder sьjaqtuu, carvasь ɵaqьnan da, madanijaty ɵaqь-nan da eң coң ijgilikterge ɵetişti. Moldavija ASSR sovettik sotsia-listtik Ukraina respublikasьnьn sostavьna kiret. USSRdьn vorbor şaarь — Kijev.

Ukraina administrativdik vɵlynyşy ɵaqьnan on bir oblastqa vɵ-lynet, alar: Kijev oblastь (vorboru Kijev), Cernigov oblastь (vorboru Cernigov), Poltava oblastь (vorboru Poltava), Xar-kov oblastь (vorboru Xarkov), Donets oblastь (vorboru Stalin o), Dnepropetrovsk oblastь (vorboru Dnepropetrovsk), Niko-lajev oblastь (vorboru Nikolajev), Odessa oblastь (vorboru Odessa), Kamenets-Podolsk oblastь (vorboru Kamenets-Podolsk), Vinnitsa oblastь (vorboru Vinnitsa) ɵana Zitomir oblastь (vorboru Zitomir).

Carvasь. Ukraina—tabiqij şarttarьnьn vaqьtlyu volup bir-birine ajqalьşqandьqьnan ɵnɵr ɵajь da ɵana ajьl carvasь da coң ɵnygyş-kɵndykkɵ ɵetişken oblastь volup sanalat. Oşondoј volso da, carva-cьbьqtaqь maanisi ɵana vaaluuluqu ɵaqьnan, ɵalaң ele Ukrainanьn ɵz carvasьbьqьna emes, vytkyl Sojuzdun carvasьnda da, azyrqь uvaqta Ukrainanьn ɵnɵr ɵajь birinci orundu eelep turat; bul ɵnɵr ɵajdьn icinde—too ɵnɵr ɵajь: taş kɵmyr ɵndyryu, coјun erityu, vo-lot qijuu, oor maşina quruu birinci orunda turat.

Donbass—SSSRdьn kɵmyr vessejnderinin icinde eң maanilyu bassejn. Zapastarьnьn conduqu, taş kɵmyr qavattarьnьn qat-qat volup ɵatьşь, alardьn kyrdɵdyulygy ɵana kɵmyrlɵrɵnyn saratь ɵa-qьnan Donbass—Kuznetsk bassejninen ɵana kijin turat. Biroq anьn bir artьqьcьbьqь—ɵlkɵnyn eң maanilyu vorboruna ɵana anьn ɵbş qalqtuu ɵnɵr ɵaj rajondoruna ɵaqьn volup turqandьqьnda. Donbass-tyн kɵmyry Ukrainanьn vardyq ɵnɵr ɵaj işqanalarьn qamsьz qьluu ɵana emes, SSSRdьn Jevropalyq vɵlygynyn tyştyk tilkesindegi var-dьq temir ɵoldordu, Moskva ɵana Leningraddь da qamsьz qьlat. Bizdin Sojuzda ɵndyrylɵ turqan vardyq kɵmyrdyn $\frac{3}{5}$ vɵlygy Don-bassta qazьbьp albьnat, anьn ystynɵ donets kɵmyrynyn teң ɵarьmь—metallurgija ycyn zarьl volqon koks kɵmyry. Donbasstьn bul maanisi—aqь „vytkylsojuzduq kocegarьka“ dep verilgen attan da daana kɵrynyp turat.

Donets krjazьn temir çol vojlöp kesip ötkende көрүнө турған ландшафт ең эле арқы. Bytyndej tegiz volqon qara topuraqtuu талаанын бетинде бирде ал, бирде бул çerinde шахтылардын çана zavoddordun vijik-vijik trubalarь, domen peçteri, шахтылардан көмырду көтерүп таьыр сыюуда çardam қыла турған қарқалар, таь көмырдың руданын çана „вош“ (көмыру çe rudasь çоқ volqon) тектердин toolору көтерүлүп көгүлүп турат. Temir çol saluuda kesip алынған çerlerden, бул çerlerdi pajda қылоған акитас, qum çана slanetsterdin қыьық-қыьық қатмарлар tyзyp çatqандьоь çана алардын ysty çана gorizontaldьық tyрдө sarь topuraqtar менен qaptalьp çatqандьоь көгүлүп турат. Donets krjazьnьn cet çaqalarьnda, көвүнсө darijalarьnьn çeekterinde, qumdaq çer çана slanetsterdin қыьық çe tike қатмарларь ең сонун too ландшафтн tyзyp, çer бетине сықьp турушат; tike ketken таьтуу ciqul-ciqul воорлордо yjлөр турат, vardьық çerде сөптөр çана badaldar өсүр сыққан zoo таьтар тарваьыьыр сықьp турушат; vardьық çerде таь, таь қатмарларьнан yjлөр, sarajlar, дивалдар çasalqan çана çoldor da таь төшөлүп салыноған.

Donbassqa çaqьn çerde—Krivoj Rogdo çana Керç çarьm аральn да temir rudasьnьn қуваттуу кени var, бул—Donbasstьn маанисин оқо veter дақь аььрат. Ошондуқтан Donbassta çана Krivoj Rogdun dal өзүндө Donets көмыру менен иштей турған metallurgija өнөр çажь өnykty, бул да Sojuz воjunca биринци орунда турат. Tyстьк, vardьық qara metallдьn $\frac{3}{5}$ вөlyгyn берет. Krivoj Rog keni, өндырүлө турған руданын саны çақьнан Sojuzda биринци орунда турат. Мындақь temir rudasьnьn сарать çоқорғу çана 60 % ке сеjinkisi temir. Dnepr воjunan анальық аььs воьвоқон Nikopoldun çанында marganets өндырүлөт. Ruda erityucy metallurgija zavoddoru Krivoj Rogdo çана Donbassta турат. Bulardьn ең ирили: Donbasstaқь Makejevsk zavodu, Dnepr воjundaқь Krivoj Rog, Kamensk, Zaporo-zje zavoddoru, Azov деңизинин çeegindegi Mariupol шаарьндақь Azov zavodu; мындап ваьқа да, Stalinodo, Dnepropetrovskide çана ваьқа çerlerde да соң-соң zavoddor var. Çоқорғуда көрсөтүлүп өткөн çаьь салыноған гигант-zavoddor техниканын ең kijinki ивақта-қь çetişkendikleri воjunca çasalqalanqan. Sojuzdun оор өнөр çажьn дақь мааниси воjunca Tyстькty „Bytkylsojuzduq kuznitsa“ деп атоо-қо volot.

Metallurgija менен бир қатарда оор маьина қуруу çана химия өнөр çажь өnykkөн. Маьина қуруу zavoddordun icinen ең ириси Donbasstaқь Kramator zavodu, SSSR воjunca бул ең эле ири завод; ал, metallurgijaьық zavoddor çана көмыр шахтыларь ycyр aspartar даярдап сықарат. Маьина қуруу cy соң-соң zavoddor Dnepropetrovskide, Stalinodo, Xarkovdo (parovoz қуруу cy çана трактор zavoddoru) var, Vorosilovgradda—parovoz қуруу cy ең ири завод var; Nikolajevde деңиз кемелерин çасай турған verf var.

Ximijaьық өнөр çажь, көвүнсө, көмырду koks қылоған kezde сықар турған çardamcь азьықтардьық çажра иштей сықарат; ар tyрдуу қьсырьды (kykьrt, азот ç.в.), soda, çer semirtkic, воjoқтор иштей сықарат. Ошондуқтан, metallurgijaьық zavoddor çаж çerде volso, химияьық zavoddor да ошондо орноқон. Donbassta, Artjomovskide сықарылып алынып çатқан тuz да химия өнөр çажь ycyн сыжо volup саналат.

Donbassta көмыр менен иштей турған бир қанча қуваттуу электр стantsijalarь қурулған. (Sterovka ç. в.) Bироқда Dnepr वोsoқосунда, суу energija resurstarь менен иштей турған ең ири электр стantsi-

jasь (Dneproges) қурулду. Бул стantsijaьн ең көп energijasь Dnepr өнөр çажь комбинатына çумшалат. Бул комбинат бир қатар ең ири иьқаналардьы, ошолордun icinde электр арқылуу çоқорғу сараттуу volottun сортун ерите турған Zaporo-zje zavodun çана Tixvinden алып келинген voksitterden алjуминий иштей сықара турған алjуминий zavodun да өз icine алып турат.

Dnepr gidro электр стantsijasь—dyjnөdegy ең ири стantsijalarьnьn бири. Sotsialisttik қурулуш эмнеге çeтiше ала турқандьоьn, бул ең сонун қурулуш дap-dajьn көрсөтүп оltурат. Бул, Dnepr darijasь Kamennaja грjаданын kesip өтүр, वोsoқо tyзyp турған çerде веь сыдын icinde қурулуш быткөн volucu. वोsoқолордun төмен çақьнда vijiktigi 37 metr kelgen Plotina салыноған. Plotinanьn çоқорғу çақьнда वोsoқону çана емес, çeekterdin бир қыла вөlyгyn да qaptap турған евегеjсиз зор көл pajda volду. Stantsijaьn өзүнүн zdanijesi Оң çeekтин çанында турат; мында төменге қарар ақьp tyшө турған суунун кycy менен электр energijasьn иштей сықаруу cy гигант динамо маьиналарға қошулоған 8 ең соң турбин қымылоға келтирилет. Vardьық стantsijaьn кyc-қуваты 600 миң ат кycүнө varavar. Sol çeekke шjuzalar қурулған; мына иьшаларьnьн арқасында азьr Dnepr darijasьnьn орто çана төменкy ақьмында парoxoddor тоқтоосуз çыгyp тура алат, ваьта volso парoxoddordun çыгьсыне वोsoқолор тоsqoolдуқ қылып турған volucu. Dneprdin төменкy ақьмында орноқон Zaporo-zjeде sotsialisttik çаьь шаар қурулуш çатат, бул шаарда çумиьсцлар ycyн сонун-сонун yjлөр, вақ тигилген мықты-мықты көчөлөр (bulvarlar) çана fontandar салылып çатат.

Aььl carьba Ukrainada produktsijaьnьn vaaluuluqь çақьнан оор өнөр çажьдан kijin турқанын менен, анын ең соң мааниси var. Aьdoо ажантынын өлсөмү воjunca Ukraina Sojuzdun vardьық ваьқа oblasttarьнан аььp tyшөт, мында vardьық ажантын 60 % ten көвүрөөгүне ар tyрдуу egin egilet. Тракторлорунун, маьина-трактор стantsijalarьnьn çана аььl carьbaьық ар tyрдуу маьиналарьnьn саны воjunca Ukraina биринци орундарьnьn бирин eeler турат. Дан egиндердин icinen ваарьнан көвүрөөк egile турқанын буудай (ватьь çақьнда kuzdyk, сықьь çақьнда çаздық буудай) çана агра. Техникаьық өсүмдыктерүнүн icinen өзгөсө мааниге ee volqonu—qant қьзылcaсь, быткыл аьdoо ажантынын $\frac{1}{20}$ вөlyгynдө qant қьзылcaсь egilet; қьзылcaқа қарақанда кунqарамa аз egilet, кунqарамадан маь сықарып алышат.

Ukrainанын tyстьгynдө азьr paxta да egilet. Tameki, көвүнсө ма-xorke көп egilet.

Dььjancьыьықтан ваьқа çemiш вақьн өстыруу cyлык çана вақсасыьық да өnykkөн: көп çerlerde дарьыь çана qoon egilet, вақтарда—alca, sliva, alma, almurttar, tyстьк çақьнда volso—өрык çана çыzymдөр өсөт. Çьлқыларьnьn, myjyzduy малдарьnьn (бул çerде çумиьсц mal—өгьз) çана cocқolorунун саны воjunca Ukraina биринци орунда турған volso да, mal carьbасыьықтан мааниси аз.

Aььl carьbaьық өнөр çажьда qant қьзылca өнөр çажь ваьқы орунду eeler турат. Qant иштей сықаруу cy zavoddor, көвүнсө, Оң çeekte çана Xarkovdun tyндык çақьнда орноқон. Ukraina—быткыл Sojuz-қа qant берип тура турған respublika. Tegirmenderi, маь zavoddoru çана vino zavoddoru да көп.

SSSRдьn çальp carьbасында Ukrainанын мааниси ең эле соң. Бул соң маанинин negizi: ваарьдан murда Ukrainанын çer астындақь ваьыьық—таь көмыру менен темiri—çана Sojuz воjunca ең қуваттуу volup саналып ulamdan-ulam өnyгyp вага çатқан metallurgija-

льк өнөр çайы; andan kijin al Ukrainаның qara topuraqtuu өнүмү мьқть çерлери, çумшақ климаты, qant қьзылса сьжаqtuu өсүмдыктөрдү өстыруу мүмкүндыгүнүн volqондуqu çана, аqьғында, Qара denizdin çеектеринде çана Bатыş Jевropa менен биздин cek араbьзда volup турqан georafijальқ al-аваль.

Şaarlarь çана qattaşuu çoldoru. Ukrainada өнөр çайдып көр өnyгысүнө qaravastan, şaar qalqьнын protsenti ancalьқ çoqoru emes, şaar qalqь 23 çana protsent. Bul, аьл-қьштақ qalqьнын авдан ть-қьз олтурqандьқьн көрсөтөт. Mindegen адамдарь var кең—iri selolor çе darijalardьn çана өзөн-suulardьn vojuna çajlanьşqan, çе çаз-қь çана çamqьr suularьn toqtotup saqtap qaluuqa мүмкүндык ве-ре турqан quduqtar çана vajlamta көлçөлөр qазuuqa çеңil volqон balkalarda çajlanьşqan; көр иваqtarda bir selo vytken çerden, ekin-ci selo vaştalat.

Oşondoј volso da соң şaarlar Ukrainada көр. Al şaarlardьn үсөө-нүн ar биринде çарьm milliondon ашьқ адамдар турушат, al şaarlar: Kijev—Ukrainаның vorbor şaarь (600 minden ашьқ адамдар туру-шат), Xarkov—1934-ç.ьj сејin vytkyl Ukrainаның vorboru volqон,—өзүнүн өнөр çайьқ мааниси vojunca бирини şaar (600 minden ашьқ адамь var) çана Odessa—Qара denizдеги ең iri port (500 minden ашьқ адамь var); Dnepropetrovskide—400 minge сејin adam, Stalinodo—300 minge çақьn adam турушат. Mьndan vaşqa da, 100 mindep çе andanda көвүгөөк адамдар турqан bir çanca şaar-ларь var. Al şaarlardьn bir völygy—өнөр çайьқ iri vorborlor (Ni-kolajev, Makejevka, Vorоşilovgrad, Mariupol), vaş-qalarь —administrativdik çе sooda vorborloru (Vinnitsa, Kre-mencug, Xerson, Poltava). Ukraina şaarlarьнын bir қьjlasь—eң маанилуу sooda çoldorunda турqан georafijальқ al-авальнын on-tojluu volqонduqunан өсүр сьқть çана өnykty. Mьndajlardьn icinde бирини orunda Kijev менен Xarkov турат. Kijev şaarь—iri temir çol magistralдар Dnepr darijasьn kesip өtkөн çerde турат; bul te-mir çoldordun бирөө Moskvadan Kijev арқылуу Odessaqa ketet, ekin-cisi Stalingraddan Kijevge сејin çана andan арь ватыşqa qaraj Şepe-tovkaqa, Polşa cek arasьna qaraj ketet.

Kijev—bizdin өлкөнүн ваььрқь şaarlarьнын biri. Mьndan миң сьлдан турун ele al oşol ивақьттын ең маанилуу sooda vorboru volqон volucu—al арқылуу Dneprdi vojlor „varjagardan grekterge“ qaraj sooda çolu өтуусу. Азырқь иваqta Kijev—Uk-raina madanijатьнын ең iri vorboru (anda Vytkyl Ukrainальқ ilim akademijasь, tolup çatqan çoqorqu oquu çajlarь var). Oşonu менен birge Kijev Sojuzdaқь өsymdyk-terge (kaşandar, piramidальқ terekter, аq akatsija) vaj volqон ең qoоз şaarlardьn biri. Kijevde eski zamandardьn estelikteri көр. Dneprdin on çеегиндеги vijik çar-dan qarasaқ, şaardьn Podol деп atalqan төмөнкү völygy çана şalvaalarь, toqojloru, аq tilke volup çatqan qumdarь var Zadneprovje ең sonun volup көгүнөт.

Kijevge qaralanda Xarkov—eң маанилуу temir çoldor toomu-vaşqь magistral өтөт; Xarkov şaarьnan: ватыşть qaraj—Kijevge, туş-tyk-ватыşть qaraj—Dnepropetrovskige, Xersonqо, туştyk-Сьқьşть qaraj—Rostovqо çана Сьқьşть qaraj Stalingradqa temir çoldor keti-şet. Азырқь иваqta tyz çol арқылуу Donbasstь Moskva менен qоşo-turqan daқь bir magistral сальнр çatat. Temir çolunun сьşтьқь çа-

қьнан Ukraina SSSRda бирини orunda турат. Көвүнсө туştyктө, te-mir çoldor Donbasstь Krivoj Rog менен vajlanьşьrқan çерлерде temir çol ең ele сьş.

Ukrainada suu transportu, temir çoldorqо сальşьrқанда, ekin-ci orundaқь мааниге ее volup турат. Darijalarьнын icinen парoxod vaştan-ajaқ çүгө турqань Dnepr çана. Dnepr darijasь vytkyl Ukrai-na арқылуу аqьр өтсө да, Volga darijasь Volga voju үсүн qандај мааниге ее volso, al мьндај мааниге ее emes. Deniz transportu көвүнсө eksport үсүн қьзmat қьлат. Ең маанилуу gavandarь: Qара denizde—Odessa, Nikolajev, Xerson, Azov denizinde—Berdjansk, Mariupol. Қьгьm-Kavkaz çеектерин teјlej турqан парoxod rejsterinin çөнөј турqан punktь Odessa şaarь volup sana-at.

Қьгьm.

Турqан орду çана çалрь мүнөздөмөсү. SSSRдьn вардьқ fi-ziko-georafijальқ oblasttarьнын icinen bir çана Қьгьm вардьқ çа-қьнан deerlik deniz менен cektelgen oblast desek volot. Ань ma-terik менен Perekop mojununun tar (7 km) tilkesi çана qоşup турат. Tавиқij georafijальқ cek ara мьнда administrativdik-sajasь cek араqа туура kelet: vytkyl çарьm арал, RSFSRдьn sostavьna kirip турqан bir çана avtonomijальқ Қьгьm respublikasь.

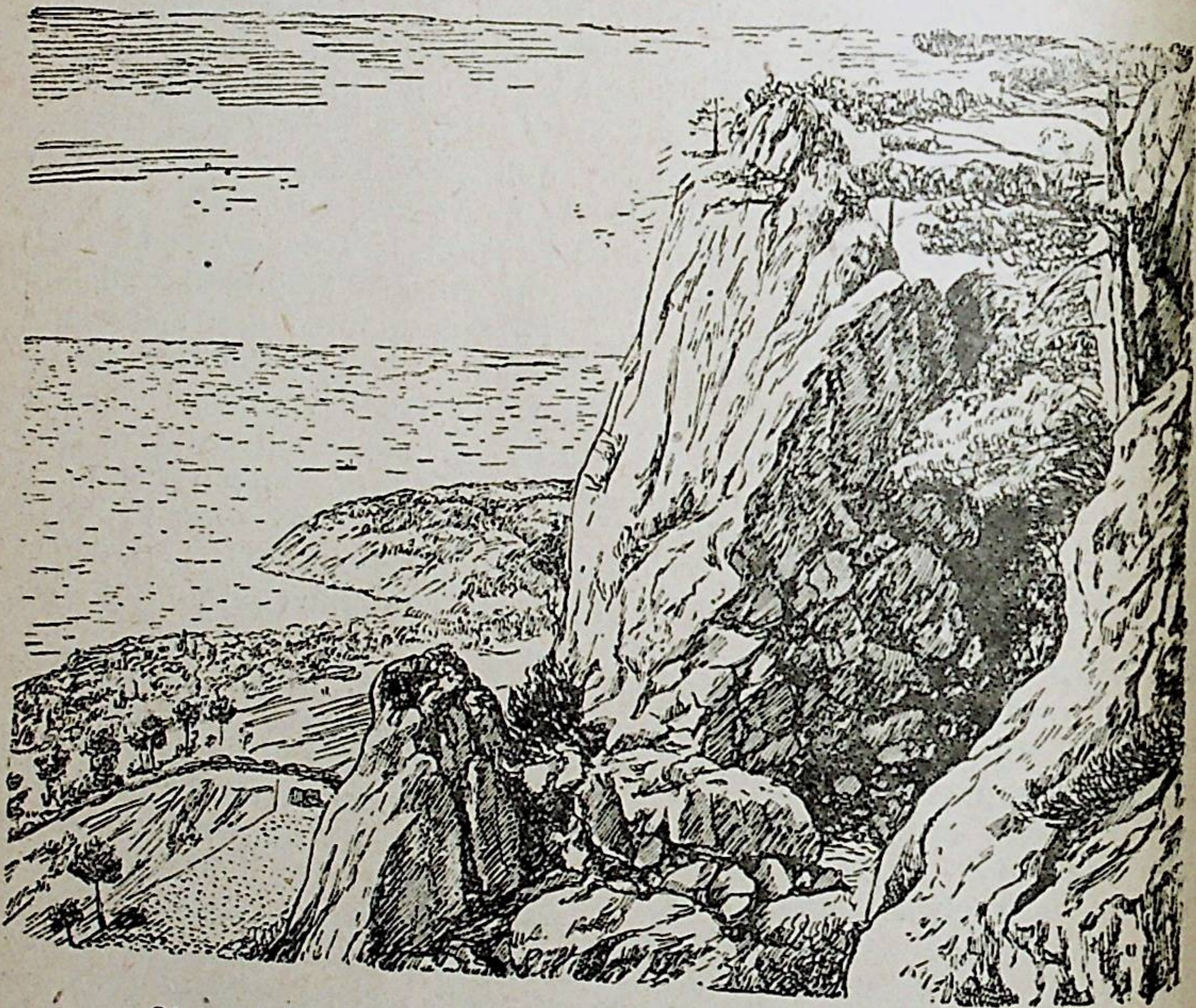
Materikten асьральр deerlik турqан çана Qара denizge авдан ki-rip ketken Қьгьm çарьm араль көр соң emes mejkindikti (26 миң kv. km) eelep турат. Oşondoј volso da bul, qalqьn кең massalarь-нын icinde авдан belgilyu daңqqa ее volqон Sojuzdun oblasttarь-нын biri volup sanalat. Қьгьmdь вардьqqa belgilyu қьлqан нерсе—aньн тавиқij ваььрқь bir қьjla volso da, al emes,—aньн туştyk çее-ginin çaratьльşьнын өзгөçөlygy çана qoозduqu, көгүltyr tartqan сьлуу denizi, kelbeti sonun tooloru, туştyk өsymdyktөry, күнүнүн асьқ volуşу, çерinin sonunduqu çана күнү volot. „Қьгьm“ degen sözdy uqqanda, көз алдьqа, сьлуу çана күн nuruna vaj volqон туş-tyk kelip elestelet.

Қьгьmdь вардьқ çаqtan deniz qurcap турат. Bатыş çана туştyk çақьнда—muzdavaј turqan tereң Qара deniz, сьқьş çақьнда—сь-льна үс ај muzdaj turqan таььз Azov denizi var. Bul denizderdi an-cальқ кең volвоqон Керс қьсьқь qоşup турат. Қьгьmdьn вардьқ tyндык-сьқьş çеектеринде çана aньн vet алдьндақь материк völy-gyndө vuluңdar, көр vijik volвоqон аралcalar, limandar çана қьсьqтар көр; vulardьn вардьқь çалрьсьнан Sivaş (Cirik deniz) деп atalat. Azov denizinen Sivaş tar çана uzun kelgen qumdaq аралca—Aravat strelkasь (bul tyндык çаqta материкке bir az çана çet-peј qalat) арқылуу асьралат. Sivaşтын tereңdigi 3 metrden аşpaјt. Қьгьm çарьm аральнын negizgi massivinin сьқьş çақьнда kicinеkej Керс çарьm араль сьқьр турат.

Reljeji çана тавиқать çақьнан Қьгьm 3 völykke völynөt, алар: 1) tyндык völyk—вардьқ çарьm аралдьn $\frac{3}{4}$ völygyn eelep турqan talaa; Керс çарьm араль да vuqa kiret; 2) orto völyk—Қьгьm тоосу

turqan too velygy, çana 3) tyştyk çeeke—too menen deniz ortosundaq tar tilke.

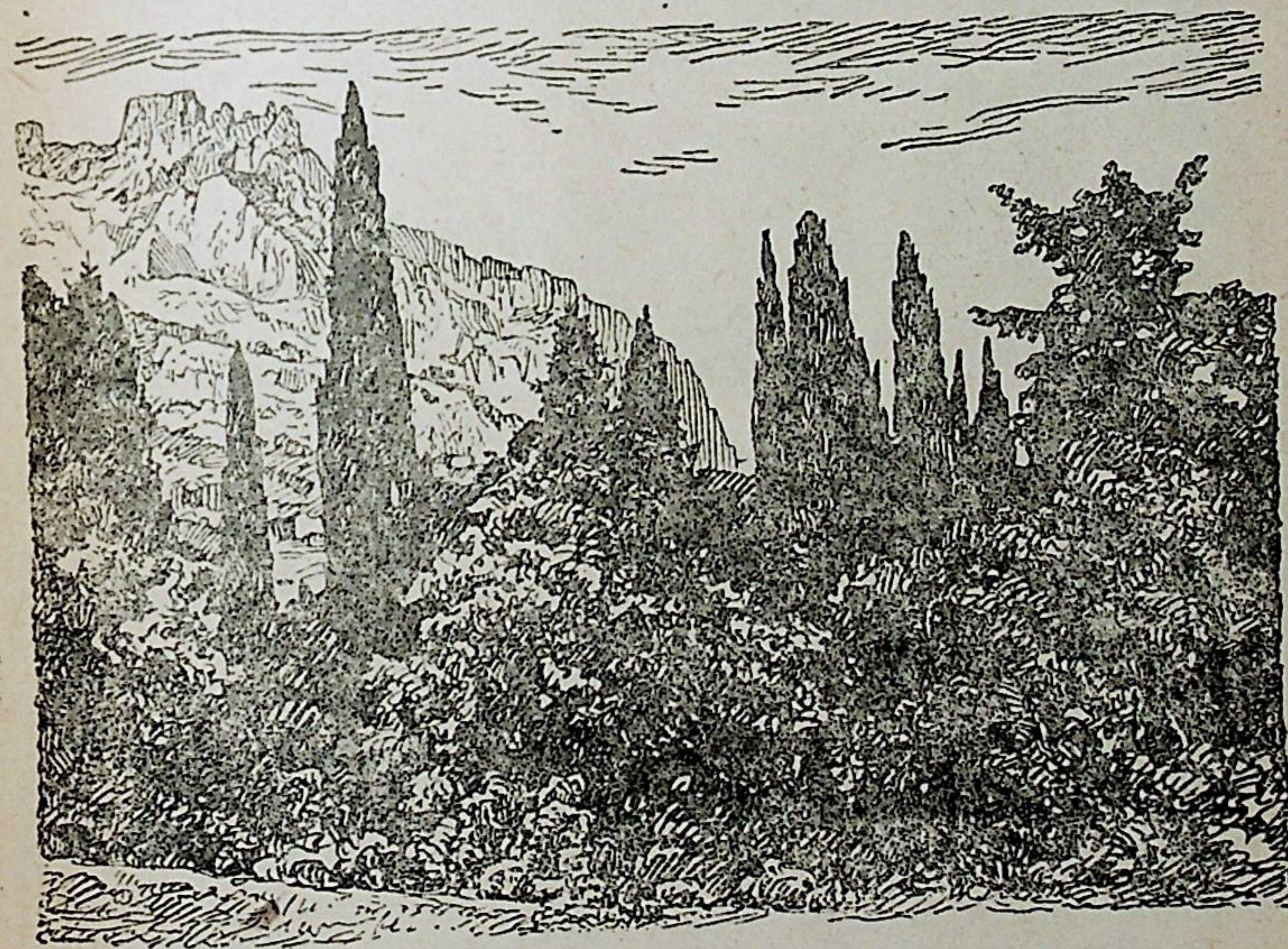
Qыгымдын talaa velygy. Qыгымдын talaa velygy tyştyk Ukraina-nyň ulandyşy volup, andan es qandaj ajyrtmaşy çoq deerlik volup turat. Qыгымдын talaa velygy tep-tegiz çana tyştykke qaraj bir az keterylyp barqan, suusu çoq deerlik çer. Toodon baştala turqan Salgir darijasynyň suusu da çaj ajlarynda Sivaşqa sejin vara al-vaýt. Bul çerlerde suular çе artezian quduqunan alynat çе qar erigenden kijin kelyuk volup toqtolup qalqan suulardan alynat. Deniz vojundaqy төmөnkү çerlerde tuzduu köldөр көр. Керс çarym araly slanets ылаjларынан rajda volqon көр ancalьq vijik emes qatmar-qatmar dövөлөр menen tolqon; dövөлөrdyn icinde ылаj сыqа турqan çanar toolor (sopkalar) usurajt, bulardan neft gazь сыqqandyqyтып natijçasында kee bir иваqta sujuq ылаjlar атыльр сыqыр турат. Керс çarym aralyны сыqыş çақында ең зор темір rudасыны кені var.

24-syret. Jajlanyň Qara denizge qaraj çar volup tyşken çeri.

Qыгымдын too velygy. Qыгымдын too velygy—uzununan tyştyk-vatyştan tynduk-сыqыşqa qaraj 130 km eni 50 kilometrge sejin so-zulup çatqan kicinereek too өлкөsy. Qыгым toolору vatyş çақында ус grjadadan tyzylgen: tynduk grjada ancalьq vijik volboston (250m)

воррон kelgen sarь akitaştan quruloqan, ekincisi—bir qanca viji-gireek (575 m) volup, çumşaq aq akitaştan quruloqan çana usuncy-sy—vaşqyşь çana ең vijigi volup, slanets çana qumdaqtar arasynda qatmarlanyр çatqan qatuu vor-voz akitaştan tyzylgen. Ekinci grja-dany suu avdan çep çuup ketken çana qajsy bir çerlerde ajyrt tek-tir-tek tir toolorqо velyngen. Bardьq grjadalar tyndykke qaraj тө-mөndөp varat da, tyştykke qaraj tip-tike tyşyp ketet. Tyştyk grja-da tip-tike çar volup deerlik төmөн tyşyp, denizden qaraqanda tu-taş ele tip-tike dubaldaj volup көrynөt. Bul grjadanyň соquсу bir qanca metrden baştap 7 kilometrge sejinki çazy kөndikte çөp va-sьp turqan ijri-vujru jajlany elestetet; tatarca jajla degen—çajloo degen söz, тына uşundan varьp vardьq grjada Jajla dep atalyр ketken. Jajlany ең vijik çeri 1500 metrden bir az aşьp turat. (Ro-man-koş 1543 metr). Jajlany qajsy bir çerlerinde „воqaz“ dep atala turqan төmөndyktөр var, bul çerler arьlyu taş çoldor ketet. Eң ele tereң воqazdar Alušta şaarыны çанында volup, alar grjada-lardy vijik Сатыр-Dag (1523 m) тоосун vөlyp turat. Bul too, Qыгым toolорuna çақындаşqанында алыстан көrynyp турат. Jajla, Сыqыş çақында ajyrt toolorqо vөlynyp ketet. Grjadalaryň ortosunda өnymdyy çer çақыş өгөөн var (alaryň ең соңу—Ваjдар өгөөny toolordun vatyş velygynde).

25-syret. Tyştyk çeekten Qыгым toolорунан к гынуşу.

Сарвась. Қырымда да, Украина сьјақтуу волуп, аял сарва усун климаттық ҫана топурақ ҫарттарь оңтојлуу келет. Тундык вөлүгүндө да сарвась, дьјқансьльқ (sortu ҫақынан ҫоқоғи волқон буудайлар, пахта ајдоосу), тәмекі өстыруу ҫана вақ өстыруу өнүккөн; тоо вөлүгүндө—қој өстыруусулык өнүккөн; Тустык ҫеектерде—вақ өстыруусулык ҫана ҫузым өстыруусулык өнүккөн. Мьнда ҫузымдын ең мьқты сорттору, ең мьқты сорттуу алмалар ҫана алмурттар, сјјелер, аврикостор, ҫардаалылар, mindaldar, grektik ҫана қадимки ҫаңқақтар (funduqtar) өсет. Ең ири ҫузым сабақтары, ҫеміштуу вақтар ҫана тәмекі plantatsijalarь соң совхоздорқо тijeşelyу, ал совхоздор вил ҫеміштерди ҫана алардан даярдалоған консервалардь SSSRдьн icindegi oblastтарға ҫана cet мамлекеттерге сьјағарьшат. Аял сарвасьньн өнүгушы менен қатар, аял сарвалық сьјјоғи қайра іштер сьјјууси өнөр ҫайь да өнүккөн: ҫеміш ҫана ҫаşььса консерваларьн даярдап сьјјага турған толуп ҫатқан ҫань заводдор қурулқан. Валықсылардьн kolхоздорқо бирлешуунун патіјҫасьнда көвүнсө Керц қьсььқьнда валық қармоо іши да кьсөр көтөрьлдь; валықтан консерва ҫасар сьјағуу да көвөјдь.

Ошондој волқону менен оор өнөр ҫай мьнда да аял сарвадан озуп кетет. Керцте ҫергиліктуу рудадан metallurgijalьқ соң завод іштер ҫатат; Керцте темір рудасьньн кени сань ҫақынан Krivoj Rog темір руда кенинен алдан қанса соң, вироқ рудасьньн сапаты ҫақынан андан кийин турат, Керцте рудасьнда 40% ке сејин темір бар.

ҫаарлары ҫана қатташуу ҫолдору. Қырымдьн қалық салыштыра келгенде сејрек келет (1 кв. километрге 30 киши туура келет), вироқ ҫаар қалықньн протсенти мьнда ең еле ҫоқоғи (48%). Ең ири ҫаарлары: Simferopol (100 миң адамь бар)—Қырым ASSRньн ваşқь ҫаарь, ҫана Sevastopol (100 миңге ҫақынан адамь бар)—соқуштуқ порт. Бир қьјла кичинерек ҫаарлары: Feodosija, Керц ҫана Jevratorija—sooda гаваналарь; Feodosijadan дан, Керціден—руда ҫана Jevratorijadan тьз сьјағарьлат. Ilgeri татар Хандаларьньн воғвоғ ҫаарь волқон Вахсисарай тигилерден кичинерек.

Қырымда ар тырдуу doorlordон ҫана elderден қалыр қалқан eski estelikter көр. Керц ҫана Xersoneste (Sevastopoldun ҫанында) ҫер астын қазғанда узун-узун коридорлору, ојмо-сјјмелери, идиш-аспартарь бар илгерки грек ҫаарларыньн қалдықтары тавьлқан. Sudak, Balaklav ҫана Feodosijada genuез krepostларыньн ваşпја ҫана дивалдарыньн eski urandyлары сақталқан. Вахсисарайда—татар хандаларыньн eski dvoretsteri, Керцте ҫағьт аралында—skif радьшаларыньн қорғондор, myrzөлөрү бар. Sevastopoldo ҫана анын ҫақынан cet ҫақаларында 1855/56-сььлдардақь Sevastopoldu қорғооқо таандық волқон толуп ҫатқан тарихиј estelikter бар.

Қырым сојуздың қалқан Jevropalьқ вөлүгү менен темір ҫол арқылуу вајланьшқан, вил ҫол Moskvadan Харьков арқылуу вағыр, узун дамба војунса Sivaşть kesip өтөт ҫана ҫағьт аралға вағқанда тармақ волуп вөлүнүр кетет: бир тармақь Simferopol арқылуу Sevastopolқо, екінциси—Feodosijaға ҫана Керцке кетет. Мьндан ваşқа да, Jevratorijaға ҫана Армјанскіге да темір ҫол кетет. Қырымда,

көвүнсө анын Тустык ҫеегинде ҫақынан салыноған ҫоссе ҫолдор көр, ал ҫолдон avtomobilder ҫүрөт. ҫеек алдындақь ҫааралар ҫана Тустык ҫеектин қьштақтары өз ара вајланьшқан ҫана Odessa, Kavkaz ҫеектери менен да пароход ҫолу арқылуу вајланьшқан.

Bytkyl Sojuz усун Қырым, өзунун аял сарвась ҫана өнөр ҫайьнап ваşқа, тустык ҫеектеринин климаты ҫақынан да соң мааниге еелі волуп турат. Bizdin тундыктө volo турған қьшть вилбеген Қырымдьн ҫьлиуу, ҫумшақ климаты, subtropikalьқ өсүмдыгуы бар волқон тустык ҫееги өзунун деңизи ҫана кьнуы менен бирге—emgekcilerdin dem-ala турған ҫана дағыланьр аябға турған ҫери волуп саналат. Қырымдьн ҫьздөн бир қана вөлүгүн еелер тура турған вадьқ ҫеек воју курорттор, санаториялар, дем алуу уялөр менен ҫьқ толқон. Ilgeri радьшанын ҫақынан адамдарь, aristokrattar ҫана бирзуазия еелер алған ең мьқты ҫерлер, алардақь dvoretster ҫана парктар мамлекеттин encisine өтүр, санатория ҫана дем алуу уялөге ајландь. Livadijada, ваşтақь радьшалық dvoretste, азыр kolхозcular усун дем алуу уялөр қурулду, өздөрүнүн кьктөрүн сьноо ҫана ден солулуқын қалыпна келтируу усун вил ҫақынан ҫуз миндеген адамдар келіп турушат. Курорттордун ең маанилуылары: Jalta, Alupka, Gurzuf—ватьшҫақта, Sudak, Feodosija—сььдшҫақта, талаа вөлүгүндө—Jevratorija өзунун аябқтыгууси ылајь менен.

Rostov oblastь.

Rostov oblastь—мурунқи Azov-Қара деңиз крайыньн тундык вөлүгүнөн тызылған. Мьндақь қалқтын көрцулығы—орустар волуп, вил oblast RSFSRдьн sostavьна кирип турат.

Тундык ҫақта ал, Украина SSR менен Volga војунун ортосунда Харьков ҫаарыньн кендигине сејин еелер турат; тустык ҫақта Krasnodar крайь менен кектешет.

Reljeji ҫақынан Rostov oblastь ус вөлыккө вөлынөт, алар: 1) Donets Krjazь—тустык-ватьшта, Dondun төмөнкь ақынь менен анын оң қиымын Donetstin ортосунда ҫатат; 2) Орто-Орус деңсөөсүнүн ақырғы тоо сенирleri—тундык-сььдшҫақта ҫатат ҫана 3) Zadon талаасы деп аталқан вөлык—Dondun вадьқ ојдун ҫеегин еелер турған тыздыктө ҫатат.

Rostov oblastьньн сегіндеги Donets Krjazь да, Украиндақьдај волуп еле, акиташ ҫана қумдақ ҫерден қурулқан ҫана терен-терен суу өзөндөрү ҫана balkalar менен kesip өтилген платону елестетет. Talaанын ең вијик ҫерлерінде көр ивақтарда anda-sanda бир ҫерде вьтьгар ҫе топ-топ волуп ҫатқан вајырғы қорғондор кезигет. Selovьтьлар ҫе топ-топ волуп ҫатқан вајырғы қорғондор көрөт. Selovьтьлар волсо, өздөрүнүн вақ-дарақтары менен суусу аз сајлардьн өгөөндөрүндө ҫе balkalarda далдана қалышат. Орто-Орус деңсөөсүнүн тоо сенирleri да дал ушундај reljefti көрсөтөт.

Zadon талаасы, teskerisince, өзунун tegizdigi менен ајымаланат. Darija суулары ең ақынь ақат. Alardьн өгөөндөрүндө тьздуу көлдер усурар, қара топурақты ҫана кьрөң топурақты ҫерлері көр ивақтары да ҫор топураққа ајланьр кетет. ҫалпысьнан алқанда вил вөлык талаа

biqij şarttarь çaqьnan Kaspij vojundaqь ojdunqa etyp vara çatqan-dьqь elestetet.

Oblastьn darijalarьnьn varьqь deerlik Don sistemasьna tijistyy. Dondun ozynyn suusu avdan toluq emes, viroq anьn çazьndaqь taşqьnь eң ele соң volot. Taganrog vulununa qujar kezde Don bir qatar protoktorqo velynyp, delta tyzet. Dondun çana vaşqa darijalar-dьn eгөөндөrynde көлдөр çana çajьma delip ataluucular eң ele көр. Taganrog vuluңu eң ele tajьz, anьn özy keң limandь elestetet. Dondun төмөн çaqь çana suusu tajьz, vuluңu valьqqa eң ele vaj; aзыqь ubaqta al çerde valьq qarmoоqo тьjuu saluu belgilenen.

Klimatь çana ösymdygy. Rostov oblastь talaa tilkesinde çatat. Kөvynсө darija eгөөндөrynde çatqan toqojlor anьn varьqь ajantь-nьn 2% nep aşpaqan çerin eeler turat. Ukrainadaqьqa qaraqanda mьndaqь klimat avdan kontinentalduu. Janvar ajьnьn ortoco tempereturasь tyştyk çaqьnda -6° dan tyndyk çaqьnda -9° qa cejin, ijul ajьnda tyndyk çaqьnda 22° dan tyştyk çaqьnda 24° qa cejin өзгө-rylyp turat. Çaan-cacьnь valьş çaqьnda bir çьlda 400 millimetrge cejin volso, сьqьş çaqьnda 300 millimetrge cejin төмөндөр turat. Çaan-cacьn көvynсө çajьnda tyşet; qara neşer çamqьr vat-vat volup turat. Çazьnda çana çajьnda qurqaqcьlьqtan (voz tyşyudөн) pajda volup, qьşьnda volso—boroondordon pajda volup turqan сьqьş şa-malь vasьmduuluq qьlat.

Qalqь. Carvasь. Şaarlarь çana qattaşuu çoldoru. Rostov ob-lastьnьn qalqьnьn сьştyqь bir qьlqa emes. Qalqь valьş çaqьqь velygyn-de, көvynсө Taganrogqo çaqьn çerde qojuu volup сьş turuşat (1 kv. kilometr çerge 50 den aşьq adam tuura kelet), сьqьş çaqьn-da volso seşregireek turuşat (1 kv. kilometr çerge 20 qa cejin qa-na adamdar tuura kelet).

Valьş çaqьnda dьjqancьlьq vasьmduuluq qьlsa, сьqьş çaqьnda —mal carvasьlьqь vasьmduuluq qьlat. Dan eginderdi, көvynсө vuudaj, agra çana da kyp qarama egışet. Tyşymdөryнyn bir qьjla velygyn vaşqa çaqqa сьqarьşat. Mal carvasьlьqьnьn icinde myjz-duy iri maldardь östyryy, al emi Zadon talaasьnda volso—qoj ös-tyryucylyk çana сьlqь östyryucylyk vasьmduuluq qьlat. Anьq „egin fab-rikalarь“ volqon iri sovhozdor eң ele көр (Salsk şaarьnьn çaqьn çe-rindegi „Gigant“ sovhozu).

Өнөр çajlarь көvynсө ajьl carvapьn aзыq-tylykтерьн qajra iş-ter сьqarьşat (teгirmender, maj zavoddoru, tameki fabrikalarь). Ob-lastьn өнөр çajlьq eң iri vorvorloru—R o s t o v çana T a g a n -r o g . Oor çana maşina quruu өнөр çajlarь da bir qьjla çaqşь өnykkөн. Rostovdo—ajьl carvalьq maşinalardьn SSSR vojuncь eң iri volqon zavodu var, Taganrogdo—metall işter сьqaruucu zavoddor var: Donets krjazьnan öndyrylyucy taş көmyr energetikalьq resurs volup sanalat; көmyr rajonunyn vorvoru—Ş a x t ь şaarь.

Qalqь көvyrөөk volqon—R o s t o v , vul—oblastьn vorvoru çana turqan adamdarьnьn sanь çaqьnan Sojuzdun eң iri şaarlarь-nьn biri (Rostovdo 500 miңge çaqьn el var). Anьn tez ösyşynө ça-na önygyşynө север volqon şarttar—anьn oblastьn vorvorunda

volqonduqunyn geografialьq al-avalь çana deniz, darija, temir çoldordun bir-birine qoşuluşqan çerde turqandьqь volup esepetelet. Ros-tov—Don darijasьnьn Taganrog vulununa qujqan çerden alьştyqь 40 km. kelgen çerde turat. Terendetyy işin çyrgyzgөndyktyn natijçasьnda (Azov—Don kanalь) kemeler Azov denizinen dal Rostovdun prista-nьna cejin vara alat. Rostov arqьluu, Borbordu Kavkaz menen qo-şup turqan iri temir çol magistralь da kesip өtet. Bul çerde tajьz-suularqa uciraj turqan volqonduqtan kemeciliktin maanisi az vo-lot. Rostovdun soodasьnьn önygyşy ucyn, aзыqь ubaqta çyrgyzy-lyp çatqan M a n ь c kanalьnьn соң maanisi var, projekt qьlьnpьr çatqan V o l g a—D o n kanalь andanda соң maanige ee volot.

5. KAVKAZ.

Turqan ordu çana çalьpь mьnөzdөmөsy. Kavkaz valьş çaqta Qara çana Azov denizderinin,—сьqьş çaqta—Kaspij denizinin ortosun-daqь mejkindikti eeler turat. Bul, jevropань tyştyk-сьqьşta Azija menen qoşup turqan mojun сьjaqtuu volup turat. Kavkazdьn tyştyk cek arasь SSSRdьn Turtsija çana Iran menen volqon mamlekettik cek arasь arqьluu belgilenip turat, al emi tyndyk çaqь volso—Ku-ma-Manьc oј çerin vojlor, Kumanьn catьnan tartьp dal Manьc suusunyn Donqo quja turqan çerine cejin varat.

Kavkaz Sojuzubuzdun Orto Azijadan kijinki—tyştykke qaraj ic-keri kirip varqan oblast volup sanalat. Anьn tyndyk velygy tyştyk Ukraina menen Qьgьmdьn kendiginde, tyştyk velygy volso—Orto Azijanьn kendiginde çatat. Mьna oşentip, taviqatьnda çana landşaf-tynda meelyn-suuq çe suuq tyndyk көр çerin alьp turqan vizdin өl-kөdө, Kavkaz—eң ele tyştyk, eң ele сьluu çana eң vaj oblastьn biri volup sanalat. Oşonu menen birge, çaqьn ele aralьqta almaşьp tura turqan taviqij landşaftьlardьn ar qьldьqь çana vajlьqь, көrkөmduy toqojlordon tartьp qurqaq çarьm talaalarqa cejin çana сьluu көgyş-denizden tartьp, өсyp qaloqan çanar toolordun gigant-gigantь konus-tarьn elestetken suuq qarduu tooloroqo cejin volqon, adamdar-dь ajran-taң qaldьruucu ajьmalar Kavkazdan vaşqa çerlerde eң ele seşrek ucirajt. Mьnda çaan-cacьn eң az volup, eginder suu menen suqaruunu talap qьla turqan çerler da var, oşonu menen berге nьn-duu tropik astьndaqь өlkөлөrdөgydөj çaan-cacьn көр volo turqan çana сьl voju palmalar өсө turqan, apelsinder vьşa turqan çana çaj ösymdygy өсө turqan çerler da var.

Bul eң ele sonun çana vaj taviqatqa, Kavkazdьn çer astьnda-qь vajlьqtarь neft, marganets, çaltьraq metall, taş көmyr, toolordon-şarqьrap aqьptyşө turqan suulardьn qivattuu zapastarь, darьlanuu-qa kerek volqon mineraldьq vulaqtar da qoşulat.

Taviqatь çana qalqь çaqьnan Kavkaz yc velykke velynөt, alar: 1) Predkavkazije, 2) Kavkazdьq vaşqь qьrqa too çana 3) Zakavka-zije.

Predkavkazije. Predkavkazije—vytkyl krajdьn çarьmь deerlik çer-di eeler turat. Bul özynyn көrcylygynde, Qara çana Kaspij deniz-derine qaraj çana Kuma-Manьc oј çeri сьqьş-Jevropalьq tyz-

Kavkazdъq Başqъ qыrqa too. Kavkazdъq Başqъ qыrqa too tyndyk vatyştaqъ T a m a n çarъm aralyна tartъp, тыştuk vatyştaqъ A p ş e r o n çarъm aralyна сеjin volqon vutkyl moјundu kesip etet. Başqъ qыrqa too өзynyn ajaqьnda dөvөlyy grjadalardьn кей-pinkijir avdan ele төmөndөp ketet. Borbor vөlygynдө volso al vijiktigi çaqьnan Alpi toolorunan da çоqоru turat; аьн on соquсу Mon-blan тоosunan vijik kelet.

Qыrqa тоонun tyndyk qaptaly—eң çатыqьraaq, тыştuk qaptaly—tip-tik kelet. Başqъ qыrqa tooqо tyndyk çana тыştuk çaqтан vireerde vircunda сыqьp турqan, vireerde аqа çarъş volup qatar ketken tuştaş kelgen qыrqa тоolor qоşulat. Көр соquлар, алardьn icinde eң ele vijikteri da, Başqъ suu vөlгyc qыrqa тоодо emes аьн tyndyk сеңirlerinde çatat.

Too qыrqalarьn tyzur turqan vuktөlmөлөр kыctyy-kыctyy çanar тоolordun атыгьльp сыqьşьnan rajda volqon: Kavkazdьn eң vijik belgilyy соquларь volqon Elbrus menen Kazbek—өсyp qalqan çanar тоolor. Тоону rajda qыла турqan kыctөр азырқы иваqьтта da аракетте, vиqа асыrese тыştuk тike qaptaldarda kыctyy volup тура турqan çer titireө dalil volo alat.

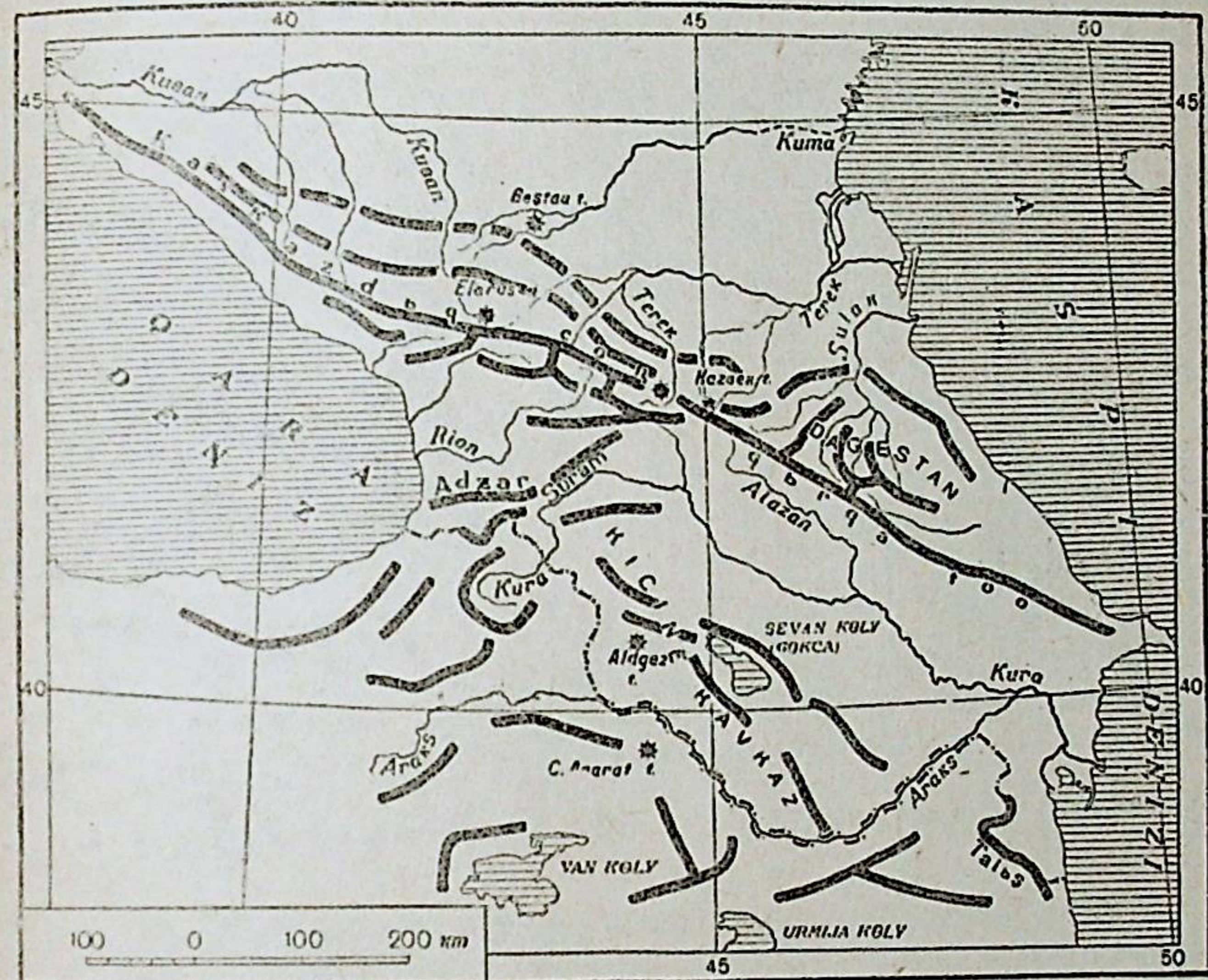
Vijiktigi çana tyzylуşy çaqьnan Kavkaz qыrqa тоосun: 3 vөlykкө vөlyгө volot, алар: в а т ь ş vөlyk—Elbrusqa сеjin vorborduq vөlyk—Elbrus menen Kazbektin ortosu çana сыqьş vөlyk—Kazbekten сыqьşqa qaraj ketet.

Qыrqa тоонun vatyş vөlyгy көvynсө akitaştuu тектерден tyzylгөн; аьн vijiktigi аqьгьндар olturup 600 дөн 3500 metrge сеjin көтөryлөт. K и в а n darijasь çana аьн quјmalарь vul qыrqa тоонun tyndyk qaptalyна vaştalat, тыştuk qaptalyна volso—tolup çatqan qьsqa, vиrоq suusu toluq darijalar vaştalat, vulardьn icinen eң соqu—K o d o r darijasь.

Qыrqa тоонun vorborduq vөlyгy vajьrқы zamandaqь kristall çana çanar too тектерinen rajda volqon çana anda-sanda çana bir çerleri volboso, vardьq qalqan çerlerin vaşьnan ajaqьна сеjin, tyvөlyk çatqan аq qar, көk muz vasьp çatat. Bul vөlyk vaştala турqan çerdegi Başqъ qыrqa тоонun tyndyk сеңirinin vөjгөгynдө Kavkazdьn eң vijik соquсу—qоş vaştuu Elbrus тоосу (5630 m) var, andan 20 qa çaqьn mөngyлөр çana Kazbek (5043 m) төmөngө qaraj тыşөт. Qыrqa тоонun uşul vөlygynдө eң ele iri mөngy var. Çalьp mөngy ajaqь çaqьnan Kavkaz Alpi тоolorunan bir qьjla kijin turat, munun сеvevi Kavkazdьn klimatьньn bir qанca kontinentalduu volqонduqu. Kavkazdьn vul vөlygynдө: tyndyk qaptalyна—Terek darijasь, аьн tolup çatqan quјmalарь çana тыştuk qaptalyна—Rion darijasь vaştalat.

Başqъ çana vөjгөktөгy qыrqa тоolordun ortosundaqь тыştuk qaptalda bir qatar cuqur çana tynt өrөөндөр çana kotlovinalар var, vular Başqъ qыrqa too menen bir qatar deerlik volup sozulup çatat.

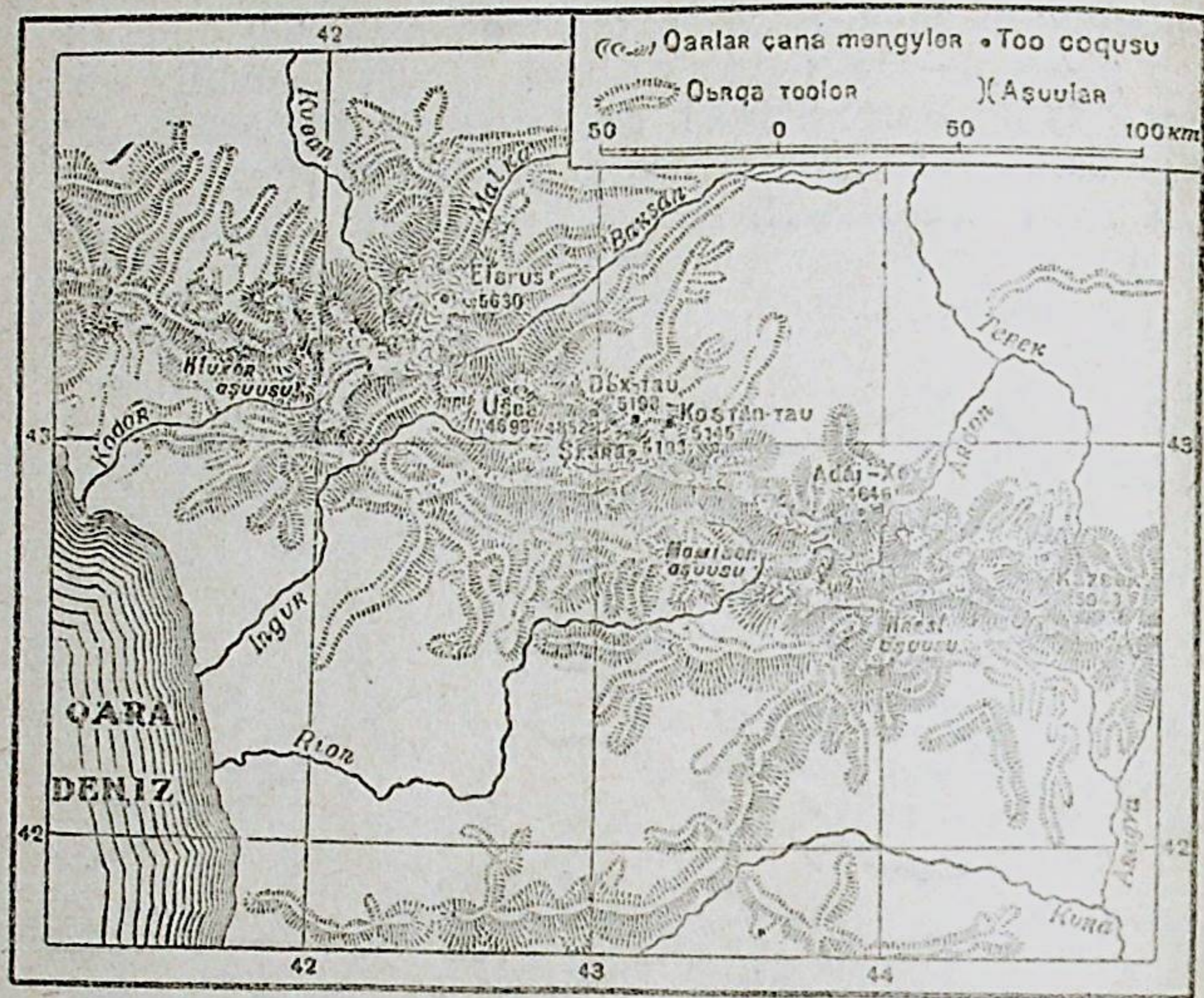
Kazbekten сыqьşqa qaraj qыrqa too qara ьajliuu slanetsten rajda volqon; mьnda al ec çerde 4500 metrden vijik volup көтөryлөjt. Mьnda qar vasqan çer çana mөngyлөр vorborduq vөlykкө qaraqanda bir qанca az, Kaspий denizine çaqьndaşqan saьn vular vytyndөj ele çоq volup ketet, qыrqa тоонun өзy volso 327 metrge сеjin төmөndөp ketet. Başqъ qыrqa тоонun tyndyk сеңirleri mьnda ken too өlkөsyn—D a q ы s t a n d ь tyşөт. Сыqьş vөlykтын eң соquraq darijalarь: tyndyktөгy Sulak çana тыştyktөгy Kura darijasьньn sol quјmalarь—A r a g v a menen A l a z a n darijalarь.

28-syret. Kavkaz çana Zakavkazije qыrqa тоolorunun sxemasь.

Kavkaz vijik çana emes, Alpi тоoloruna qaraqanda adam va-lasь сыquuqa eң ele qьjьn volqon too volup da sanalat. Başqъ qыrqa too arqьliuu çatqan ашуular bir qьjla vijiktikte çатышат. Borborduq vөlygynдө yc çana ашуu 3000 metrden төmөnkь vijiktikte; qalqan ашуularь volso qar çatqan сызыqtan çоqоруда volup, алardan çajьnda çana көр qьjьnsьльqtar menen qattooqо volot. Predkavkazije menen Zakavkazijenin ortosunda qattaşuunu vajlanьşьra турqan Krestovьj ашуusu (2382 m), Ardon өrөөнynen Rion өrөөнynө өтө турqan (Alagir menen Kutaisi ortosundaqь Osetin çolu) өтө çonikidze menen Tbilisinin ortosundaqь Gruzин şosse çolu) өтө турqan Krestovьj ашуusu (2382 m), Ardon өrөөнynen Rion өrөөнynө өтө турqan (Alagir menen Kutaisi ortosundaqь Osetin çolu) өтө çonikidze menen Tbilisinin ortosundaqь Gruzин şosse çolu) өтө турqan Mamison ашуusu (2911 m). Çalьpьnan alqanda Kavkazda Alpi тоolorunda volqon сыjaqtuu ken uzata ketken çana көldөлөң volup tuurasьnan çatqan өrөөндөр çоq. Terek darijasь çana Başь suu

vəlgüc qırqa too arqylıu Darıjal qar sьqajьna qaraj kesip etet. Oşondıqtan Kavkaz toolorunun landşaftь Alpi toolorunıquna qaraqanda eñ ele bir tyrdyy; oşonu menen birge Kavkazda köldər taqyr ele çoq deerlik volup sanalat.

29-syret. Kavkazdьq Başqь qırqa toonun vovbordıq velygynıu kartasь.

Kavkaz qırqa toosun alystan qaraqanda arpaq volup qar vasьr çatqan too qьr alysqь gorizonton kez qajьtyr körynöt, alyñ coqusu, ebegejsiz vijiktiki eeler turqan ik ьldь boorloru, ispolin selindej volup tereñ ьldьqqa, eřeñge tömөndöp tyşyp ketyucu mөngy qarlar çana kök muzdar qaptar turqan qardıu çeri adamdь aq-taq qaldьrat. Aldьnqь qırqa toolorden tartьp, tyvölykə qar vasьr çatqan çerge sejinki mejkindiktin baştan ajaq vardьq çeri—sajaqatçьqqa bir tyrdyy çana syrety elestetet. Çol, saq tyştө çana araq kyn tijgen tar qar sьqajьdan etet, aqqan suu bolso, taştan-taşqa tijip qulaq meenın qıçunın alyr çolundaqь ucıraqan qajьsь bir con taştardь ala saldьrьp da ketet: tip-tike özynın körçylyk velygynde çylanac volqon zoolor qar çatqan çerdegi qar sьqajьdьn qaptalьnan asman tırep çoqoru köterylup, qardıu çerdi daldalap körsөtpөj turat.

Asьrese Da qьstan özynçө bir tyrgө ee volup turat. Bul, qandajdьr bir taşqa ajlanqan sozunqu kelgen tolqundıu bir denizdej volup körynöt. Anda, bireerlerde ickө coquluu too qьrlarь, bireerlerde kenen çana çazь kelgen bir qatar uzun too qьrqlarь tyndyk-vatьştan tyştük-sьqьşqa qaraj vaqьttanьp, birinin artьnan biri solonup çatьşat. Bul qırqa toolordun qajьsь bireölöryn (4000 metrge sejin) tyvölykə qar vasqan. Mьnda, too qьrьnьp sonup-sonun formasь var qara ьlajlıu slaneısten turqan qırqa toolor menen bir qatar, çazь coquluu tektirce kelgen akitaştuu mas-sьmaq kelgen tar eřeñdər var, bulardьn tyvu ajlanasьndaqь qırqa toolordun 1000—1200 m tömөn turat. Əsymdyktörynın azdьqь da al çerlerdin çarajь ekendıgın körsөtet; qırqa toolordun qaptaldarьnьn körçylyk velygy çylanac volup, anda sanda bir çerlerde çana too tekerinın urandьlarь qaptar çatat.

Taman çana Arşeron çarьm araldarьnda mezgil-mezgili menen vulqanc ьlajdь çana gazdardь sьqarьp taştaj turqan, bireerlerde özynөn-özy kujur kete turqan, ьlajlıu bir qьjla çanar toolor var. Neft qatmarlarьnan gazdar völynup sьqьşьnьn natıjçasьnda bul çanar toolor atьlyr sьrtqa sьqat.

30-syret. Elbrus toosunun körynüşy.

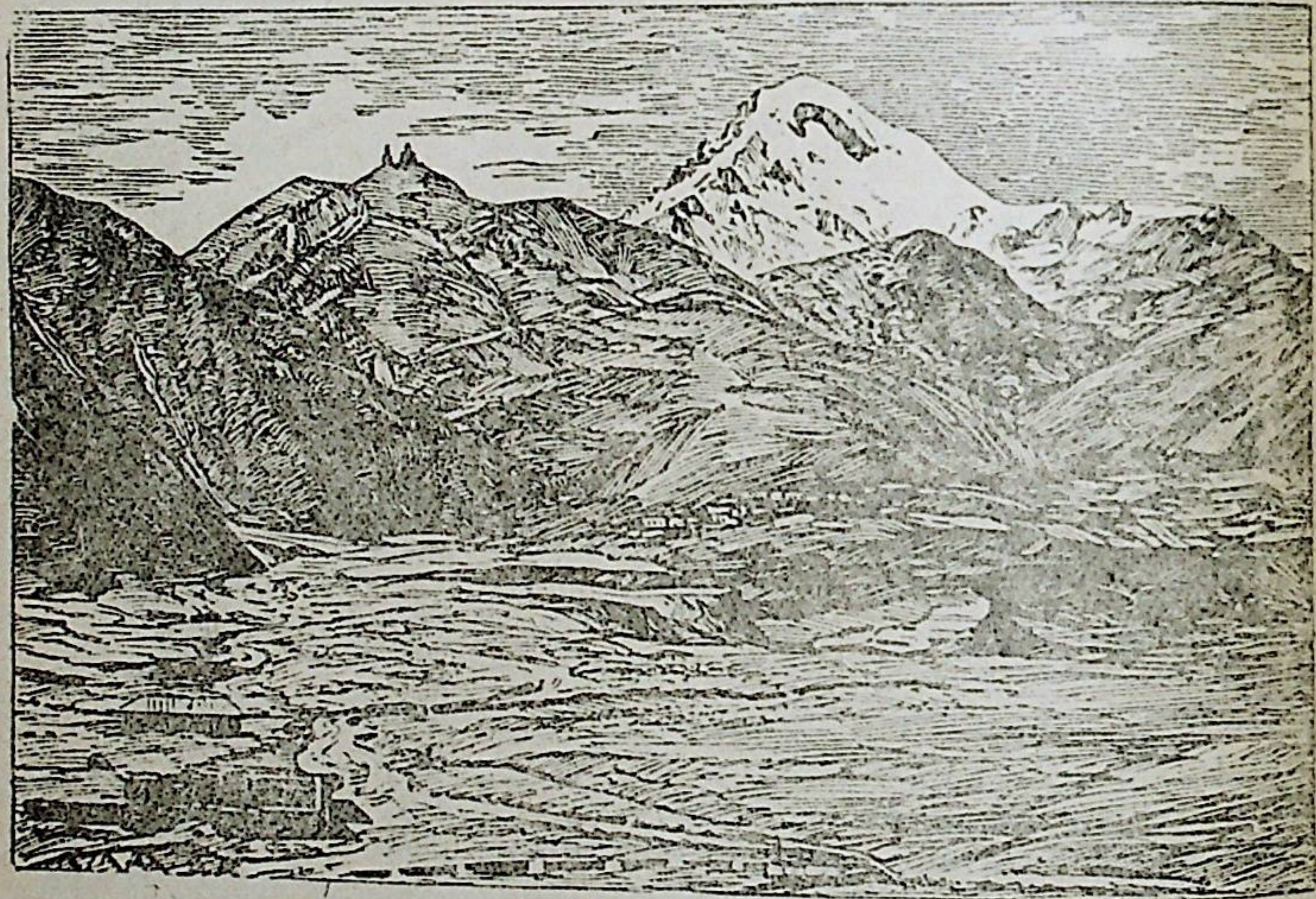
Qırqa toolordun vaqьty çana vijiktigi ar tyrdyy volqonduqtan, Kavkazdьn too velygyndögy klımattyq şarttarь da eñ ele ar qьl. Alyñ çalrь bir velgisi, al—vatьştan sьqьşqa qaraj çaan-cacьndьn sanьnьn az volo varьşь volot. Oşondıqtan vatьştadь qardьn sьzь-qь da, sьqьştadьqqa qaraqanda tömөn çatat.

700 metr vijiktikten vaştar çьqactar eřө turqan çerlerdin ço-qorqu (1800—2500 m) cek arasьna sejin Başqь qırqa toonun eki çaq qaptalь çana alyñ vөksölery qalьn toqoj menen qaptalqan; tömөn çadьnda aralaş çalьbraqtıu toqojlor vasьmduuluq qьlat, ço-qoruraq vijiktikke varqanda bul toqojlordun orduna vuk çьqactarь, andan da çoqoruraq varqanda ijne çalьbraqtıu toqojlor eřөt. Eñ ele körkөmduy toqojlor vatьş Kavkazda, asьrese tyştük qaptaldarda eřөt. Sьqьşqa varqan sajьn toqoj azaja veret. Çaan-cacьn az vol-qon icki Daqьstanda, toqojlor anda-sanda çerde çana top-top volup ucırajt; çarьs, көp ıvaqtarda tikendyy volqon badaldar bul çerlerde көp volot.

Toqoj əsymdyktərynən arь qaraj tooluu oblast başlat, al çerde tyvəlykkə kəgəyр tura turqan rododendron əsymdygy əsət, Alpi şalvaasь sьjaqtuu, adamdьn vel qurcoosuna çetken vijik, qalьn, şirelyy cəptər əsət çana adam qarap turqandaj kərkəmdyy sonun gyldər əsət (primulamdar, gentsianamdar, coң-coң kolokolcikter ç.v.).

Ajbandardan toqoj tilkesindegi en mynəzduyləry: Kavkaz. vıqu-su, kosulja, qaman var: çьrtqьctardan—tolup çatqan ajuular, qarьş-qьr çana tylkylər var; leoparddar (kavkazda munu vars deşet), çarajь mьşьq çana syləəsyn da keziget. Alpi tilkesi ycyn mynəzduy nerseler: turlardьn (topostordun) bir qanca tyrləry, saqalduu eckiler, sernalar sьjaqtuular volot. Qanattuulardan Kavkaz toolorunda: too kyрpy, teterev, qьrğool, çoru, quzoңun, tolup çatqan vьrkyttər var.

Zakavkazije. Zakavkazijenin coң vəlygyn, ancalyq vijik volvoqon Suram qьrqa toosu arqьlyu Kavkazdьq Başqь qьrqa too menen qoşulqan Armjan tooloru eeler turat. Suram qьrqa too sunun cьqьş çaqьnda Kura darijasьnьn çazь tyzdygy, vatьş çaqьnda Rion darijasьnьn saldarь volqon ojduң çatat; bul ojduң Qara denizdin çegin vojlор, andan arь da vatьşqa qaraj sozulup ketet. Cetki tyştuk-cьqьşta Irandaqь Elbrus toosunun ulandьsь volqon Talьşin tooloru (2000 m) ajrьm tyrdə cьqьp turat.

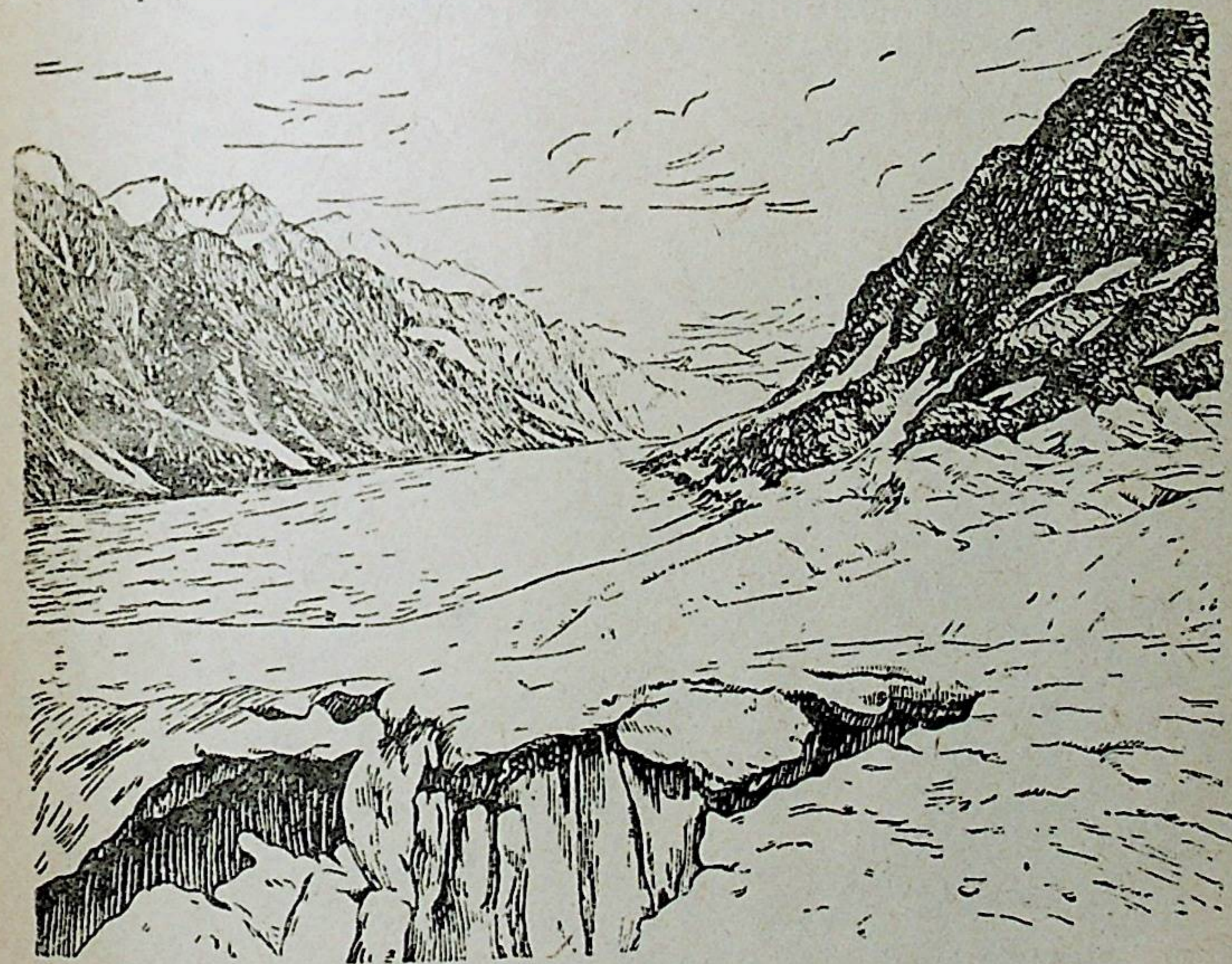
31-syret. Kazbek.

Armjan toosunun əzy da vijiktigi 1500—2000 m kelgen bir-birinen ajrьm turuşqan bir qanca vəkse toolordon turat; vəkse toolor Kici Azija toolorunun bir vəlygy (vatьştaqь Adzar tooloru) vol-

qon vьktəlməlyy qьrqa toolor menen oroloqon. Suram qьrqa toosunan tyştuk-cьqьşqa qaraj bir qanca qьrqa toolor ketet; bulardьn vardьqьn birge aloqanda, Coң Kavkaz dep ataloqan Başqь Kavkazdan açьratьlp, Kici Kavkaz dep atalat. Ajlanada turqan bul qьrqa toolordun vardьqь da ec qacan qar çatqan sьzьqtan çoqorqu vijiktikke çetişpejt, çana bulardьn coqularь tyştuk çaqьnda qana 3000 metrden aşat. Zakavkazijede vьktəlməlyy toolordon vaşqa, əcyr qalqan çanar toolor da eң ele kəp; bulardьn icinen eң vijigi Alağez (4095 m). Too ystylərynyn kəp vəlygy çanar toodon atьlp cьqqan tekter menen qaptaloqan, mineraldьq vulaqtar da kəp (Borzo m) qьjratьp ketyucy çer titirəolər vat-vat volup turat (Leninakanda 1926-ç. volqon çer titirəo).

Too ystynyn eң vijik vəlygy—coң Sevan (Gokca) kəlynyn tyştuk-cьqьşьndaqь Karavaх vəkse toosu (2500 metrge cejin).

Armjan too ystynde kəldər eң ele kəp; bulardьn kəvy çanar toodon atьlp cьqqan lava aqьmdarь menen darijalardьn vuulup qalьşьnьn natijcasьnda pajda volqon. Too ystynən vaştalucy darijalar çoqorqu aqьmьnda aqьyn aqьşat. Biroq, qьrqa toolordon aşьp too ystynən təməngə tyşə turqan çerlerde, alar anьq ele too darijasьna oqşoşot. Bulardьn icinen bir qьjla coңuraaqь Kura darijasь, vıqra oң çaqьnan əzynə qaraqanda bir az kicine volqon Araks qoşulat. Bul darijalardьn ekəo da Turtsijanьn ceginde vaş-

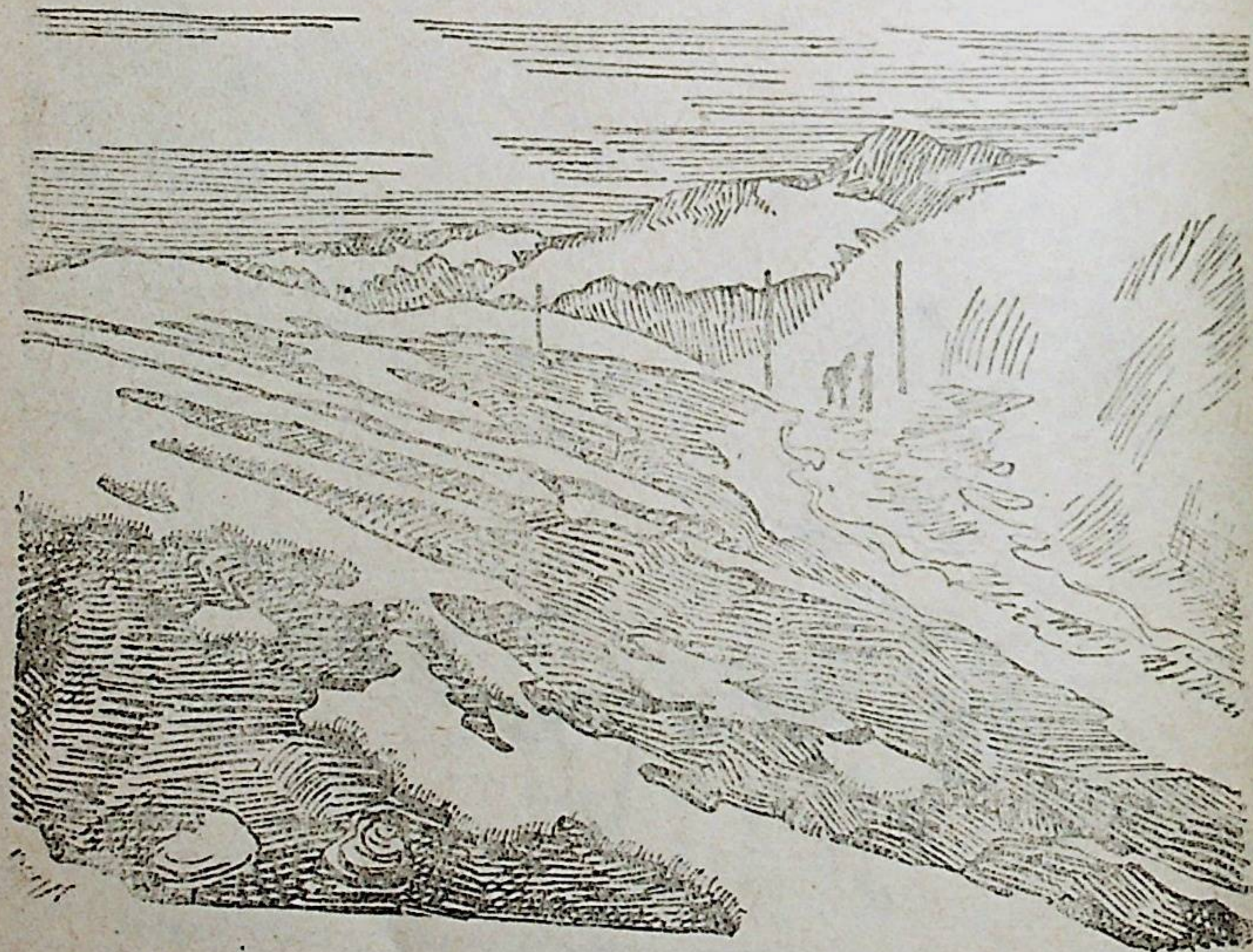
32-syret. Bezingi məngysy, aldьnqь planda çaraqalar kərynet.

talır, vabıstan sıqısqı qaraj vardır ıstın çana Kura tyzdygyn kesip etet. Araks aqymın en kerp velygy—Turtsija çana Iran menen SSSRdın ortosundaq sek ara volup sanalat.

Zakavkazijede, Başqı qırqa toonun tystryk qaptaldarındaqıdaj volup, tabıqıj landşaft ar qıl kelet. Alardın velystyrylyşy birinci kezekte tik zonalıqqa, vaşqaca ajtqanda deniz dengeelinen volqon çooqoruluqına vajlanıştıu. Relief çana klimattıq şarttarın ar qıl formada voluşu, kəvıncə çaan-casındın sanı da cođ maanige ee volot.

Zakavkazijede bir-birinen ajrtm avdan cođ volqon 4 oblasttı kersetyge volot, alar: 1) Rion ertəny menen Qara deniz çeegi, 2) Kura çana Araks vojundaqı Zakavkazijenin sıqış ojduı, 3) Talışın tooloru menen Kaspij denizinin ortosundaqı Lenkoran ojduı çana 4) Armjan too ısty.

1) Tuapseden tystryk-sıqısqı qaraj ketken Qara deniz çeeginin çana Rion ojduınun (Kolxida dep atala turqan)—subtropikalıq nımdıu klimattı volup, qış sılıu (Batıumide janvardın ortoco temperaturası $+6^{\circ}$), çaj nımdıu ısqı ($+24^{\circ}$) çana sılı icinde tyşə turqan çaan-casındın sanı cođ (Batıumide 2500 millimetrge cejin) volot. Çajnda Qara denizden nımdıu şamal soqqondo tyşə turqan mol çaan-casın bul klimattı orto deniz elkələryndəgy klimattan aşratır turat çana anı sıqış Azijanın musson elkələryny (Japonija çana tystryk Qıtaj) klimattına oqşosturat. Qara deniz çeeginin tystryk velygındə qış en ele çumşaq, janvarda

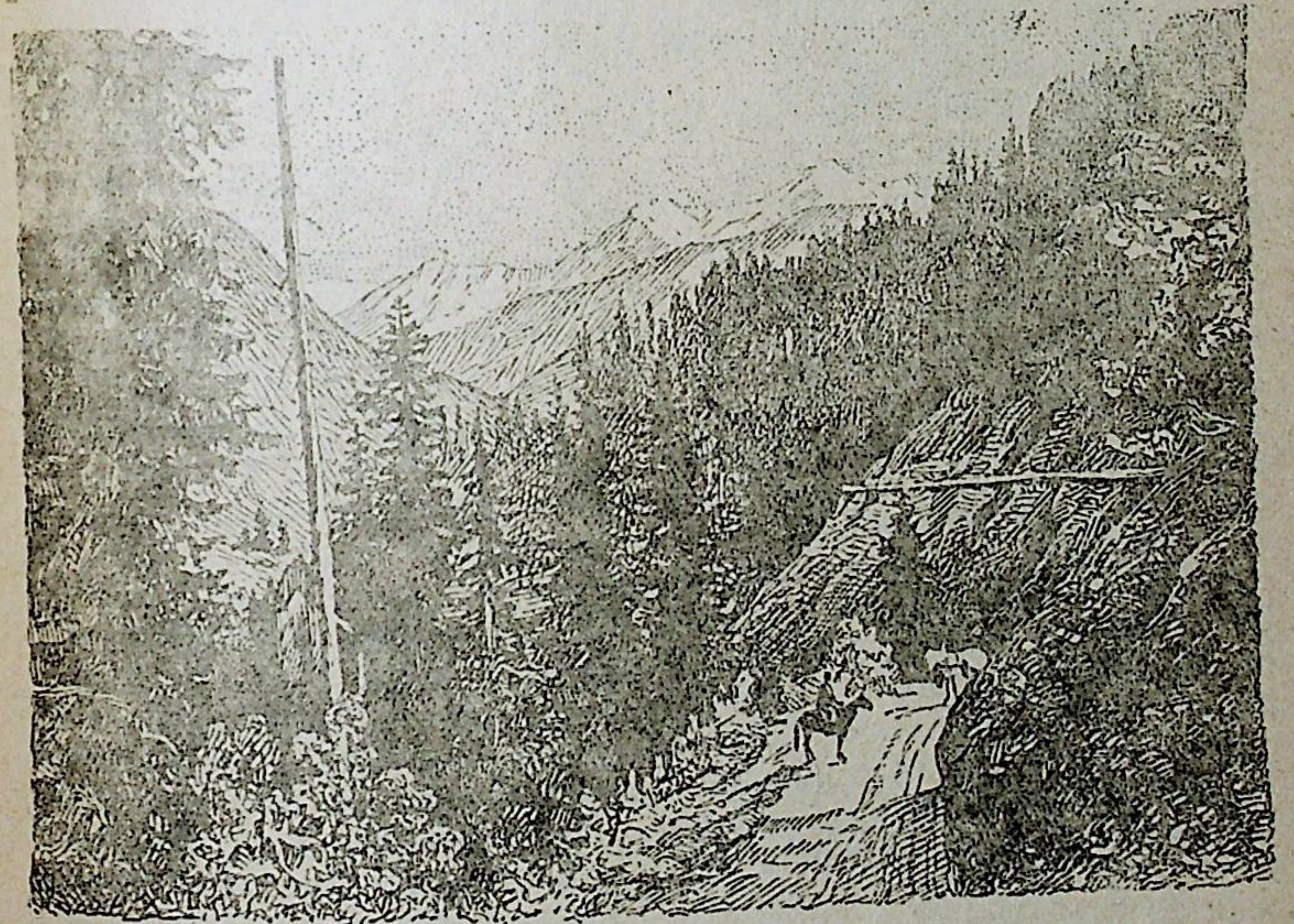
33-syret. Çaqında çaaqan qar vasır qaloqan Mamison aşuusu.

çılıu volot; suuqtar, eger volo turqan volso, en ele qısqı tuvaqtı volot da çana ancalsıq qatıu ajaz volvojt. Çajnda nımdın kerp voluşunı natıjçasında atmosfera sılıu volot. Başqı qırqa toodon aqır tyşyucy: Rion, Ingur, Kodor ç. v. darıjalar en ele kerp ıajlardı alır kelet; mına oşonduqtan alardın tətənky aqımdar sazdanır ketet.

Tuapseden tyndykke qaraj qış sıuq (janvardın ortoco temperaturası Novorossijskide da 0° dan aşqıraq kelet), çaan-casındın sanı az volot. Novorossijskide oşondo volqonu menen çaan-casın 700 millimetrden kem volvojt.

Qara deniz çeegi—SSSRdın en sonun burcu volup sanalat. Klimattı sılıu çana nımdıu volqonduqtan andağ ətımdyktər en ele sonun. Baqtarda subtropik çana al tygyt tropik elkələryny ətımdyktər: kriptomerija, magnolija, agava, kaktus, evkalipt, mandarin, apelsin, limon, olivki, ar tyrdıu palmalar, çaj ətımdygy (Batıumide), vambuk çana d. u. s. kerp ətırylet.

Kura darıjasın vojlop ketken Sıqış Zakavkazijenin klimattı en ele kontinentalduu, antkeni Qara denizden kele turqan nımdıu şamala Suram qırqa toosu tosqoolduq qılat. Qış bul çerde bir qancalsıq sılıu volot (Tbiliside janvardın ortoco temperaturası $+0, 2^{\circ}$, Bakıda $+3, 4^{\circ}$), viroq sıuqu vat-vat volup, temperaturası, vabısqı qaraqanda, tətən tyşət; çaj en ısqı volot (ıjuldun ortoco temperaturası $+25^{\circ}$ dan $+28^{\circ}$ qa cejin volot), ısqı

34-syret. Başqı qırqa toodonı ertən çana too çolu.

тық виреерлерде 35° алтығыл 40° қа да қетет; қаан-сасын, Қара деңиздин қеегиндегіге қарағанда, алты есе аз тышөт, ошондуқтан сы-қыш Закавказийенин көр вөлығы—талаань, қайсы бир қерлері шор тору-рақтуу қерді елестетет, бул қерлерде шыбақ, шор торурақтуу қерге сы-қыууи өсымдыктөр, тикендуу қарым вадалдар өсет; бирөқ ушул өсымдыктөр да вадьд қерінде өсө вевејт, қайсы бир қерлерінде ес-нерсе сықрај тақыр волот. Қай тышөру менен өсымдыктөр қуурај вә-шәјт да, кызындө қамқыр қаақан кезде қайрадан қандана вәшәјт. Күра даријасыньн төмөнкү ақымы менен Аракс даријасыньн орто-сундақы Муган талаасы өзгөсө суусуз келет.

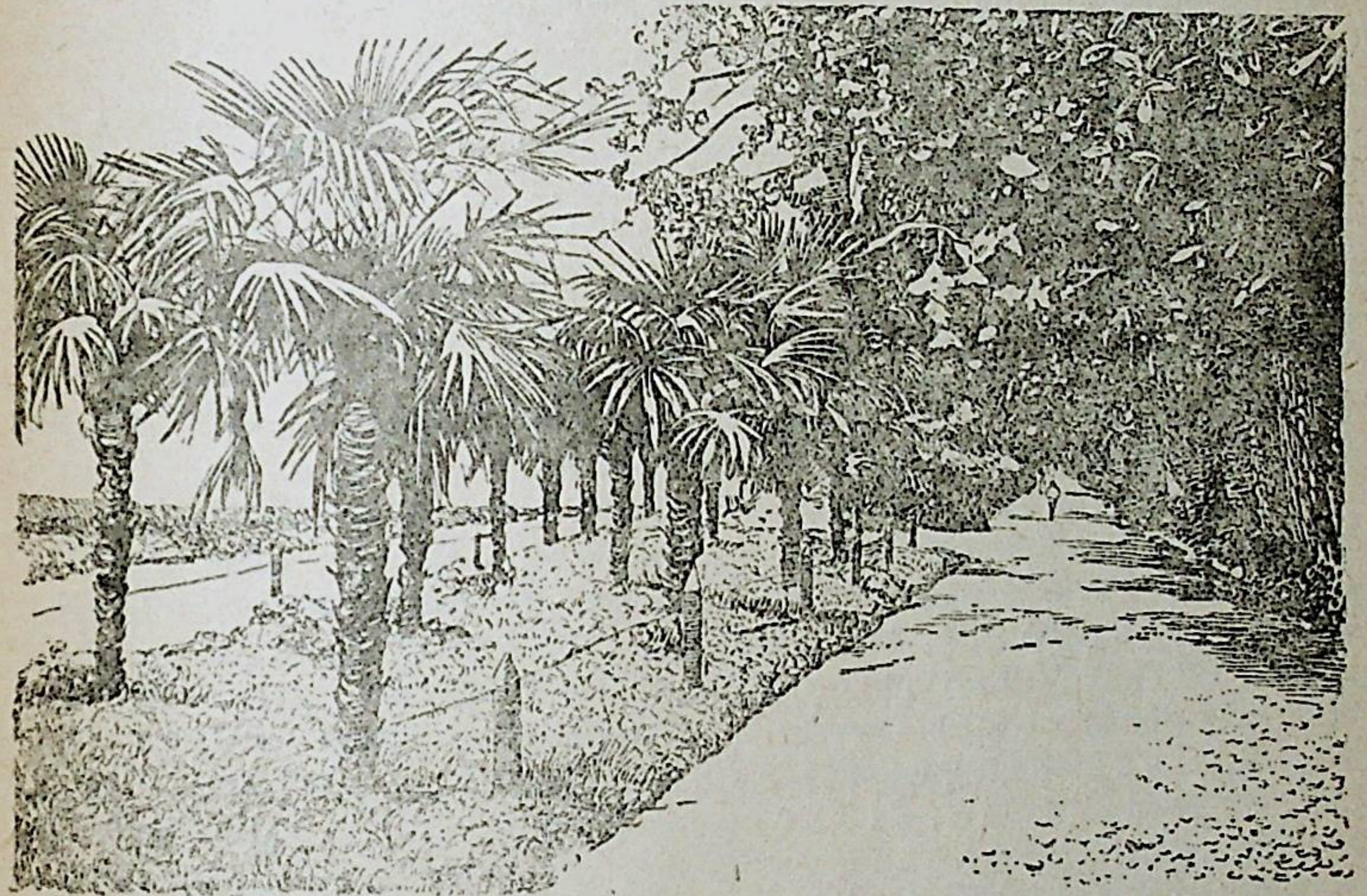
Бул талаалардын көр вөлығы азырқы ивақытта қасалма тырде су-қарылат.

Ленкоран (Талыс деп атала турған) ојдуну климаты қана өсым-дығы қаақынан Қара деңиз қеегине қаақындашат. Каспий деңизинин војунда бир қанса қарыш қырға тоолор волуп қайлапышқан Талыс тоо-лору андан келтирле турған вууларды қармап қалыр, қојуулантат. Ошондуқтан бул қерге қаан-сасын көр (1400 миллиметрге сејин) ты-шөт, ошондој волсо да бул Қара деңиздин қеегине тышкөн қаан-са-сында аздық қылат. Қыш қылуу қана пымдуу (январдын ортоцо температурасы $+3,3^{\circ}$). Тоқојлор қалыр көрүнышу қаақынан Қара де-ңиз қеегиндегі тоқојлорға оқшош келет. Бул тоқојлор тоолордун сы-қыш қарталдарын қана қеек алдындақы ојдундун тар тилкесин қартар қатат; тоолордун ватыш қақ қарталдары волсо қирғақы қана тоқојсуз келет. Қықас тектеринен темірдеј волқон қатую қызыл қықас ең елө қымбаттуу волуп валанат, ал қықас ең елө пьр, ошондуқтан сууға тышсө сөгыр кетет.

Армјан тоо ыстунун климаты кескин тырде континенталдуу. Ең вийигирек (1500 дөн 2000 м ге сејин) қерлерде қыш, СССРдын Јевро-палық вөлығынун тындық қаақындақыдай волуп ең елө қатую волот. Ереванда, 1000 метрге қаақы вийиктикте январдын ортоцо темпера-турасы -9° волуп, -25° қа сејин сууқ волот. Бирөқ қайышы волот қана Ереванда јулдун ортоцо температурасы $+25^{\circ}$ волқондо, шыық 40° қа қетет. Қаан-сасындын сань ар тырлуу қерде ар қандај волуп, қалрышынан $300-350$ миллиметрден ашпайт, ошондуқтан тоо ыстунун ең төмөнырөк вөлығындө, Аракс өрөонындө, вадьд қерлер қасалма тырде суқарылат. Қырға тоолордун қарталдары қана қарсы-қайлары қалырақты тоқојлор менен қарталқан, вөксө тоо волсо, өсымдык сөву көр сыққан талаань елестетет.

Закавказийеде, кавказдық Вәшқы қырға тоодоқу ајвандар менен қалрышыны вә ајвандардан вәшқа, Орто деңиз қана Іран ајвандары, маселен, кырпі, антилора, қейрен да учурајт; талааларда сысқан қана келемиш сыјақтыулар ең елө көр; Талышын тоолорунда Леопарддар қа-на да анда-санда қерде гиепалар қана қолворстор учурајт. Қанаттуу-лардан Закавказийеде тооқ туқыму (турас) өзгөсө көр таралқан. Ленкорандын қеегинде сууда қыруусы қанаттуулар (қуу, қаз, өрдөк, pelikan қана flamingo) ең елө көр. Воору менен қылыр қыруусылар, қана да tsikadalar, уулу музооваштар, skolopendralar қана таран-тулдар ең елө көр учурајт.

Қалқы. Административдик-сајасы вөлығы. Кавказдын өзгөсө-лык ајыртмасы, анда қаақан қалқынын составы ең елө ар тырдуу, ушул қаақынан Кавказ СССРда биринци орунду еелөјт. Бул қерде вадьдқы 40 дан ашық ар тырдуу ел вәг. Мындај ар тырдуулықтын себеві,— Кавказ Азиядан Јевропаға өтө турған қолдо қатат қана Кавказ көр қылымдар воју қаақы келгиндер таравынан қышылыр, тындық қана тыштыктөн бул қаақы ајдалқан тырдуу уруулар ысун ватыштыгыр тура турған сыжынт волуп келген. Бул уруулар көвунсө, вийик, адам қығө албай турған тоолор қана соң-соң қарсықайлар арқылуу бир-биринен ашыгалыр, ајымы қаақы келишкен қана бир-бирине қошубастан, кийинки ивақыттарға сејин ар қайсылары өздерине таандық волқон белгилерин сақтар келишкен.

35-сырөт. Батумиде деңиз қеегине өскөн пальмалар.

Кавказдын қергиліктыу қалқы бул қаақы тыштык-сықыштан қер оода-гыр көсүр келишкен; ал 4 топқа: 1) грузин, 2) армјан, 3) иран қана 4) кавказқы тоолуқтар товунаны вөлынег. Грузин товунаны—грузиндер қана ең мајдарақ уруулар—svandar, imeretinder қ. в. ки-рет. Іран товунаны—osetinder, kurddar, talysinder кирет. Армјан товунаны—armjandar кирет. Тоолуқтар товунаны—adygej, avkax, kavardin, cecen, daqystan elderi кирет. Бул elderдин вадьдқыны ичинен ең көву грузиндер қана армјандар. Сан қаақы-нан грузиндер $1,8$ миллионға қаақы, армјандар $1,6$ миллион келет. Орустар қана украинестер бул қаақы XVIII—XIX қылым-дарда тындық қаақы келишкен; булар Предкавказийенин тындык-вә-

şında çana Qara denizdin tyndyk-batış çeeginde turuşat, qalqan çerlerde bolso şaarlarda çana keziget. Predkavkazijede bular vardıq qalqın $\frac{9}{10}$ volygynen kövüröögyn tyzyp turat. Orustar kövünce Predkavkazijenin cıqış volygunde çana Don vojunda, ukrainetster—Kıvandıñ vojunda çaşat.

Bul elderden vaşqa, Kavkazda tyrk çana monqol toptorunun elderi da çaşat. Bul toptordun eli bul çaqqa tyndyk-cıqıştan, Kaspij denizinin arı çaqınan kelişken. Tyrk degen topqo kire turqandar: azervajçan tyrktoğy, bulardıñ sanı 1,3 million ket, tatar-noqojlor—Terek darijasıñın eeginde çana tatar-karacajlıqtar—Başqı qırqa todo turuşat. Monqol tobuña Kaspij vojundaqı talaalarda çaşoocu qalmaqta r kirişet.

Kavkazdıñ administrativdik völynüşy da, anıñ uluttıq sostavıñ ar tyrdy völonduqunan, coñ tataaldıq menen aşralat.

Predkavkazijedegi en iri jedinitısa volup Krasnodar krajı (вогвогу Краснодар) çana Orçonikidze krajı (вогвогу Ворошиловск) sanalat. Biroq bul krajlardıñ cek araları Predkavkazijenin geografialıq tuşunıy menen toluq tyrdö ılaıy kelbejt. Krasnodar krajı tyndyk çaqta Predkavkazijenin cekterine cejin çetişpejt, al emi tuştıktö bolso, Qara deniz çeeginin tyndyk völygyn eeler, Kavkaz qırqa toosu arqılıu ötyp ketet. Oşonu menen birge, Predkavkazijenin Manıç darijası vojunda qalmaqtar çaşar turqan bir völygy, fizika-geografialıq çaqınan Volga vojunun bir völygyn tyzyp turqan Qalmaq ASSRna kiret.

Ajıñ uluttardıñ özdörynün avtonomialıq respublikaları çana oblastarı var. Krasnodar krajıña Adıgej avt. obl. kiret (вогвогу Майкоп). Orçonikidze krajıña Cerkess avt. obl. (вогвогу Жезево-Серкесск) çana Karacaj avt. obl. (вогвогу Микојан-Şахар) kirişet. Kavkaz toolorunun tyndyk qaptaldarında avtonomialıq respublikalardan törtö var, alar: Daqıstan (вогвогу Махаскала), Cecen-İnguş (вогвогу Грозный), Tyndyk-Osetin (вогвогу Орçоникидзе) çana Kavardın-Balkar (вогвогу Нальчик).

Sojuzdıq respublikalardan Zakavkazijede ycö var, alar: Gruzın SSR (вогвогу Тбилиси), Armjan SSR (вогвогу Ереван) çana Azervajçan SSR (вогвогу Баку). Gruzın SSRna: Adzar ASSR (вогвогу Ватуми), Avxaz ASSR (вогвогу Сухуми) çana Tuştık-Osetin avt. obl. (вогвогу Сталин) kirişet. Azervajçan SSRna: Naхісеван ASSR (вогвогу Нахісеван) çana Nagorno-Karavax avt. obl. (вогвогу Степанакерт) kirişet.

Qalqıñ völynüşy,—reljefi çana klimatıñ şarttarına vajlanıştı volup bir qılqa emes. Qalq vardıqınan az turqan çer: Kavkazdıq to völygy, cıqıştaqı qırqaq talaalar çana Başqı qırqa toonun cıqış çaqtaqı vöksö toosu. Qalqı vardıqınan cış oturqan çer: Rion darijasıñın ögöny çana Qara deniz çeeginin tuştıgunde turuşqan Gruzıjanıñ qajıñ bir rajondoru, çana da batış Predkavkazijenin qajıñ bir rajondoru.

Сарвась. Kavkaz, azıqı uvaqtta ajı sarvası menen öner çajı birdej deerlik maanisi var oblast volup sanalat. Mında ajı sarvası da, öner çajı da en ele tezdik menen alqa qaraj önygyp varatat.

Ajı sarvası, klimatıq çana vaşqa tabıqı şarttarına vajlanıştı volup, krajdıñ ar bir völygunde ar tyrdy. Predkavkazijenin batış Kıvan vojundaqı qalqı qara topuraqtı çana çan-casındıñ çetişerlik sanına ee völon tyzdyk tala mejkisinde kövünce dan eginderin: buudaj, arpa çana cyğöry, texnikalıq ösymdyktöden bolso—kynqarama egışet. Bul oblastta en coñ dan sovхозdoru, kolхозdor çana MTStar, coñ elevatorloru völon egin tögö turqan stantsijalar var; bul oblast—aldıqı qatardaqı ajı sarvalıq texnikanıñ oblastı.

Zakavazijede egin dıjqancılıqı çemiş vadıñ östyruucılıkton artta turat (alma, almurt, avrikos, şabdaal, slıva, kaştan, grek çanqıqı, mindal, fıstaşka, tıt östyrylet), oşol sıjaqtı cyzym östyruucılık da alda turat (Gruzıjada çana Qara denizdin çeeginde) çana Qara deniz çeeginin tuştıgunde çaj ösymdıgy çana tsıtrus (mandarin, apelsin, limon) sıjaqtı subtropik ösymdyktöry östyrylet. Kıra çana Araks vojlorundaqı qırqaq çana voz topuraqtı çerlerde, çasalma tyrdö suqarılyp paxta ajdalat (bul rajon maanisi çaqınan SSSRda paxtanıñ ekinci rajonu volup sanalat). Gruzıjada tameki ösymdıgy da çaqş önykkön, suqarıluucu öjdundarda—kyruc egilet; tyndyk çaqta, Kıvandıñ deltasında da kyruc egilet.

Başqı qırqa toonun toolorunda, Predkavkazijenin qırqaq cıqış talaalarında çana Armenıjanıñ todo cıqqan şalvaalarında mal sarvasılıq, kövünce qoj östyruucılık önykkön.

Kavkazdıñ öner çajı özünün önygışunde vaarınan murda çergerikty, zapası çaqınan en ele көр нефтеge tajanat; Kavkaz nefti öndyru çaqınan SSSRda birinci orundu eelejt. Neft Başqı qırqa toonun vojlorunan keziget. Neft öndyrylyp cıqarıla turqan en vaşqı rajondor: Arşeron çarın aralındaqı Бакуда çaqın çerде çana Başqı qırqa toonun tyndyk qaptaldarındaqı Грозный çana Майкопдо çaqın çerде çatat.

Neft, krajdıñ vardıq sarvasına negiz volup turat. Neftini öndyru çana işter cıqarıu işinde çımışulardıñ көvü işteşet. Neft, SSSRdıñ vaşqa oblasttarına cıqarıla turqan çana cet ökelöрге eksportdo çiberile turqan vaşqı vıjum volup sanalat. Neft öndyrylgen völon neft çana andan iştelip cıqarıla turqan sujuq produktlar (kerosin, benzin) cyz kilometrlerge alıstıqqa çer astınan ötközylyp ketken tytykco-provoddor arqılıu Qara denizdegi Ватуми çana Тирсө çana Kaspij denizindegi Махас-Кала gavan-дарına adılyp çiberilet; al çerде alardı neft пароходдорuna qujuralıp ketişet. Neft öner çajıñ tejlö ycun maşına çasap cıqarıu-су bir dalaj zavoddor işteşet.

Neftiden kijin taş көmyrdyn cıqqan çeri Zakavkazijede, Gruzıjede var (Тквıvulı, Ткварцели). Şarqırap şar aqqan çana suusu көр völon kavkazdıñ darıjalarda energıjanıñ bir qılja көр zapastarı var; Sojuzdun vardıq levında energıjanıñ bir qılja көр zapastarı var; Sojuzdun vardıq levında energıjanıñ bir qılja көр zapastarı var; Sojuzdun vardıq levında energıjanıñ bir qılja көр zapastarı var.

goralьq velygunde gidroenergijanyн zapastarь qancalьq volso, Kavkazda oşoncoluq zapas var.

Qazыр альnuucu metallardan ең соң мааниге ее volqondoru: marganets keni (C i a t u r a), çaltьraq tystyy metallar—tyndyk Kavkazdaqь qorqoşun, tsink, kymuş çana Zakavkazijedegi çez keni.

Işter сыqaruucu өнөр çajlarь—çergiliktyy сыrjonu, birinci kezekte аjы carvalьq сыrjonu qajra işter сыqaruuqa vaqьttaloqan: Predkavkazijede maj zavodu, vino, qant, krahmal zavoddoru var; Zakavkazijede—çemiş-konserv zavodu, vino сыqaruucu zavod var (vino сыqaruu çaqьнын SSSRdaqь birinci rajon volup Gruzija sanalat), qaqaz çana tekstil fabrikalarь var. Kavkazqa çandaşqan denizder, asьrese Azov çana Kaspij denizderi valьqqa ең vaj denizder; мына uşuqa vajlanьştuu volup valьq-konserv өнөр çajь өnyгyp çatat. Metall işter сыqaruucu, maşına quruu өнөр çajlarь da birinci kezekte çergiliktyy kereklikterdi tejlep turat.

Sojuzdun çalьp carvasьlyqьnda Kavkazdьn maanisi ең соң. Kavkazdьn мындаj соң мааниге ее voluşunyn severi: анын өnyмduy çeri, çumşaq, qajsь bir çerlerde subtropik volqon klimatь, tabiqij çana madani өsymdytөrүнyn vajlyqь, neft çana көmyгynyn zapastarь qana emes, oşonu menen birge анын geografialьq al-avaly, çьлуу çana muzdavaј turqan deniz çeekterine ее voluşu da sever volot; bul deniz çeekterinen Batьş Jevropa çana Aldьnqь Azija өlkөлeryнө сыquu ycyn çol acьq. Bul çaqьnan Kavkazdьn özy ycyn qana emes, SSSRdьn Jevropa velygynyn vytkyl tyştuk-сыqьş çana Orto Azija ycyn da maanisi var.

Projekt qьlynoqan Volga—Don (Stalingrad oblastьнын сегинде) çana Manьc (Predkavkazijedegi) kanaldarь Kavkazdьn, asьrese tyndyk Kavkazdьn carvasь ycyn соң мааниге ее volot.

Şaarlarь çana qattaşuu çoldoru. Kavkazdьn vardьq velyktөryнө qaraqanda Zakavkazijenin qalьq avdan çьş olturuşat, мында 1 kv. kilometr çerge 38 kişi tuura kelet; vardьqьnan *sujda* olturuşanь—Orçonikidze krajь, мында 1 kv. kilometr çerge orto esep menen 23 kişi tuura kelet. Zakavkazijede çana Krasnodar krajьnda şaar qalьqьнын protsenti 29 volup çoqoru turat.

Al çerde, şaarda turqan adamdarьнын sanь çaqьnan vytkyl Kavkaz vojunca ең iri şaar davar, maselen Zakavkazijedegi Baku şaarь (700 minge çaqьn adamь var), bul—Kaspij denizindegi iri gavan, neft өнөр çajьнын vorboru. Bakunyn өsyşynө, анын neftisinen vaşqa, turqan çerinin soodaqa oñtojluu volqonduqu sever boldu.

Tbilisi, turqan elderinin sanь çaqьnan екinci orundu eelejt (400 minden aşьq adam turat), Tbilisi—Gruzijanyн vorbor şaarь, iri madaniј vorbor.

Ar birinde 100 minden 300 minge cejin adamdar turqan daqь 9 şaar var, alar: Krasnodar krajьndaqь—Krasnodar, Armavir, Novorossijsk şaarlarь, tyndyk-Osetin ASSRdaqь—Orçonikidze şaarь, Cecen-Inguş ASSRdaqь—Groznyj şaarь. Orçonikidze krajьndaqь—Pjatigorsk şaarь, Zakavkazijedegi—Kutaisi, Batumi, Erevan şaarlarь.

Çana daqь bir qatar kicine punktьlar var, bular kicineligine qaravastan, vytkylsojuzduq maanige ее volqon kurort çе darьlana turqan çer volup sanalat. Predkavkazijedegi Kislovodsk, Qaradenizdin çeegindegi Matsesta (Socinin çанында) мына uşundaј punktьlar.

Bul çoqoruda ajtyloqan darьlanuu orundarьna qaraqanda belgilyuyluk daqь andan kem volvoqon: Soci, Gagь, Batumi çana alardьn cet çaqalarь сыjaqtuu kurorttuq şaarlar çana Qaradeniz çeegindegi orundar var; bular Qьгьm çeeги menen birlikte Sojuzdun „Salamattьq saqtoo ordu“ volup sanalat.

Qara denizdin çeeги, Qьгьmдьn Tyştuk çeeги сыjaqtuu,—Sovettik Rivjera volup sanalat, biroq bul çerdin klimatь мыnduu çana өsymdyktөry мыqtь kelet.

Etek çaqь—çьлуу, deniz tolqunu birde aqьгьndap, birde qatuulap çeektegi çar taştarqa şalp etip urup turat, sanatorijalardьn çana dem aluu yjlerdun көrkөмduy sonun çajlarь, subtropik floralarьnan: palma, vambuk, evkalipt; qatarlaşqan kiperisterden kişinin көzy ujalooqan ne-ne sonun vaqtar; çoqor çaqь—çalьbraqtuu toqojoq culdanьp tarmaldanoqan toolor, bul toolordooqu toqojlordun arasьnda сыrmalьşqan lianьdar, çyzymdөr, өrmөgyldөr, smilaksalar, bul çerlerge kişi çyrə ala turqan çalьqьz ajaq çol menen qana çе qajsь bir çerde şarqьratmalar tyzyp, suularь taştan-taşqa uşyp, şarqьrap көvyktөnyр aqьp çatqan qarсыqaj arqьлуу qana varuu mymkyn. Andanda çoqoruraq çaqьnda—çaj ortosunda da qar menen qaptaloqan Başqь qьrqa toonun arvajooqan-tarvajooqan zooloru көryнөt.

Qattaşuu çoldoru çaqьnan Kavkaz ең ele oñtojluu çerde turat, ankeni Kavkaz batьş çana сыqьş çaqtan deniz ortosunda volup, Kaspij denizi аны Orto Azija menen, Volga arqьлуу volso SSSRdьn vytkyl Jevropalьq velygy menen, Qara çana Azov denizderi volso Ukraina çana Qьгьm menen vajlanьştьrat. Biroq icki temir çol vajlanьşь ycyn Kavkazda bir qьjla qьjьncьlyqtar var. Başqь qьrqa toonun vijik toolorun alige cejin temir çol kesip өtө elek. Tyndyk-batьştan çana tyndyk-сыqьştan Rostov çana Stalingraddan eki temir çol kelet. Rostov magistral çolu Başqь qьrqa toonu vojlor, Kaspij denizinin özynө cejin barat çana сыqьş çaqta qьrqa toodon burulup, andan arь çeek vojunca Bakuqa cejin barat; Stalingrad çolu Krasnodar arqьлуу Novorossijskige cejin çetet da, oşol çerde toqtolot. Arnavirde temir çoldon daqь bir çol Tuapsege völynyp ketet, bul çol al çerdegi ancalyq соң volvoqon qьrqa toonu kesip өтыр, andan arь Qara denizdin çeeгin vojlor çyгyp olturup Socinin arь çaqьndaqь Adlerge cejin ketet. Zakavkazijede temir çol Tibilisiden Lenipakanqa varьp, andan tyştuk-сыqьştь qaraj vaqьttalьp Turtsija çana Iran cek arasьn vojlor Çulfaqa cejin barat. Leninkanda bul temir çoloqo Turtsijadaqь Erzerumqa cejin varuucu çol, Çulfada volso, Irandaqь Tavrizge cejin varuucu çol qoşulat.

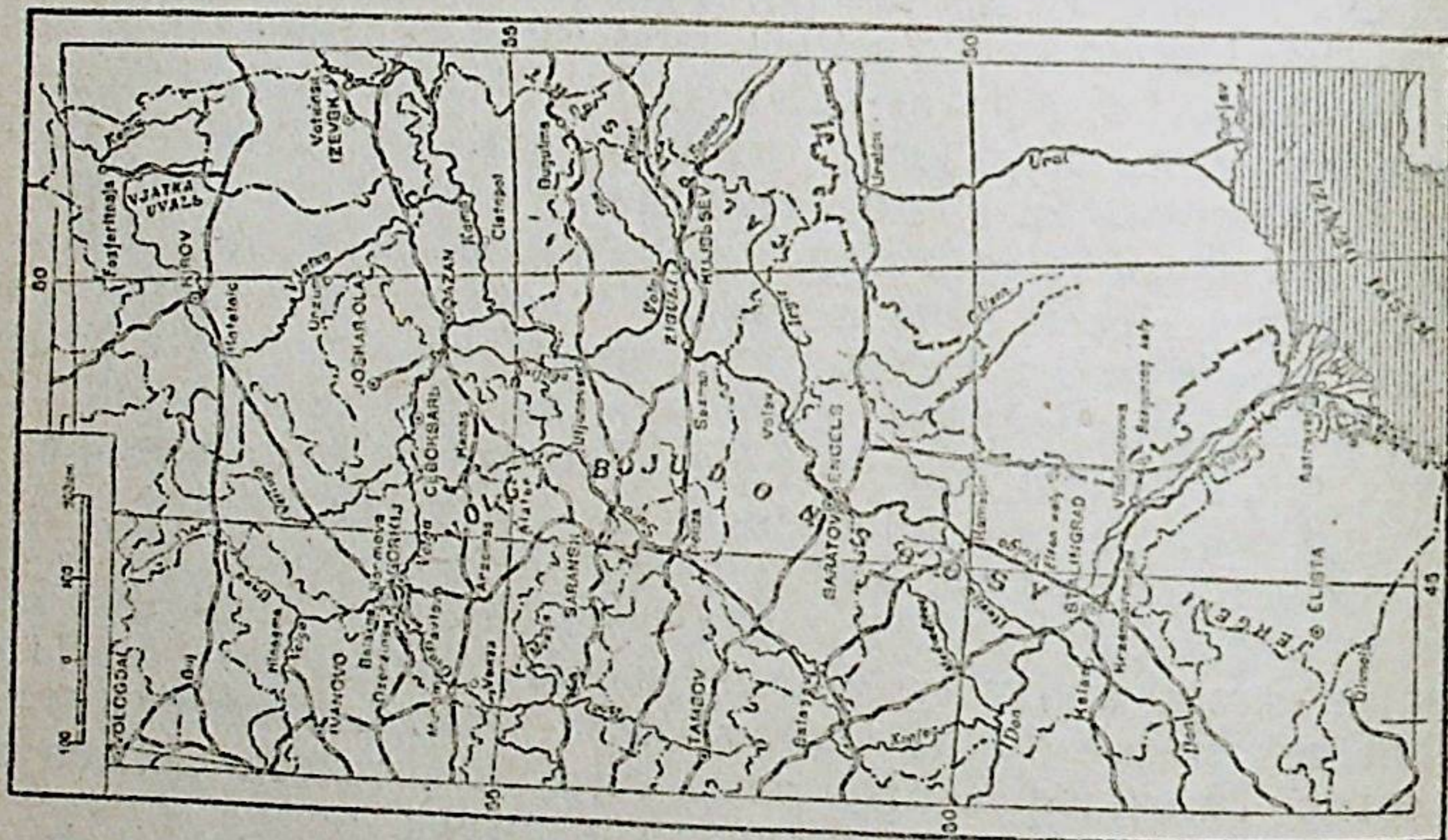
Başqь qьrqa toonu bir qanca aşuu çoldoru qana kesip өtkөн, bul çoldordon Orçonikidze menen Tbilisi ortosundaqь Gruzija çolunda avtomobil qattaşat.

Orçonikidzedен Tibilisige cejin aşuu çoldoru arqьлуу çyгynyn özy Başqь qьrqa toonun tabiqatь menen тааныşuuqa mymkynduk veret. Adegende çol Terektin өrөөny vojunca çoqoru көzdөј ketet. Toonun qaptaldarь birde çalьpьs, birde tik ьl-dьј еңkejiş volup ketken; еви çoq arvajьp turqan asqalar, bireerde çol ystynde, qulap ketcydөј volup salandap turat. Terektin çeeгin vojlor ketken şosse çoldordo,

darıja aqıyıp kelip taştıqan coñ qoj taştar korynyp turat. Darıjal qarşoqajında ar-
 vajıan asqalar, ebi çoq çatqan terme taştar eñ ele kër, oşonduqtan ötyuge çol
 çoqtoj volup korynöt. Qarşoqajdın icinde asman çana tilke volup korynöt. Aldı
 çaqta coñ taştardı ala saldıyıp, kyrkyröp aqıyıp çatqan Terektin ıaj suusu kory-
 net. Çol ulamdan-ulam çoqoru közdeñ erdeñ beret, çoqoruqa ketorylgön sajnı, aq
 qardan selde salınojan Kazvektin coñ coqusı ayla beret. Andan kijin Terek başqa
 çaqqa burulup ketet. Suuq sezile başajt, qarşoqajlarda çana qaptaldarda qar çatat.
 Bul Krestovıj suusu. Qar köckylorynen çoldordu saqloo usyn, qajsı bir çerlerde çol
 ystıne taştan dıval salınojan. Aşunın belinen aş andan kijin, çol ıdıyıp ketet.
 Al çerge cejin ajlanadı qurcar kelgen çaraj korynuş arqada qalyr, eñ tömenky
 ıdıy çatqan butyndej başqa kartına korynöt. Art çaqı vardıy çılañas, çarajı, ky-
 nyrt, er-eeñ; bul çerdi tuman vasyr, salandıqan bulıtar tuşyp turat, qarlar, qyşın
 suuq şamal ızoqıyıp duıldar turat. Aldı çaqta vardıy çımşaq çana ar-asyq, var-
 dıy çer şiberdej volup kër-kök, ısyq kyndyn nuru astında vardıy kulymsyregön-
 syr çana erkelegensip çajpalıp turat; andaj çaj ökyum syryp, tuştyk çajdan ısyq kelet.
 Çolu ijri-vıjru volup, ajlanıp alda qajda alys ketet, qaptaldarda Alpi şalvaası, ar
 qajsı çerde çıty burıqıraqan sarı gyldyy rododendronor top-top volup ösyр çatat.
 Anıñ arı çaqında kër-kök, köz tunartqan asyq Aragva öreñny var. Munın vardı-
 qında talaalar ajdalıqan, egin egilgen, tolup çatqan vaqtarı, tut çıoqası çana ançır-
 ları, çıbardıı çana çandıqıı çıoqatarı, asyır çatqan qyşıl-tazy gyldory var.

6. VOLGA BOJU.

Turojan ordu çana çalıp tınyözdeñesı. Volga voju—SSSR-
 dın Jevropalıq velygynın, Tyndyktön kijinki eñ ele keñ oblastı
 volup sanalat. Aqa Volga darıjasynın ortıoñı çana tömenky aqı-
 tın vojlör ketken vardıy çerler kiret. Volganın özynön başqa,
 tında al Volganın tömenky aqıtında çana daqı anıñ iri qujma-

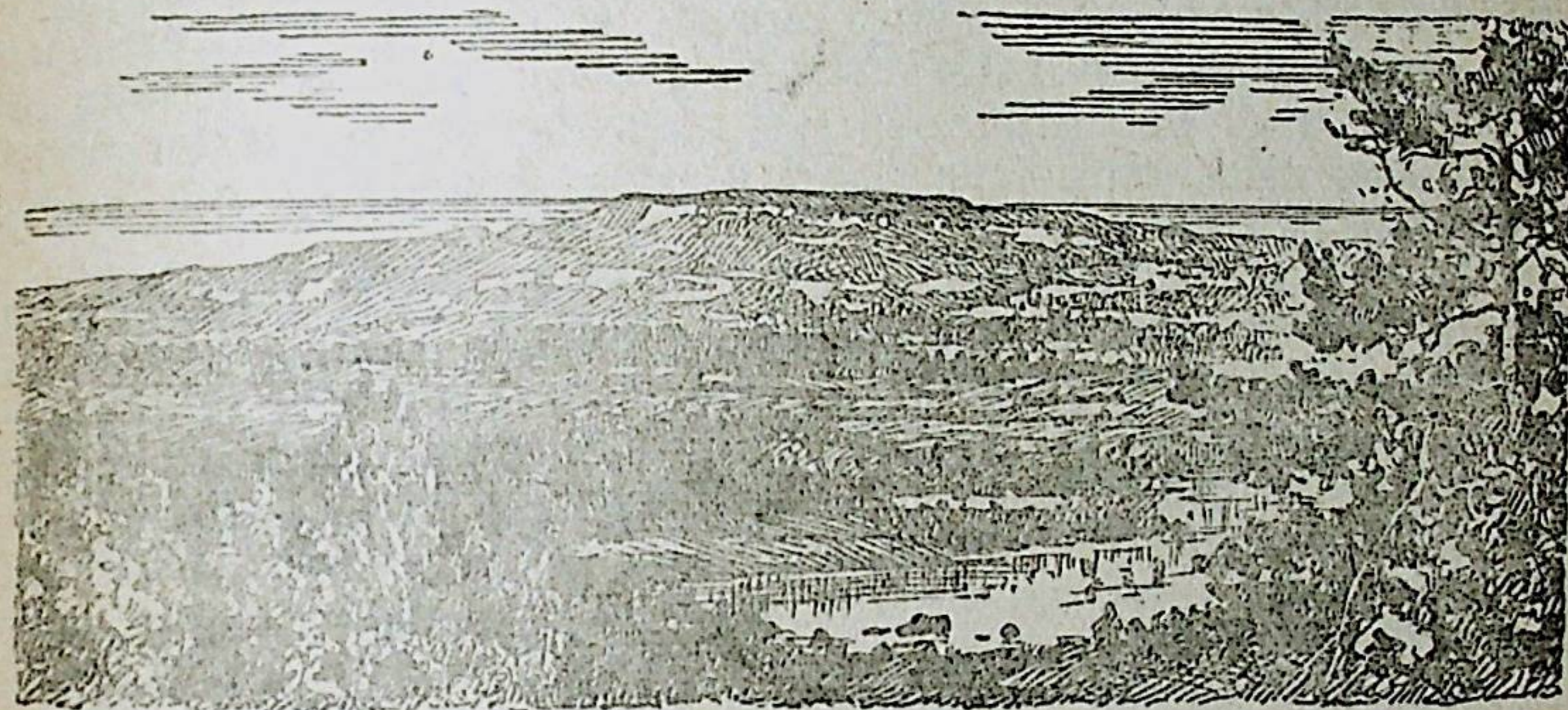

36-syret. Volga voju.

ları—Kama menen Oka aqıyıp ötet; tuştyk-batısta volso—sol çaqta-
 qı özynyn qajsı bir qujmaları menen Don aqıyıp ötet. Volga voju
 Sojuzdın Jevropalıq velygındey ar bir oblasttan conduq qylat;
 Volga voju tyndyktön tuştykke qaraj (1500 km çerge deerlik) sozu-
 lup ketken çana oşonduqtan tyndyktöy tajga tıvindegi toqojdon
 tartıp tuştyktöy çarım çöl çana köcyp çyruusy qımoja cejin ar
 tyrdyy, tabıqatı var landşaftın öz icine alıqan.

Tabıqatı çaqınan Volga voju 3 velykke velynet, alar: 1) tyndyk
 —toqojlıu velygy, 2) orto—toqojlıu talaa çana 3) tuştyk—talaa vely-
 gy.

Volga vojunun toqojlıu velygy. Volga vojunun toqojlıu vely-
 gy—Volganın butkyl sol çegin (Zavolziye) eelep, Sura çana
 Svjaga darıjalarının ortosunda oñ çeeke da ötyr ketet. Tyndyktö al tyndy-
 dyk Uvaldardın bir velygyn—çazy tyzdyk, suu velygy mejkindikti öz ici-
 ne alat. Sıoqı velykte, tyndyktön tuştykke qarap, mergelder çana
 akıtaştardan tyzylgön Vjatka Uvalı ötet. Vardıy sıoqı velyk,
 Kama darıjasynın oñ qujması—Vjatka darıjasynın bassejnı e-
 lep çatat. Kama darıjasynın özynyn da çoqorqu çana tömenky aqı-
 tı usul çerden ötyr, Qazan şaarının tömön çaqında Volgaqa qu-
 julat.

37-syret. Volga voju densesynın korynyşorynın bırı.

Batış çaqındaqı relıef ojdıñıraq çana çazy kelet. Bul—muz
 doorunda suular menen çoşo aqıyıp kelgen cökme tekter, kövynce
 qımdar olturıp qalqan oblast volup sanalat. Sazdar çana çım köñ-
 der kër. Qyşıl qaraqaj vasyndıuluq qylat. Bul velykty, Volganın
 sol qujması—Vetluga darıjasynın bassejnı eelep turat.

Volga vojunun toqojlıu talaa velygy. Volganın oñ çaq çegi
 densesö kelet. Anıñ kër velygyn Volga voju densesöy eelep tu-
 rat; bul densesö Gorkıjden başalıp, Volganın butkyl oñ çegin voj-
 lör olturıp Stalingradqa cejin sozulup varıp, toqojlıu talaa
 tilkesinin ceginen sıoqıy ketet.

Volga voju densesöy, Orto-Orus densesöy sıjaqtalıp, eñ va-
 jıyqı, muz dooruna cejnıki relıeftı elestetip, anıñ tyzylısynde to-
 lup çatqan svrostor korynörlyk orın alat. Bulardın icinen bir qyja
 conıraqı—Samara Lukasynın tyndygyndey Zigulev tooloru
 volot. Samara Lukası—Volga voju densesösynın coñ señiri volot;
 svrostor menen ketorylgön qatuu tekter bul çerde ajlanıp-burulup
 aqıuqa Volganın arqasız qylat. Özynyn sıqır çana tar öreñ-vı-

jeraktarь, akitaştan tyzylgөн şumduqtuu çar taştarь, tik ыldьj ketken çarlarь çana qojuu cьqqan qalьn toqoju var Zigulev tooloru tunarь çatqan kerkөmduy tyrgө ee volup, anyq ele vijiktigi ortoco volqon toolordu elestetet. Bul toolordun eң ele vijik çerleri 371 metrge cejin çetişet. Alardьn vijiktigi da Volga suusunun dengeelinen bir az kem. Çalьrsьnan alqanda Volga voju dөңsөesy Volgaqa qarar, vijik çana tik ыldьj çarlarь menen tyşet; asьrese qatuu tekter: akitaştar, mergelder çana qumdarь vetine cьqьp qalqan çerlerde Volganьn qaptalь eң ele tike volot. Çarlarь ыljьluu valcьqтан çana qum qatmarlarьnan tyzylgөн çerlerde çыlvьşuular vajqalat, mьndaj çыlvьşuular Volga vojunun oң çeeginde (Ulijanovsk, Saratov çana vaşqalarda) көp taralqan.

Volga vojunun toqojluu talaa völygyndөgy sol çeek da, tyndyk-tөgydөj volup, ojdun çana çazь kelet. Tyştyk-cьqьşta çana, Çalьpь Sьrttьn too senirleri kirip turqan çerde çana, ojdun, darijanьn keң өrөөny çana çazь kelgen suu völygьtөry volqon ijri-vujru çer menen almaşat. Bul çerdin veti sьrt ыljь dep atalqan tekter menen qaptalqan; vular oşon ycyл „sьrt“—çatьq eңkejiştyy suu völygьc mejkindik dep atalqan.

Oң çeek menen sol çeektin reljefindegi aьjьmalar çaratьlyşqa da taasirin tijgizip turat. Vijik çana tereң өrөөндөp kesip өtkөп Volga voju dөңsөesy eң ele nьmduu klimatqa, çer vetinin ar tyrdyulygьne, keң çalьbьraqtuu toqojo өe volup turat. Ojdundaqь sol çeektin toqoju tyndyk çaqьnda çana өset. Klimatь bir qьjla qurqaq, suularь çajьnda avdan ele soolup ketet; qara topuraq zonasь andan arь tyndykkө qaraj ketet, sol çeektin көp völygy—melmildegөн talaa volup turat.

Mьna uşul çerlerde Volgaqa bir qanca qujmalar: oң çaqьnan Sura çana Svijaga, sol çaqьnan Samara darijalarь qujulat. Sura menen Svijaganьn aqьmdarьnьn sonunduqь, al Volga menen çarьşa aqat, aqqanda da teskeri vaqьtqa qaraj, tyştykтөн tyndykty көzdөj aqat.

Volga vojunun talaa völygy. Volga darijasь aqьp өtө turqan ojdun, çalьpь Sьrttьn aqьrьqь too senirleri arqasьnan aqьrьndap çantaja tyşyp olturup, Kaspij deңizine tyşyucь Kaspij voju ojdununa өtyp ketet. Kaspij ojdununun dengeeli okeandьn dengeeline qaraqanda 26 m төmөн çatat. Vatьş çaqta tyndyktөн tyştykkө qarap 350 kilometr çerge sozulup Jergender—ancalьq vijik volqon (190 metrge cejin) eki qatar dөңsөө өtөt; vularдьn vatьş çaqь qaptaldarь çatьqьraaq, cьqьş çaqь qaptaldarь tik ыldьj kelet.

Kaspij voju ojdununun landşaftьsь eң ele өзgөcө landşaft. Qьzqьltьm-voz topuraqtuu çerdin anda-sanda bir çerinde şor topuraqta өsө turqan tikendyy çana çalьbьraqьn orduna tygy cьqьp turqan çarьs-çarьs voz-ala өsymdyktөр өset; qajьsь bir çeri serpip alar өsymdygy çoq qaqьraoqan cөл volot, mьnda qumduu dөvөлөр—varturat. Çajьnda şamaldarь qujundap, majda caңdarь menen qumdarь asmanqa көtөret. Caң ar dajьm avaqa көtөrylyp turat. Bul bir tyrdөş çarьm cөldө kyny voju çyryp oltursa da, tegeregindegi aьlanada, qurqaq-qurqaq şor topuraqtan çana suularдьn ijinderinin aldьnda cьqьrьlyp taştaloqan topuraqtardan vaşqa ec nerseni көrө

alьajsьn. Bardьq çerde şor topuraq. Mьnda tuzdar көldөrdө çana volboston, vardьq çerge sinip ketken, bul çerde çamoqьrdьn volboşonduqь çana avanьn qurqaqьlyqь tuzdun çoq volup ketişine tosqoolduqь qьlat. Şamal tuzduu caңdь asmanqa ucurat, oşonduqtan tuz avada da var, tuzdardьn quduqtaoь suularда voluşu çөnyndө aьtьp olturuumun keregi da çoq. Talaaqa tyşkөн şyudyrym da tuz volot, oşonduqtan şyudyrym tyşkөн cөptөр qьroo vasqan cөpkө oqşop qalat.

Volga vojunun vardьq talaasьn tyndyk-vatьştan tartьp tyştyk-cьqьşqa qaraj Volga darijasьnьn төmөнky aqьmь kesip өtөt. Biroq mьnda Volganьn qujmalarь көp emes. Volgadan cьqьşqa qaraj ketken çerlerde tuzduu көldөр eң ele көp, vularдьn eң irileri—Eltön menen Basqunsaq көldөry. Talaa tilkesinin vatьş çaqьnda Dondun sol qujmalarь—Xoper çana Medveditsa suularь aqьp өtөt.

Volga. Volga өзynyn ortonqu çana төmөнky aqьmь menen Volga voju arqьluu aqьp өtөt. Volga darijasь bul krajdьn cegine kire bergен çerde, Gorkij şaarьnda, aqa Oka darijasь kelip qujat. Mьna uşul çerden vaştap Volga darijasь, tuurasь kenen, coң darijaqa aьlanat; orto aqьmьnda Volganьn tuurasь 1 kilometrden 2 kilometrge cejin өrөөнynyn tuurasь volso vireerlerde 20 kilometrge cejin da volup turat. Özynyn eң iri qujmasь volqon Kama darijasь qujqan çerdin төmөн çaqьnda, Volganьn kendigi (araldarь menen birge) 2 den 4 kilometrge cejin varat; çazьndaqь suu көvөjgөн kezde volso, Volga төmөнky aqьmьnda 20—40 kilometrge cejin taşqьndajt. Anyн өrөөнy da uşundaj ele kendikte çana mьna uşul өrөөндө Volga darija

38-syret. Kaspij vojundaqь ojdun.

сь bir çeeginen alьstar, ikinci çeegin çuup ketip, özynyn aqqan ва-
қытьп тез-тез өзгөртүр турат. Мына ошонтип, Volga дариясь Qazan
çana Saratovdon арь qaraj овocolop ketken; анткени менен qajsь
bir шаarlardь, маселен, Sura дариясьпн Volgaqa quja турqan çe-
гиндеги Vasilsursk шаарьна Volga дариясьпн çeegi çemirilip ulam
çaqьндаj bergendikten, al шаар bir çajdan ikinci çajqa bir qanca iret
kөсуугө арqasьz volqon.

Volga дариясьпн ваьqь нуqунун өзгөруьсүнүн натijcasьнда
araldar, bulьндar çana zatondor (paroxoddordun qььqь toqtoj tur-
qan ordu qatarьнда соq мааниге ее volqon zatondor), tajьzдьqтар,
qumdar çana дарияпн өзүндөгү tajьz çerler, суу таььр сыqқан
өгөөндөрдө дарияпн eski нуqу çana bul çerde ilmen деп атала
турqan көлдөр pajda volot. Volga дариясьна çоqоrqu аqьмьндааь-
даj volup, ортонqu аqьмь да, өз qujmalарьнан, көвүнсө тоqоjлуу
filkeni воjлор аqиусу sol çaqtaqь qujmalарьнан көр суу аqьр ty-
шөт. Teskerisince, тыстыкө, Stalingrad шаарьпн арь çаqьнда, Volga
дариясь тыстык-сьоqьь талаасьпн суусу аз oblastьна kelip kiret,
мьнда аqа ес qандаj deerlik qujmalar qошulьajt; bul çerde суу-
нун виуqа аjланьсьпн натijcasьнда Volga суусунун азajqандь-
qь да vajqalat. Stalingradqa ваьр çetpesten, volqoldop ajtqanda
cattan 500 km uzaqьqta, өз aldьнца Kасpij деңизине quja турqan
Ахтыва суусу Volgadan аjгььр ketet. Volga bul çerde tik ьldьj
ketken bir тырдөш ьlajлуу çerden аqат. Volga 6500 kv. kilometr ken
delta tyzyp, bir qanca çүzdөгөн sajlarqa вөlynyp ваьр деңизге
qujat. Catьп өзү ең ele catььр ketken тармаqtardь, salaalardь,
көлдөрдү, bulьндardь çe суудан сыqьр турqan çe суу ваьр турqan
ең ele көр арaldardь çana арalcalardь elestetet. Volga дариясьнан
Kасpij деңизине ваьр qujula турqan көр суу bul çerde Kасpij деңи-
зинин суусунун тuzдуулугун bir qancaqa кемитет. Volga дариясь-
пн сууларь аqьььр ваqан сөкмөлөр отуруп qальр, deltaпн суу
астьндааь ulанььь volqon tajьzдьqть pajda qьлат, мьна ошондоj
volqонduqtan сууqа терең бата турqan кемелер Kасpij деңизинен
Volga дариясьна сыqа альajt.

Volganьп catь çana Kасpij деңизинин çектеринин аqа тутаььр çатqan вөly-
гү—дүjnөдө ваььqа ең vaj volqon çerdi elestetet. Мьндаj volunун себеви: Kас-
pij деңизини мьна ушul çerdeги суусунун анальq тuzдуу воьвоqонduqu çana
аньп tajьz volушu, суунун аqььп аqььь çana да Volga дариясьнан аqьр kele tur-
qan органикальq сөкмөлөрдүн ең көр volушu volot. Volganьп deltaпн tyzyp tu-
рушqan ең ele көр арaldar, bulьндar, irimder, көлдөр, protokalar—Kасpij деңизинин
çектерин воjлор ulаньр, ваььqardь турмушu çana алardьп көвөjүшy усун ең оң-
tojлуу орунду elestetet. Шамaldарьп сууну аjдаььна, дариялардьп таьььндар keti-
шине çараьа (Volganьп суусу таьььндар көвөjгөн kezde Kасpij деңизинин аqа ту-
таььн вөlyгүндөгү суунун дeңgeeli çарьм metrден арььq çоqоrquqa көтөрү'өт)
ç. в. çараьа суунун дeңgeeli bat-ьit өзгөруьлүр турqандььqтан, bul „ваььq çajloolo-
ru“ çe аваньп çana кун нурунун аракетине kez kelip, суу устүнөн çарq etip көрүпө
çalat, çe суу астьна qajta сүмьр ketkendigi bilinet. Мьна ушунун натijcasьнда,
органикальq qaldьqtardьп визулүшu tezdelet, өсьмьdyктөр çana төмөнкү majda ça-
ньварлардьп организми bul çerlerde ең ele tezdik менен өnyгүшөт, vular өз keze-
гинде ваььqtardьп çej турqan татааь volqon ар тырдуу qurттardьп, raktardьп ça-
на ваььqа majda çаньварлардьп көвө,үшүнө север volot.

Sojuzdun vardььq darijalarьпн icinen Volga дариясьпн маа-
nisi соп. Volga өзүнүн узундуqu арqasьнда тавиqать ар тырдуу vol-
qон çajlardь өз icine alat çana uzaq sozulup ketken суу çолу ме-
нен СССРдьп Jевropальq вөlyгүнүн vardььq territorijasьп тындык-ва-
тьшан тыстык-сьоqььqа qaraj kesip өтөт. Мьндан ваььqа да, Volga
kanaldar арqьлуу тындык-ватььь çana тындыктын дария системаларь
менен, Kасpij деңизи арqьлуу volso Kavkaz çana Orто Azija менен
vajланььat. Мына ошонduqtan, өлкөвүздөгү дария çолунан таььла
турqan çүктөрдүн теңинен көвү Volgaqa tuura kelet. Volganьп çar-
вальq мааниси kelecekтеги çаqьп arada оqо veter өсмөкcy. Буqа,
bir çаqьнан, Moskva—Volga каналь, ikinci çаqьнан—Volga—Don
канальпн quruluшu (Volga—Don каналь Stalingrad çana Dondoqu
Kalactьп ortosunda çүrgүzүлөт) çana „Соң Volga“ delingen ең ele
соң проектинин иш çүзүнө аььььььь çардам qьлат. Bul проект воjun-
ca, Volgada çana аньп суусу көвүрөөк volqon qujmasь Kamada
bir qatar соң plotinalar quruluu тijш. Суунун көтөрүлүшy Volga суу-
сунун çолунун аjгььм иcastkalarьпн терeңдигин аььрат, мьна ушун-
дан ваььр сыqа турqan гидроэнергия, Dneprogensten ең кеминде он
есе көр volo турqan гидроэнергияпн pajдалануу мүмкүндүгүн ве-
ret. Ошону менен бирге, мьндаj çасалма көлдөрдүн суусунун bir
вөlyгүнөн, азыгьь иваqьтта qurqaqсьььqа teztetz ucupap çатqan
егин аjantарьп суqаруу усун, pajдлануу мүмкүн.

Klimatь çana өсьмьdyктөрү. Volga воju тындыктөн тыстыккө
qарap, bir çарьм миң kilometr çерге sozulup ketken, мьна ошон-
duqtan ал тавиqать ең ар тырдуу volqon çerlerди өз icine альр ту-
рат. Biroq krajьдн vardььq çеринде klimat өзүнүн negizgi қасijetin—
keskin тырдө көрүнүр турqan kontinentaldььqть саqтар турат. Lenin-
graddaqььqа qараqanda, Saratovdo qьь сууq volot; январь аjьнда
Astraxanda да qьь Pskovdoquдаj ele сууq volot, Kасpij деңизинин
çектериндеги суулар ондоqон, bireerlerde çүz kilometrдеgen çerler-
ge cejin тоңуп qalat. Çьldьq ortoco temperatura Kirovdo + 1,3°,
Astraxanda volso + 9,3°. Qьь тындыктө 5 аj, тыстыктө 3 аj sozulat.
Çajьпн көр иваqьть ьььq volot, ал tygyл Qazanda ijuldun temperatu-
rasь + 20° volot. Çaan-çacьндьп сань тыстыккө qaraj—тындык çaqta
Kirovdoqu 450 millimetrden Astraxandaqь 150 millimetrge cejin
aqььндар кемij vaрат. Çaan-çacьп ваарьнан да çaj аjларьнда көр
тышөт. Qар анальq qальп тышрөjt, сө'ки тыстыктө volso, көр иваqта
qар volbojt. Кун асьq тijген күндөр көр volot. Orто Volga воjun-
да, ватььтан çana тындык-ватььтан çүгүр туруусу шамaldar ваььм-
дуулуг qьлат; Volga воjunун төмөн çаqьнда volso—тыстык-сьоqьь
шамаль ваььмдуулуг qьлат. Çaj icinde bul шамaldардьп temperatu-
rasь bireerlerde çоqоrу volot, çana ал шамал өсьмьdyктөргө qьjra-
туусу таасир qьлат (Kerimseл, çe voz тышөт).

Boz тышyу, Orто Azijaпн сөлдөрүнөн соqқон шамaldьп натijcasьнда volot.
Bul шамaldar qurqaq çana ьььq volot, аньп себеви, көвүнсө шамал көтөрүлгөндө,
ань менен qошo толуп çатqan majda çандарда сыqат, мьна ошolor авань (шамаль
qььььр çивeret. Boz тышyу көвүнсө ijul аjьнда volot. Мьндаj volqондо, ава өзү-
лүн тунuqtуqун çоqоrо, voz сальр тумандар qalat, vardььq perseler tytyn icinde

qalqandaj volup korynet, kyndyn sarqys ce qyzylytm kelgen soolasy keskin tyrdе korynet, temperatura ketorylet. Mьndaj ubaqtarda adamdar ezderyn oor sezi-set, caqsy uqtaj alyspaj, ajbandar da cyder ketiset, esymdykterdyn bolso calbь-raqtarь soluj vaštaj. Bireerlerde al esymdykter bir nece saattyң icinde ele calbь-quirar qalybat, osonduqtan any varь qarmasan kybylyp qalat. Dan eginderi qu-rusup, qararьp ketet, cemisterdin tyşymy kery ubaqtarda bytyndey ele oşron volup qalat.

Oblasttyң tyndyk caqь tajga zonasьnyң çanynda volup, any tyştyk cek arasy volçoldop alqanda Gorkij—Sverdlovsk cek arasy-nan etet. Bul bir tyrdes ijne çalybьraqtuu toqojlor volup, andaqь çьoactardьn korylygy aq qaraqaj volot; cьqьs çaqьnda aq qara-qajqa pixta sejregireek listvennitsa qoşulat. Kama darijasьnyң vozor-qon vijik çarlarьn çana keң qoqtularьn vojlor, cibalyçьn tartьp ty-şyp kelyusy qara pixta ežgece kerkem volup korynet. Qьzy qara-qaj, aralaş esyp çatqan ar tyrdyу çьoactardьn arasyнан çana uc-rajt, eger tutaş toqoj (bor) tyze turqan bolso da, qumdaq çerlerde çana keziget. Tyştyktoğy tajga aldьndaqь zona aq qaraqaj çana div aralaş cьqqan toqojlor menen oroloqon. Bul çerlerde toqojsuz mejkindik da ucrajt. Bardьq çerde cьm konyduу saz çer, bularda kljukvanьn uzun kelgen icke savaqtarь ce voju çarьs kelip evi çoq arvajьp turqan qaraqajlar çajьloqan. Aralaş cьqqan toqojlor tilkesi tyştyk çaqta Volga çana Kamaqa cejin varat çana al Sura darija-sьnyң arь çaqьnda (Zasurijede) çana Volganьn oң çeegine etyp ketet. Volganьn orto voju toqojluu talaаqa ete turqan tilkede çat; kovyncө div çana lipa aralaşqan keң çalybьraqtuu toqojlor mьn-da talaа ucastkalarь menen almaşьlp turqan volucu, aзыr bular alda qacantьn vaštap ele egin ajantьna ajlandьrьloqan. Bul çerde toqojlor ilgerki ubaqьttarda talaany qaraj ulanьp esyp varatqan, vi-roq adamdar bul talaаqa qaraj esyşty toqtotup qojuşqan. Toqojluu talaа Penza—Kujbьşev sьzьqtarьna cejin varat da, Volga çana Sa-mara darijasьnyң aqьmьn vojlor varьp, eki til sьjaqtanьp daqь tyş-tygyrөek çaqqa qarap kirip turat.

Volganьn төmөнкү voju bolso anyq ele talaа tilkesinde çatat. Mьnda, tyndyktөn tyştykke qaraj eң ele ar tyrdyу topuraqtarь vol-qon talaany bardьq formasy keziget: cөp esymdykterьne vaj vol-qon qara topuraqtuу kelgen qylqanaqtuу talaа; kyren topuraqtuу kelgen onymy az, şьvaqtuу talaа çana, aqьnda, ьlajluu-qumdaq çeri, tuzduu keldery çana şamalдар varxandarqa ucirup kelgen kөc-mө qumdarь var, esymdygy sejrek volqon şor vasqan mejkın talaа. Bul çarьm cөldyn icinde Volganьn çajьlmasь—anyq ele kөгөrgөp çaşьl oasis volup sanalat; any araldarьna vijiktigi 4—6 metr vol-qon qalyñ qamьş esyp cьqqan; suu vasьp çatqan çerlerinde alige cejin Indija lotosunun çaşьl gyldery ucirajt.

Qalqь. Administrativdik völynyşy. Volga voju qalqьnyң sa-ny çaqьnan (23 million), Ukraina menen Borvordon çana kijin vo-lup, usuncy orunda turat. Biroq qalqьnyң çьştyqь ancalyq tyqьz emes. Qalqьnyң ortoco çьştyqь çaqьnan Volga voju (1 kv. kilo-metr çerge 28 kişi tuura kelet) Tyndyk çana Uraldьn çana aldьnda

турат. Qalqьnyң varьnan kery çьş olturqan çeri—borvordyу völygy, sejregireek olturqan çeri—tyndyk völygy çana andanda sejrek oltur-qan çeri—tyştyk çaqь; bul völygynde dьjqancьlyqqa çaramsьz vol-qon çarьm cөldery eң ele kery, bul çerdin qajьs bir çerlerinde 1 kv. kilometr çerge bir kişiden tuura kelet.

Volganьn ortonqu voju çana zavolzijedegi çergiliktyу qalqtardan vaşqa, bul çerlerde, vajьrqь ubaqьttardan vaštap, negizgi qalq me-nen aralaşьp ketken tyrk gruppalarьnyң kery elderi ornoşqon. Vol-ga voju, Ural tooloru menen Kaspij denizinin ortosunda Azijadan Jevropaqa etyp turuşqan kөcmөn elderdin coң çolunun dal ele ežyn-de çatqan volucu. Volga darijasь vajьrqь zamandarda ele sooda ço-lu volqon çana anda birinin ordun biri vasьp turqan mamleketter udaalaş tyrdө cьqьp turqan.

Mьna oşonetip, Volga vojundaqь qalqьnyң sostavь eң ele ar tyrdyу volup tyzylgөp. Aзыrqь ubaqta anda çaşap turqandar: mor-dva eli—vatьşta, Mokşe darijasьnyң vojunda, marijetster—sol çeeke, Vetluga çana Vjatka darijalarьnyң ortosunda, udmurttar—tyndyk-cьqьs çaqta, tatarlar—Kama darijasьnyң төmөнкү aqь-mьnda çana oblasttyң bardьq çerine vьtьraşqan, cibavaštap—Sura darijasьnyң cьqьs çaqьnda, vaşqьrttar—tyştyk-cьqьşta turuşat.

Radьşa өkmөty taravьnan bul çaqqa cet өkөлөrdөp keltirilgen nemetster Volganьn vojlor Saratovdun çanynda, kovyncө sol çeeke çaşap turuşat; qalmaqтар bolso Volga darijasьnyң eteginde, oң çeeke çaşap turuşat. Qazaqtarda ucirajt, biroq alardьn sanь az. Bul eldin bardьoqь bardьq qalqьnyң $\frac{1}{4}$ kөvyrөөgy volup turat. Bardьq qalqьnyң qaloqan $\frac{3}{4}$ völygy orustar, bir qanca az völygy ukrainetster.

Volga voju administrativdik çaqьnan, anda turuşqan qalqьnyң sostavь eң ele ar tyrdyу volqonduqtan, veş oblastqa çana çeti av-tonomijalyq respublikaqa völynөt. Orto Volga vojuna yc oblast ki-tonomijalyq respublikaqa völynөt. Orto Volga vojuna yc oblast ki-tonomijalyq respublikaqa kiret, alar: Gorkij oblastь (borvori Gorkij), Kirov oblastь (borvo-ru Kirov), Kujbьşev oblastь (borvori Kujbьşev) çana veş avtonomijalyq respublika kiret, alar: Civaş ASSR (borvori Ce-voксarь), Marij ASSR (borvori Ioşkar-Ola), Udmurt ASSR (borvori Izevsk), Tatar ASSR (borvori Qazan), Morgdva ASSR (borvori Saransk).

Volga vojunun төмөп çaqьnda eki oblast var, alar: tyndyk çaqьndaqь—Saratov oblastь (borvori Saratov), tyştyk çaqьndaqь—Stalingrad oblastь (borvori Stalingrad) çana eki avto-nomijalyq respublika var; alar: Volga voju nemetsteri ASSR (borvori Engels), Qalmaq ASSR (borvori Elista). Ajantь çaqьnan eң coңu—Stalingrad oblastь, qalqьnyң sanь çaqьnan eң coңu—Kujbьşev oblastь.

Carvasь. Volga vojunda aзырnca çerden qazyьp alynuucu pajdaluu kender ancalyq kery emes; Gorkij, Kirov çana Stalingrad oblasttarьnda temir rudasь var, biroq any zapasь ancalyq kery emes. Çergiliktyу energetikalьq resurstarьnan tyndyk çaqьnda cьm keң çana toqoj, Kujbьşev çana Saratov oblasttarьnda—kyjuusy sla-

netster var. Bul çerde neft izdelip da çatat, bul çenynde birinci ijgilerlikler çaqşь volup çatat. Qazьp аьна турқандардын ең ваалуусу—fosforitter, bul fosforittin өзгөсө vaj keni—Kirov oblastьнын тyndьк-сьоьşь vircunda çana andan kijin Stalingrad oblastьнын тuz keni var; мьндақь Basқunсақ kelynde өзynөн-өзы сөгyp tunup qala турқан тuz өндыryлет (bul тuz, SSSRda өндыryлө турқан тuzдардын 1/4). Мьна ошонетip, bul çerde өндыryşty, асьrese оор өнөр çajдь өny-гуştyруу ycyn азыьнса çergiliktyу сыьjo da, çergiliktyу otun da çetişpejt.

Ajьl carваньн өnyгуşy ycyn ең оңtojлуу şarttar var. Volga воjunун көр вөlyгynдөгy çer qара topуraqтuu çana voz topуraqтuu kelip, ең ele өnymдуу volot. Дььqансьльq ycyn мьндақь ең ваşqь кемcilik—qurqaqсьльq volot, ал qurqaqсьльq vat-vat ele qaj-talap, тыşымдун volвоj qальсьна аьр kelet, ilgerki иваqтарда vol-so qalq arasьnda асqасьльqтын volуşuna da аьр kelyуcy. Egindin тыşымунун аз volуşу çaan-сacьндын саьньн аз volуunan çana emes, тыşыктө керимсел деп атала турқан ьсьq şamaldардын natij-çasьnda da volup турат; мьнда ьсьq şamaldар Orто Azijadan volup, өзы менен birge ьсьq caң massasьн ucurup varat. Азыьр иваqьt-тарда kolxozдордо çana sovхоздордо qurqaqсьльqqa qarşь ең qatuu kyрөş çyrgyзылып çatat. Bir çaqьнан, qurqaqсьльqqa сьdamдуу egin dandarьнын sortтору kirgizilip, qurqaqсьльqтан qorqpoj турқан ma-danij өsymdyктөр (çyгөry, кynqарama) kirgizilip çatat, екinci çaq-tan,—topуraqта ньмдь саqтар qалуу çenynde: талаalarda qar çьjuu, vajlamта көлсөлөр quruu çana соң өлсөмдөрдө çasalma суqарuu ca-ralarьн өткөруу işi çyrgyзылып çatat. Volganьн qujmalарьнан çana Volganьн өзynөн суу сьqарьр çыз мьндерce kelgen gekтар çerди суqарuu işi projekt qьльньр çatat.

Kөвynсө dan egинderi egilet: Zavolzijede—qара vuудaj çana sulu, toqojлуu талаa tilkesinde çana талаada—vuудaj egilet. Мьндan vaşqa da, техникальq өsymdyктөрдун egilişi; тyndыктө—зыьь çana kartoşka, vorвордо çana тыşыктө—кynqарama, зььь, Volga воju Nemetsteri ASSRнын territorijasьnda volso—tameki-maxorka çana gorcitsa egyулөр көвөjур vara çatat. Дььqансьльqтан vaşqa, vaqca-сьльq çana çemiş vaqьн өstyрууcyлык da өnyккөн; Volganьн çajь-masьnda çyзым çana paхта өstyryлет. Volga воjunун vardьq çerinde mal carвасьльq da өnyккөн: тyndык çaqта çana Kujьвьşev oblastьnda cocqo çana qanattuular өstyryлет, тыşык çaqта, Stalingrad ob-lastьнын sol çeeginde,—tалаadaqь çajьttarda qoj өstyryлет. Тыşыктө qattoo ycyn төөдөн pajdalanьşat. Өсyp vara çatqan ajьl carваньн азыь-tylyгyn qajta işter сьqарууда ar тырдуу tamaq өнөр çajь tez өсyp vara çatat.

Biroq da ajьl carваньн өsyşynө qaravastan, birincilikти өнөр çaj eeler varatat, Sovet vijligi kezinde өнөр çajдьн өnyгуşynde ең ири ilgerilөөлөр volду. Volga воju çetişerlik daraçada çer асьндақь vajььqтарqа çana energetikalьq resursalarqа ee volboso da, ал, өнөр çajдь авдан мьqтылар өnyкtyруу ycyn vaşqa мьмкyндыктөргө ee volup турат, ал мьмкyндыкty атар ajтqанда —geografialьq ал-

авальньн оңtojлуулугу. Ең соң атеня—Volga darьjaşь vardьq Vol-ga воju arqьлуu аqьр өтөт. Volga arqьлуu çoqорu çaqтан çьqac, төмөн çaqтан neftи таşьлат. Мьна ошонетip, талаa tilkesinde çatqan Stalingrad алда qacantан veri ele toqoj, çьqac iştej турқан өнөр çajдьн vorворуна ajланqan. Sotsialistтик quruluş kezinde geografija-льq ал-авалдьн bul оңtojлуu мьмкyндыгyn toлуq pajdalanuu мьм-кyn volup qaldь. Oblastьн bul cetи n enen tigi cetinde—Stalingrad-da çana Gorkijde, bytkylsojuzдуq maanige ee volqon eki iri өнөр çaj vorворu өсyp сьqть. Stalingrad da ең ele zor traktor zavodу quruldu, Gorkijde—ең ири avtomobil zavodu, Gorkijge çaqьn турқан Krasnoje Sormovodoqu парovozдорду, темir çol çana tramvaj vagondорун dajardap сьqара турқан zavod кеңitildi; darija-larda çyрө турқан кемелерди qura турқан verf da uşul çerde; Dzer-zinskijde соң ximija zavodu quruldu. Gorkij oblastьnda volso çergiliktyу сыьjodo iştej турқан qaqaz өнөр çajь (SSSR воjunca Ba-laxnadаqь ең ири qaqaz fabrikasь) өnyккөн. Мьнда energetika-льq resurstar—çergiliktyу сьм көң çana таşьльр kelyуcy neftи vo-lup, kelecekte volso—Dneprden көвyрөөк energija vere ala турқан Volga darьjaşь volup sanalat. Dal ele uşundaj volup, аз daraçada volso da, Volga воjundaqь соң şaarlarda da, масelen, Qazanda (transport maşinasьн çasap сьqарuu), Kujьвьşevde (metall işter сьqарууcy), Saratovdo (maşina çasap сьqарuu çana tekstil) өнөр çajь өnyккөн. Tamaq өнөр çajьнын ең ирирек işqanalarьнын көp-cylyгы da Volga воjundaqь oşol ele şaarlarda орноşqон.

Kөр анальq ирирек volвоqон өнөр çaj vorворлору çana: me-tallurgialьq zavoddорu var volqon Gorkij oblastьndaqь Vьksa çana Udmurt respublikasьndaqь Iz evsk şaarlарь Volga воjunda emes.

Fabrika-zavodduq өнөр çajлардын өnyгуşy менен bir qatar, ась-rese, Gorkij çana Kirov oblastьndaqь ar тырдуу kustardьq өнөр çajлар da өз maanisin саqтар qalqan; bul çerlerde kustarlардын саьн-işqanalarda işteşken çumuşcularдын саьннан аз emes. Kustarlar ar-telderge birigişken.

Volga воjunda valьq өнөр çajь өзгөсө ал-avalqа ee volup tu-rat. Volganьн etek çaqьnda Sojuz воjunca ең ири volqon valьq pro-mьslalarь var, vular valьqсь eldin kolxozдорqо birigişуynун çana valьq qarmoо işine өrkyндөtyлгөн çoldорду (ьqtardь) kirgizуynун natijçasьnda аqььндap кеңip vara çatat. Valьq promьslalarьнын vor-ворu Astaxanda valьq qarmoocu кемелер ycyn verf qurulqan. Konservа zavoddорu çana muzqanalar qurulqan. Balьqtardь saqtoо çana көвөjtyу ycyn Volga darьjaşьnda zapovednikter тызылгөн.

Sojuzdun çalьp carвасьnda Volga воju өзгөсө орundu eeler турат. Аньн ajьl carвасьнан тыşө турқан egin, et çana vaşqa азыь-тар өздөryнөн аşьр qalat, duuldap өnyгyp vara çatqan өнөр çajь volso азыь ele ar тырдуу maşinalar берip çatat.

Biroq da Volga воjunун vaşqь maanisi—аньн transportunda, vizdin өлкөнун сьqьşь менен ватьсьньн, тyndыгы менен тыşыгyn ortosundaqь соода vajланьşьnda, Volga воjunун carвасьн qajra-quruunun vardьq соң plandarь ar иваqта Volga менен тьььз ты-

də vajlanışqan. Bu plandardın eñ soñu — „Soñ Volga—Don—Volga“nı tuzuu planı projekt qılınqan Volga—Don çana Volga—Kaspij kanaldar soñ maanige ee volot; Volga—Kaspij kanalın quruluşını patijçasında kemeler çugun tuşurup vaşqalarqa kösurup çıvosten ele tuuradan-tuura Kaspij denizinen Astraxanqa cejin çete alat.

Şaarlardı çana qattaşuu çoldoru. Volga vojudaq şaardı çana seloluq qalqın qatış tēmönkydēj: qalq seiregireek volqon çerlerde şaar qalqın protsenti vaarınan kövürök: Stalingrad oblastında qalqın ortoco çıştıq 18 volqon kezde, şaar qalqın protsenti 29 çana, munun teskerisince, qalqın ortoco çıştıq 38 kişiden artıq volqon Tatarstan ASSRında çana Kujvşev oblastında şaar qalqın protsenti 12—13 kişiğe cejin tēmön tuşet. İri öner çaj vorborlorunda qalqın sanı da kör, andaj qalq kör şaarlardı: Gorkij (500 minge çaqın) çana Stalingrad (400 minge çaqın adam turat). Qalqın sanı çaqınan bulardan kijinki şaarlardı: Saratov (350 minge çaqın), Kujvşev (260 minge çaqın), Astraxan (250 minge çaqın). Bir qatar şaarlardı, maselen Ulijanovsk (V. I. Lenindin tuulqan şaardı) şajıqtuu şaarlardında 50 minden 100 minge cejin adamdar turuшат.

Şaarlardı körculygu, bulardı içinde eñ irileri da, Volga darıjasın vojlör çajlanışqan, bular özderınun ösyü çana önyguşu menen Volga darıjasına mildettyu. Volga darıjası Volga vojunun transportunda birincilik roldu ojnojt. Aqa vatış çaqınan on temir çol kelip taqalat; bulardı icinen veşö Volga darıjasın kesip ötyr, andan arı qaraj, Uralqa, Sibirge çana Orto Azıjaqa qarap ketet. Beş eñ zor köpürö bu darıjanı kesip ötet; bulardı ucö Sovet birliğinin tuşunda quruluqan. Temir çoldor Volganı kesip ötkön çajlardı, Volganı eñ iri porttoru da volup esepelgen eñ iri şaarlardı turuшат, alar: Moskva—Gorkij—Sverdlovsk çolundaq Gorkij şaardı; Moskva—Sverdlovsk çolundaq Qazan şaardı; Moskva—Penza—Kujvşevdin çolundaq Kujvşev şaardı; Kujvşevdin arı çaqında temir çol eki vıtaqqa völynöt: bulardı birö Ufaqa—Celjavinsk arqılıu Sibirge, ekincisi—Skalov arqılıu Orto Azıjaqa ketet. Mına uşul ajtılp ötkön çoldordun vırdıq—vıtkılsojuzduq maanige ee volqon çol magistraldar.

Tēmönky Volga vojuna veş temir çol kelip taqalat. Bulardı birö (Moskva—Micurinsk—Saratov) Volgadan ötköndön kijin eki tarmaqqa völynur, birö Uralskıge, ekincisi—Astraxanqa ketet. Tēmönky Volga vojunun eñ vaşq temir çol tujnyu—Stalingrad şaardı volup, bu çerde uc çol: bir çol Smolenskiden, ekinci çol Xarkovdin çana ucuncu çol Novorossijskiden kelip qoşuluшат; Novorossijskiden kelyucy çol Volganı Qara deniz menen qoşot.

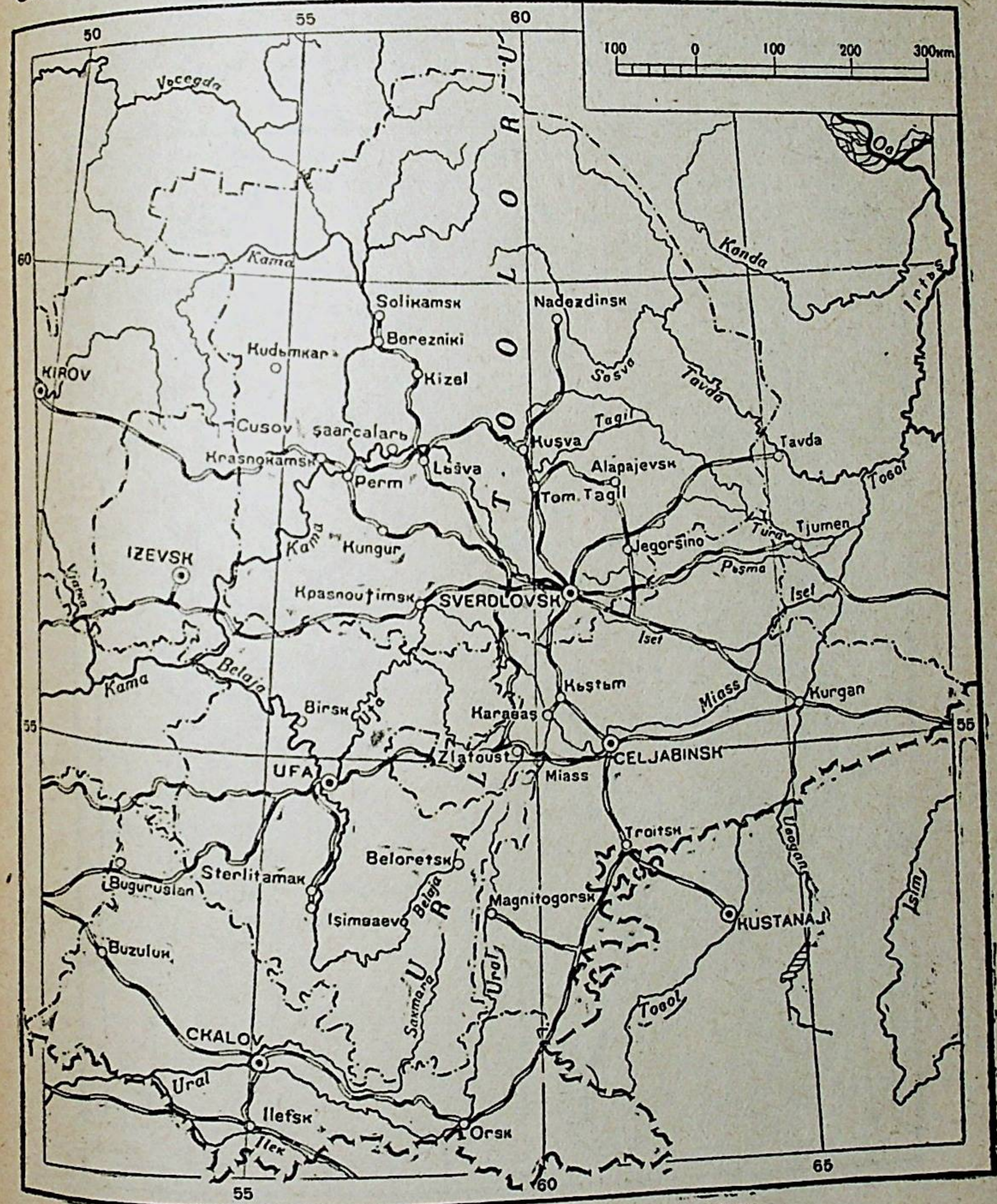
Mından vaşqa da, bir magistral, Volgaqa tijbesten, tyndık çaqta Volga vojun kesip ötet; bu—Leningrad—Vologda—Kirov—Sverdlovsk temir çolu.

Mına uşul ajtılp ötylgön çoldordun vırdıq negizinen vatıştan vırdıq qaraj ketiшет; eki çaqqa qaraj volo turqan eñ kör

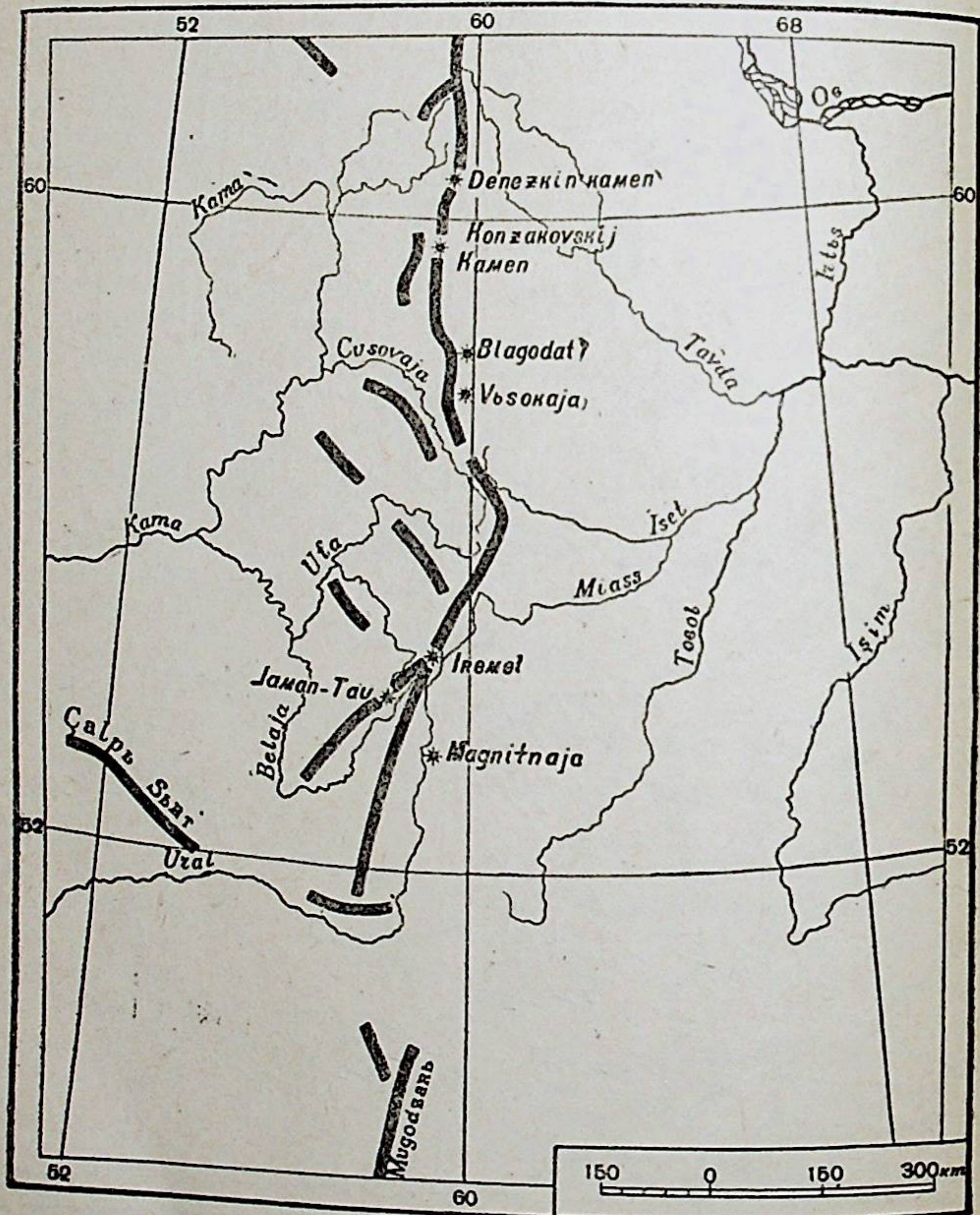
qılınqı da, mına uşul vaqıt vojuna volup turat. Volga vojunun tyndık çana tyştık çaq da, Kirovdon Gorkijge—Penzaqa—Kamışınqa vırdıq turqan çol menen öz ara vajlanışat.

7. URAL.

Turqan ordu çana çalrı mınözdemösy. Ural aralıq avalında turat; anı vatış völygu Jevropada, vırdıq völygu—Azıjada çatat. Uraldı ortonqu, oq völygu—Ural tooloru; bu Ural toolorunun

suu wөлгус қығқа toolору Jевropa менен Azijaнbн cek arasъ volup esepTelet. Bиrоq Ural өзүнүн al-awalъ çақьnan қана емес, өзүнүн тавиқатъ çақьnan да aralъq volup sanalat. Aнbн кең territorijasъnda (territorijasъ çақьnan Sojuzdun Jевropalъq wөлygynde, Tyndyk менен Volga wojunan kijinki ycuncy orunda turat) tyndyk тыстыктун çана сьқьs менен ватъштън landşaftтаръ bir-birine çақьndaшат. Munun tyndyk wөлygynde uzaq çана қатuu қьs volot, andaqь қьs-тън ajazъ Batъs Sibirdikindej ele қатuu volot, қар қалън тышет, мьндаaqь кең mejkindikte tajғанbн ijне çalвърақтuu тоқоju бар; тыстык wөлygy—қоңсулаш Qazaqстанbн çарьт сөлъсьq avasън elestetet, çajъъсьq, саң volot, өсүмдыктөрдү қуиратър çivere турқан керимсelder çана қьsьнда муз тоңдурup çivere турқан сууq wороондор

4C-сырет. Орто çана Тыстык Uralдън қығқа toolорунун sxemasъ.

volot, bиrоq өнүмдүү kelgen қара topурақтuu талааларъ да сьқьs çақьнда topурақьн шор wasқан çerleri да бар.

Ural—bижiktigi ortoco volқон wайьrқь toolordun çана bul too өлкөсүнө—сьқьs-Jевropalъq tyzdyk çана Batъs-sibir ojdунuna қарaj ketken өң-dөң wөксө toolor çанаşқан oblast volup sanalat. Bul oblast—çer astьndaqь eвеgejsiz wайьqqa, көвүнсө metall wайьqьна: temir, çez çана sejrek ucuroocu metallдарқа—altън, platina çана da sejrek ucuroocu çaltьрақ çана қьмват waaluu таşтарқа, kalij çана qajnatma tuzдарқа, asbest, таş көмыр, нефт, сьм көндөргө wай oblast. Çerden қазььр альнуусу раjдалuu kenderinin wайьqь çана алардън ar tyрduylygy wojunca Ural—çer çузынде wөтөнсө, бирден-bir өлкө volup sanalat.

Мьнда мьна ушul çer astьndaqь wайьqтарьнbн negizinde alda қасантан вери ele too çана metallurgialъq өнөр çaj өнүккөн, bиrоq bul өнөр çaj revoljutsijaқа cejn artта қалър kelgen bolсо, aзырқь ubaqta duuldap alqa қарaj өсүр wара çatat. Aзыр bul oblast—çаңь gigantтъq zavoddору, metallurgialъq, машина қуруу çана химиялъq zavoddору бар oblast; million tonnalар соjундар eritile турқан, on mindegen wogondор çана traktorlor қурулup çатқан oblast volup sanalat.

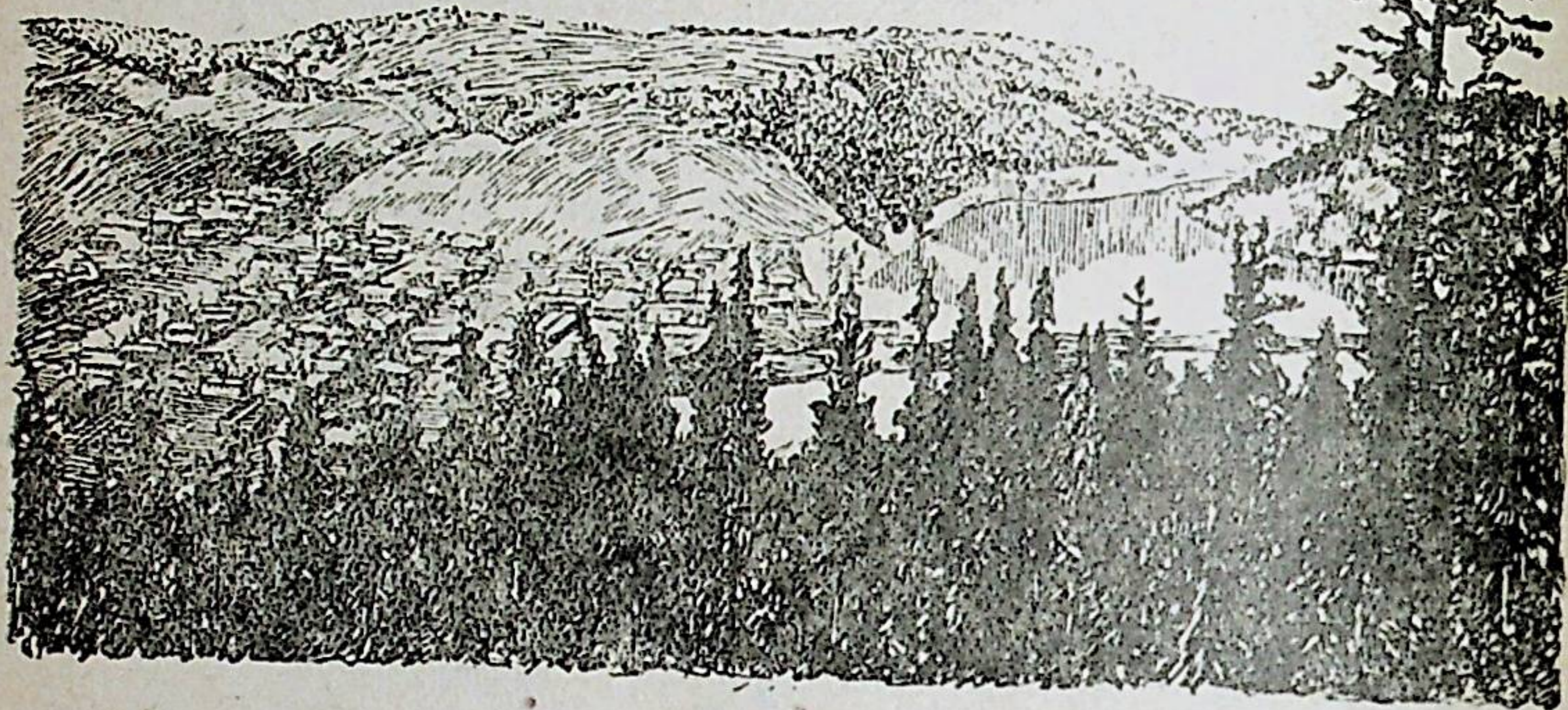
Krajдън көр wөлyгүн Uralдън қығқа toolору eelep турат. Uralқа wатъs çақтан kelip қошула турқан дөwөлүү çана дөнсөwөлүү tyzdyk, Ural woju деп аталат. Bul kraj сьқьs çақта Batъs-Sibir ojdунунун cegine kirip wарат. Bul wөлygy—Zauralij деп аталат.

Ural toolору, çe Ural. Ural—tyndyктөн тыстыккө қарaj 2500 kilometr çerge sozulup ketken, bиrоq ancалъq bijik [wolvodон wайьrқь too өлкөсү; aнbн өң ele bijik соқусу 2000 metrge да çетpejt, ortoco bijiktigi bolсо 500 metrден ашраjt. Ural wашьнан ajaқьна cejn bireerde bir қанса bijik, bireerde авдан çарьs, bireerde uzun, bireerde қьсқа volup ketken қатар-қатар too қьрқасьн elestetet. Қьрқа toolор parallel volup ketip, bulardъ uzата ketken өрөөндөр çe suu aқьр өтуynyn натijçасьнда tyzulьp tuура çатқан өрөөндөр аььr турат.

Ural toolору—byктөлмөлүү [toolор. Bul byктөлмөлөр—bir қанса, tolup çатқан swopтор арқьлуу wuzулқан; мьна ушul wuzuluu kezinde раjда wолқон çарақалардан куьур турқан тектер соқорун ашър сь-қьsқан çана өң ele соң, көвүнсө сьқьs çақтаqь, соң ajantтъ қар-тақан, ошондуқтан Ural toolорунун сьқьs çақь қарталдаръ wатъs çақь қарталдарьна қарақанда гуда çана mineralдъq kenderge wай.

Wайьrқь too өлкөсү wолқондуқтан Ural wuzулup-talқalanuuқа көр ucурақан, aнbн ancалъq bijik wolvoston çарьs volup қалъs да мьна ушунu менен тышундырьлет. Bul тоону wuzup-çer кetyудөгү өзүнүн ишiн aзырқь ubaqьтта ұлантър çатқан ақьн суулардан wашқа, toolорду wuzup-çer кetyу ишiне, бир ubaқтарда сьқьsтан Uralқа kelip тақалқан деңиз да, tyndyk-wатъстан çььр kelgen мөңгү çана ша-талдар да қатъсқан. Бир ubaқтарда Ural өң кеминде 2000 m со-қорунu bijik wолқон eken деп wолçoldошот.

Uralдын бардык системасы үс көлүккө көлүнөт, алар: Тундук Урал—тундук кендиктин 61° на сејин, Орто Урал—тундук кендиктин 61° нан тартып 55° на сејин чана Түштүк Урал—тундук кендиктин 51° на сејин, се Урал суусуна сејин. Урал дариясынын түштүк жагында Уралдын уландысы болгон, бир канча чарыс келген Мугодзар тоолору бар (650 м).

41-сырөт. Орто Уралдын көрүнүштөрүнүн бир.

Bul çaqqa тундук Уралдын бир аз қана көлығы, Орто чана Түштүк Урал бут војдон кирет.

Bul çerde Тундук Урал аңсалық вијик волвостон, parallel ketken төрт қырқа тоодон турат.

Орто Урал төрт емес, Тундук қырқа тоолорго қарақанда дақы көвүрөөк талқаланған чана мајдаланыр ketken веş қырқа тоодон турат. Орто Уралда адеп ваşталған çerde, Тундук Урал сыжақтаныр, аңсалық вијик емес, вироқ ајрым соқуларь бир қыла вијик волуп турат (Денежкин Камен—1535 м, Орто Уралдын ең вијик соқусу—Конзакон камені—1556 м).

Орто Урал да, Тундук Уралда салыстыра келгенде аңсалық тууралың кен емес—кендиги 50 дөн 80 километрге сејин қана кеет. Түштүк Урал тап-тақыр эле ваşқаса мүнөздө: бул, көвүнсө түштүк çe түштүк-ватыşқа қарай ketken чана терең-терең дария өрөөндөру менен көлүнүр турған бир қатар тоо қырқаларь. Түштүк Уралдын кендиги 150 километрге сејин кеет. Мындақы ајрым қырқа тоолор, Орто Уралға қарақанда, бир қанса узун чана вијик, ал еми соқуларь волуп (1639 м), Иремел (1600 м) бар.

Түштүк Уралда Karst тызылуылар: çоқолуп бара çатқан дариялар, voronkalar, уңкырлөр менен акитаşтар сықыр турған çерлер ең эле көр.

Uralдын қырқа тоолору ватыş çақта бара-бара Урал војундақы тоо етегиндеги дөвөлөргө ајланыр ketiшет, сықыр çақта алар Завралға қарар тике kesip тыşушет.

Урал тоолору вијик емес: алардын контурларынын сырать көвүнсө çумшақ. Eger аны үстүнөн турар қарасаң, тоқој менен қарталған дариянын кен өрөөну, дөвөлөр көрүнөт. Аны аны çақында бул көрүнүс еңкејиş келген көр-көк дөңсөө менен оролуп ketет, анда ајрым соқулардақы соқоқолор булбулдыр көрүнүр турат. Çалпырынан алқанда евегејsiz, соң волқон ес нерсе çоқ. 800 м вијиктикте климат қатуу çана таşтақ çer енүмсыз волқондуқан сықыр өсүмдыктерү өспөйт; таşтардын үстүн çалтырақ çe көгыş келген çer еңилектери васыр çатат; өсүмдыктерү Тундуктын таşтуу тундрасын елестетет. Тоо соқусунан алысқы çерлер көрүнөт: бирде қарайыр, бирде көгерүр çатқан тоқојлуу қырқа тоолор өјдө-ылды волуп ар тарарға çайлыр ketken. Уралдын ең эле ваşқы көркөмдыгы—адамзаттын қолу аз ијген тавиқатынын çарайлықы чана адепкिलиги, тоқојунун тунөгерү çатышы, адамдын вел қурчоосуна сејин çетип çайқалыр çатқан тоо şалваасы, сонун волуп көрк тызыр çатқан сықаларь чана сылдырар ақыр çатқан сууларь.

Райдалуу кенери. Сојуздуң ваşқа овласттарынын ичинде Урал өзүнүн çer астындақы вајлықтарынын көртыгы чана ал вајлықтарынын ар тырдылыгы менен асыралыр турат. Бул вајлықтарынын ең ваşқысы—темир рудасы. Руда кенине ең вај çерлер—Түштүк чана Орто Уралда, көвүнсө сықыр көлығынде çатышат. Бул çerde бирерлерде буткыл тоолор—Орто Уралдақы Благодат чана Вьсокая тоолорунда, Түштүктегы Магнитная тоосунда магниттуу темир кени бар, мында 60% тен көвүрөөк темир бар. Темир рудаларь менен бир қатар ваşқа металлар: марганец, никел, вольфрам ç. в. да учурайт, бул металлар темирге өзгөçө сапат веруу үсүн қошулат. Андан кийин, Уралдын түштүк қарталдарында да, сықыр қарталдарында да учурайт турған çез рудасы бар. Мында çез рудаларь менен аралаш tsинк, қорқошун, кумыс, ал тыгыл алтын да бар. Мында çез рудаларьнын бир тыру волқон malaxit да keziget, бул ар тырдуу нерселерди иштөү үсүн ең эле сонун материал волот. Андан кийин алтын менен platina-ны ајтуу керек. Алтын чана platina, көвүнсө, сасыранды волуп çатқан çерден алынат чана, бир қыла азырақ өлçөмдө, қатуу тектердин ичинен алынат. Андан кийин вокси́т, асбест чана ең эле зор таş туз чана калий тuzдарынын сыққан çерлері бар; булар химиялық өнер çайдын negizi волуп саналат. Тундук çақта, Solikamskinin çанында, калий тuzu чана қадимки таş тuz өндүрүлет. Таş тuzдуң ваşқа дақы бир ири кени Илецкиге çақың çerde түштүкте çатат. Урал тырдуу таşтарға—қытват ваалуу (изумруд, хризоберил) чана çағым қытват ваалуу (топаз, ametist ç. в.) асыл таşтарға вөтөңсө вај.

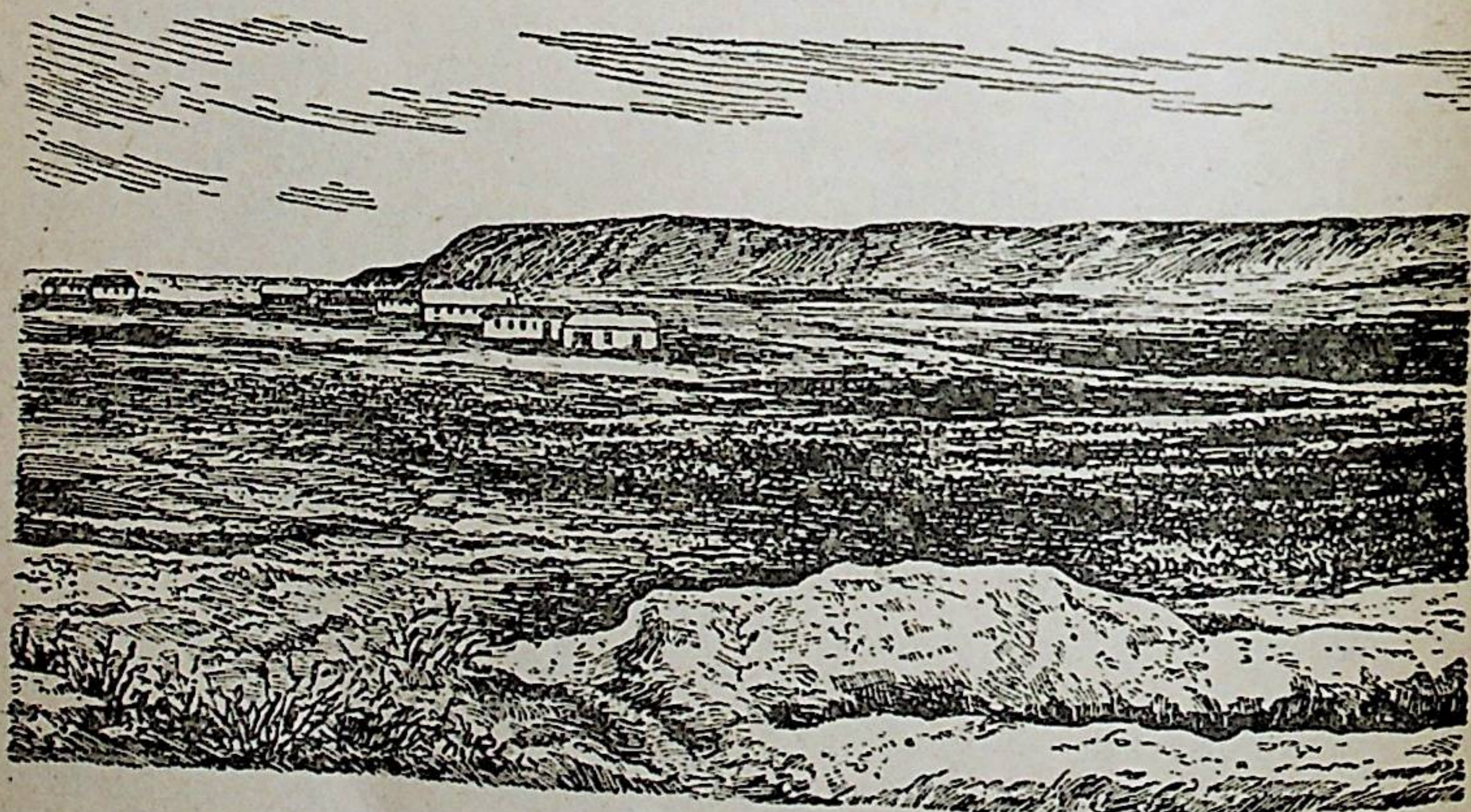
Таş көмыр ватыş қарталда да (Кизел), сықыр қарталда да (Жеңгошино, Селжавинск) keziget. Сықыр қарталдақы кенер қонур көмыр волуп, металлургия үсүн çарамсыз кеет. Тундукте да (Сусовскије городкиде), түштүкте да (Ишимбаеводо) çақың арда нефть тавыды. Metall кенери Уралдын дал эле қырқа тоолорунда, көвүнсө Орто Урал қырқа тоолорунда волот, ошондуқан

аны Ruda toosu dep da аташат. Neft çana tuz too eteginin tilkesinde ucurajt.

Zauraliye (Ural arqasъ) çana Priuraliye (Ural voju). Zauraliye—Batъs-Sibir ojdununun bir velygy volup, ojdun tyzdykty elestetet. Bul—tegiz çana tyz kelet, bul—Uraldъn tystyк qaptalъn çuup ketken qasanqъdyr bir zamandaqъ deniz tyvy (deniz tolqununun izderi 400—500 m vijiktikten da korynyp turat).

Priuraliye—batъs velyk çaqъ ojdunuraaq kelip, Ural tooloruna qaraj aqъyndap ketylyp ketken dõndyy tyzdyk; Kama çana Belaja darijalarynъn arъ çaqъnda bul anьq ele veksõ too—qajsъ bir çerlerde 300—400 m vijiktikke sejin ketylygõn Ufa platosu. Anьn beti darijalarynъn keң erõndõry menen kesilgen, aң-çarlarqa velyngõn. Priuralijenin tystyк velygy—Çalrъ Sьrt dep atalat; al vytyndõj Uraldъn vajьrqъ vyktõmõlõrynen—too senirlerinen turat, Çalrъ Sьrt—qatuu talqalanqandyqtan çana casyqandyqtan, anьn vyktõmõlygyn darijalar tereң ojup çep ketken çerlerden qana vajqoõqo volot.

Ural krajъnda iri darijalar kõp. Bulardъn icinen Priuralijenin vaşqъ darijasъ Kama qana Ural toolorunap vaştalvajt. Vaşqa darijalar: Kamanьn sol qujmalary—Cusovaja, Ufa darijasъ menen Belaja darijasъ, tystyktõgy—Ural darijasъ, tyndyktõgy Pecosа darijasъ, cъqъştaqъ Tobol darijasъnъn tolup çatqan qujmalary, mьna uşulardъn vardьqъ da Ural toolorunap vaştalat; bular qatuu aqъşat, oşonduqtan suu kõvõjgõn uvaqta alardъn vaş çaqъnda qana kemeler çyрõ alat. Batъs qaptaldъn darijalarynъn suusu kõp. Bul darijalar ortoңqu aqъmьnda çoldo ucuraqan qatuu tekterdi vaşьp õtet, oşonduqtan al çerlerde darijanьn çeekteri vijik volup, vaşьp qaluucudaj volup salandap turqan çar taştardъ elestetet.

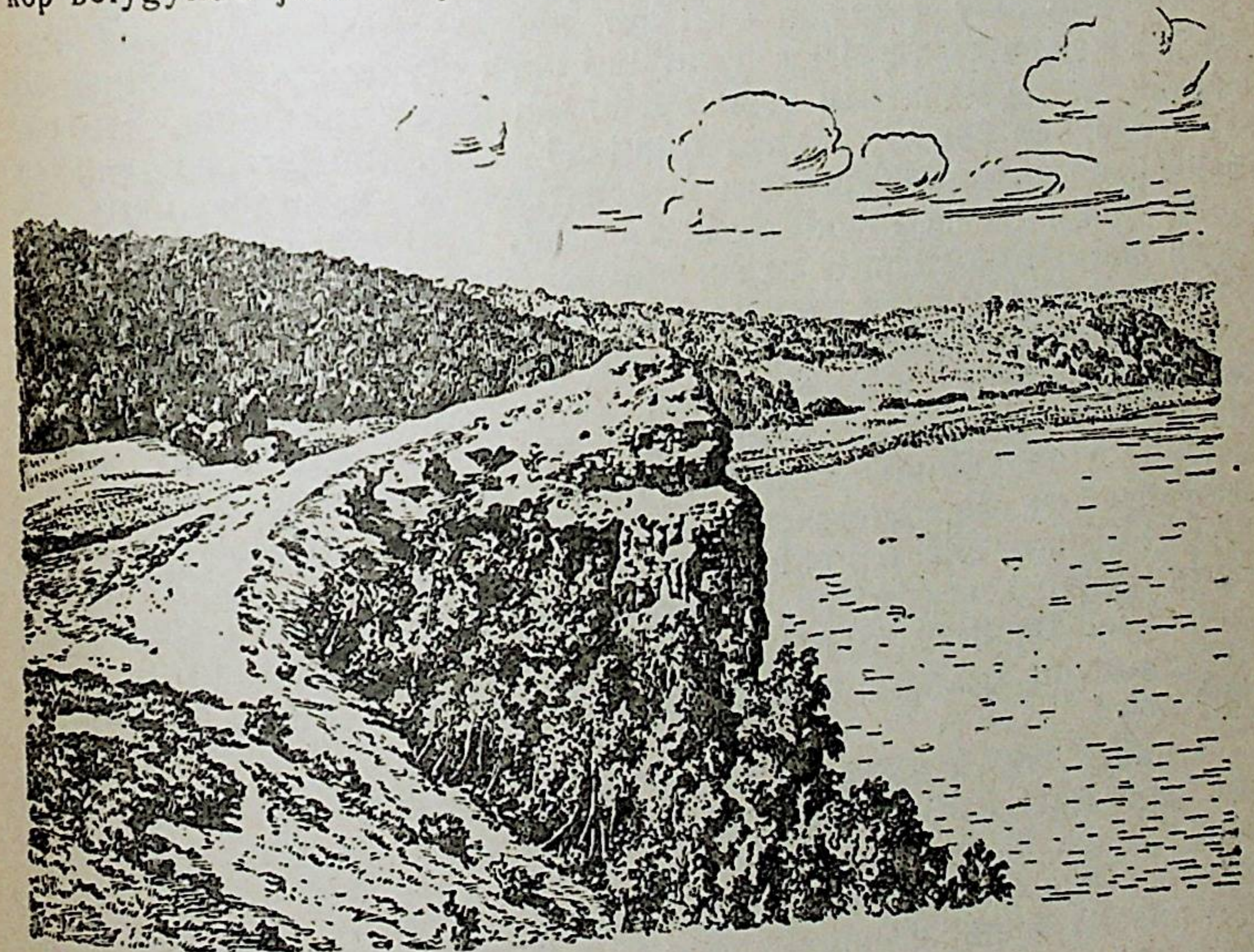
42-syret. Çalrъ Sьrttaqъ korynyştõrdyn biri.

Zauraliye kõlgõ vaj. Bulardъn bireerleri, Ural toolorunun etek tyvynde çatqandarъ taza, tereң, suusu tunuq kelet; kõvynçõ suusu aqъp turat, çeekteri tike, valьqqa avdan vaj kõldõr; vaşqa bireerleri, andan arъ talaada çatqandarъ, suusu tajьz, çeekteri çazъ, tujuq çana kõp uvaqtarda tuzduu kelet.

Kama. Uraldъn eң iri darijasъ Kama Uraldъn ceginen emes, qoңşulaş çatqan Kirov oblastьnъn ceginen vaştalьp, qoңşulaş çatqan Tatarstan ASSRda vytyp, oşol çerde Volgaqa qujat. Kamanьn sol qujmalary—Cusovaja, Belaja çana oң qujması—Vjatka kõp suu alьp kelieşet çana anьn tereңdigi 6—20 m kelip, kendigi bir kilometрге sejin keңijt. Darijanьn tajьz çerleri çoq deerlik. Aqъmь qatuu, antkeni ortoco aqъmь Volgaqa qaraqanda eki ese artьq. Bul suusunun kõptygy çaqъnap Sojuzdun Jevropalьq velygyndõgy keme çyрõ turqan eң çaqşъ darija. Azyrқъ uvaqьtta coң paroxoddor anda Permge sejin qana varьşat.

Volga menen salьşьrқanda Kama darijasъ bir qanca qaarduu, kõnylsyz çana bir qanca eenireek darija. Kamanьn çeedinde adamdar az turuşat, antkeni çeek vojudaqъ selolõr keң qoqtularqa çana qolottõrқo çajlanьşqan.

Klimatъ çana õsymdygy. Uraldъn klimatъ SSSRdъn vardьq Jevropalьq velygy vojunca eң kontinentalduu klimat. Qъşъ qatuu çana uzaqqa (tyndyktõ 6 aj, tystyktõ 5 ajqa) sozulat; Priuralijenin kõp velygyndõ janvar ajьnъn ortoco temperaturasъ—15° çana 16°

43-syret. Cusovaja darijasъnъn vojuda.

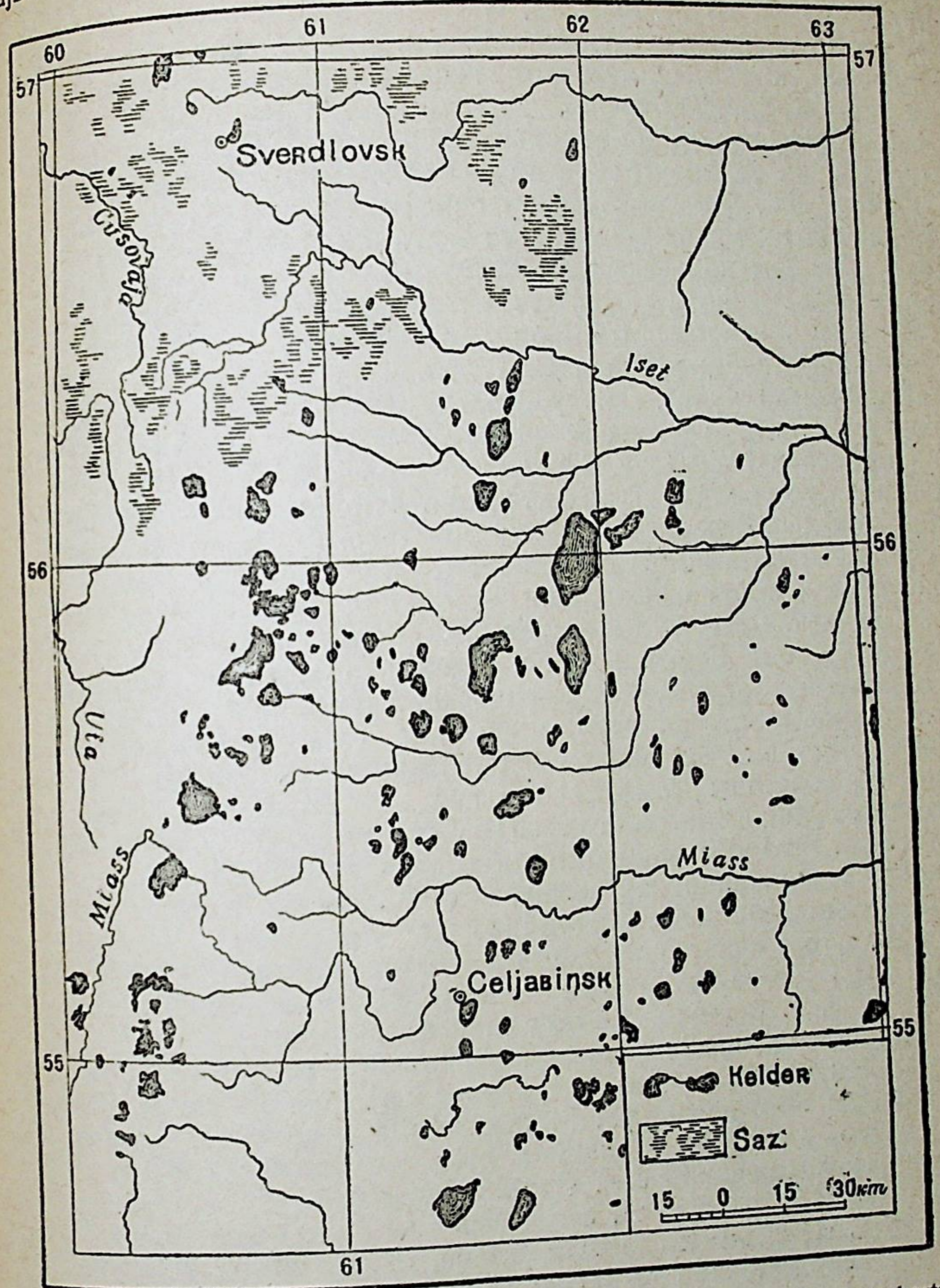
bolot, Zauralijede volso—18°, vaşqaca ajtqanda tømønky Pecorada çana Çañ Çerde qandaj volo turqan volso, dal oşondo. Oşonu menen birge, kēdigi vojunca Uraldın avdan soñ (1300 km) eken-digine qaravastan, tundyk çaqında da çana tuştyk çaqında da qş-ş bir tyrdyy qatuu volup turat (vatşştın şamalдарь çetip turqan orto velykte çana qşş bir az çlyuraq volot); vardьq Ural vojunca suuq 40° volup turat, al emi tundyk-çыqьş çaqında volso al tygyl 52° qa cejin volup turat. Suuqu kystyy volup turqanda al tygyl tanьp şamal volvojt, oşonduqtan vul çerlerde, Sibirdegidej çьm-çьrt-qşştın qatuu suuqtarь bir qanca çenil øtkøzylet. Tyştykte çana, Skalov (Orenburg) talaalarьnda, qşş køvuncø voroonduu kelip, qar voro-onu aralaşqan qatuu voroondor volot.

Çajьnda Uraldın vardьq çeri ьşq volot; al tygyl tundykte da ijuldun ortoco temperaturasь +18°, tyştygynde +22° dan çoqoru (vaşqaca ajtqanda Ukrainanьn tyştygynde qandaj volqon volso, dal oşondo) volot. Çajьnda tuştyk velykte kør uvaqtarda tuştyk-çыqьştan soqup turqan ьşq şamal—kerimsel volup turat, vul kerim-sel qurqacьşq keltiret çana vireerlerde dan eginderine eñ soñ zь-jaп tijgizet. Çaan-cacьndьn sanь, çalьşьnan ajtqanda, Borvodun oblasttarьna qaraganda az tuşet; çaan-cacьndьn sanь Borvodqo qaraganda Ortonqu Uralda çana bir az køvurøøk volot. Çaan-cacьndьn sanь vaarьnan da tuştyk-çыqьşqa az tuşet, vul çerge Orto Azi-janьn qurqaq klimatь taasir qьlat.

Øsymdyktøry çaqьnan Ural eki velykke: podzolduu qara tor-qacьşz kelgen toqojluu tundykte çana tundykten toqojluu talaanьn tar tilkesi menen aşьralьp turqan qara toruraqtuu, talaaluu tuştykke vølynøt. Mьnda toqoj ali kør. Suqarьlma çerlerge şalvaalar çana egin ajanttarь menen çana bir-birinen aşьralьp turqan tutaş toqojlor vutkyl tundykty eeler turat, Ural toolorunyn vojunda çana alardьn etekterinde volso, toqojlor tuştykke qaraj aьş tyşyp sozulup ketet. Tundyk velykte—aq qaragaj, pixta, listvennitsa çana qьşyl qaragaj aralaşьp qojuu cьqqan ijne çalьbraqtuu toqojlor, cetki tundykte volso kedrler da var. Orto Uralda toqojlor bir qьjla daraçada tegizdelgen çana ijne çalьbraqtuu toqojdun ordun qajьn, osinalar alqan. Priuralijenin tuştyk-vatşştında ijne çalьbraqtuu çьqactarqa keñ çalьbraqtuu çьqactar, maselen: lipa, qaracьşqac, kljon, vjaz çьqactarь aralaşьp ketet, toqojluu talaada volso, toqoj arasьndaqь vardьq acьq çerler ьqьş ele çalьbraqtuu çьqactar menen tol-qon. Ural toqojloru azьrda ar tyrdyy toqoj ajbandarьna (los, tyn-dyk vıqu, ar tyrdyy ajbandar) çana quştarqa (teterev, gluxar, cil-der) vaj.

Uraldın tuştyk vølygy mьndan bir az murun ele ar qajşь çerin şor toruraqtar çana kødør qartar çatqan tutaş kelgen qьlqanduu talaa volucu, al çerlerde tolup çatqan talaa çana suu quştarь ujalap çatqan volucu; azьrqь uvaqьttьn øzynde da qajşь bir çerlerinde dьñ talaalar saqtalьp qalqan. Ural toosunyn cьqьş çaqında vul tala Sibir mьnøzyn alat—şor çerlerdin çana tuzduu kødørdyn sanь

bir qьjla kør volo veret, çana talaanьn vardьq çerinde çarьş-çarьş qajьndar, arasь acьşьp sujda cьqqan.

44-syret. Celjaviñsk menen Sverdlovsk ortosundaqь Zauralje kødørynyn kartasь

Qalqь. Administrativdik vølynuşy. Uraldın eli sujda turuşat. Qalqьnьn ortoco cьştьqь çaqьnan al Sojuzdun Jevropalьq vølygynyn oblasttarьnьn ortosunda eñ kijinkinin aldьnda volup, Tyn-

dykten qana alda turat. Uraldın tyndyk bolygynde tyştyk bolygy-
ne qaraqanda qalq sejrek turuşat. Qalqıńnı mında volup sejrek
olturuşunıń sebepi, çeriniń kerpilygy too çana dıjqansylyq usyn
ancalyq kerp çaramduu emes, tyştyk çaqındaq talaa mejkindigi-
ne volso adamdar bir qanca kijinireek ornoşo vaştaşqan. Oşon-
volso da, mında, tyndyk çaqna qaraqanda adamdar çyş turuşat.

Uralqa birinciler ovolton varıp ornoşqon elder azyrqb uvaqıtta
vardıq qalqıńnı 1/4 ne çaqıńnı tyzur turuşat. Bulardın icinen sa-
nı çaqıńnan eñ köpüröge—vaşqırtta; bulardın sanı bir mil-
liondoj kelet. Sanı çaqıńnan bir qanca azyraaqta—tatarlar çana
komilerge tuqumdaş volqon permjaktar; permjaktar krajdın ty-
dyk-vatş çaqında çaşaşat. Qalqan qalqta—orustar, bulardın
arasında az-azdar ukrainetster da var. Uraldın qalqıńnı çalrı
sanı azyrqb uvaqta 11,5 millionqo çaqın kelet.

Administrativdik çaqıńnan Ural ıç oblastqa çana bir avtonomijalyq
respublikaqa volynot, alar: tyndyktögy Sverdlov oblast—вогвогу
Sverdlovsk, çyştaq Celjavın oblast—вогвогу Celja-
vinsk çana tyştyktögy Skalov oblast—вогвогу Skalov. Bul
oblasttar ıç çaqıńnan Vaşqırtstan avtonomijalyq respublikasın
qurcar alqan, Vaşqırtstandın вогвогу—Ufa. Qalqıńnı sanı çaqıńnan
Sverdlov oblast birinci orunda turat, viroq qalqıńnı çyştaq çaqı-
nan qalqan vaşqa oblastardın vardıqıńnan kijin turat.

Çarvası. Ural—SSSRdın Jevropalyq bolygynın vaj oblasttar-
nı birı. „Ural“ degende birinci kezekte ruda, zavod, sojun, temir,
çer astındaq ar tyryu vajlyqtar eske tyşur elestenet. Azyrqb uvaq-
ta Uraldın too çana metallurgija oner çajı tyр-tamıqnan veri
qajra quruldu. Bir qatar metallurgija çana maşına quruucu
coң-coң zavoddor: Magnitogorsk, Niznij-Tagil, Uralsk
(Sverdlovskide) quruldu. Zlatoustaq, Beloretiskidegi
ç. v. eski zavoddor qajra quruldu çana kenitildi. Azyr bir ele Mag-
nitogorsk zavodunın özy soquşqa sejinki vardıq Ural zavoddoru-
nın bergен соjundarıна qaraqanda bir çarım ese көр соjun ve-
ret. Bir qanca çaltıraq metallurgija, maşına quruucu, vagon (Niz-
nij Tagil), parovoz (Orsk), traktor (Celjavinsk), keme quruucu
(Perm) ç. v. zavoddor tyzyldy çana qurulup çatat.

Krajda metallurgija çana aqa vajlanıştıu volqon metall işter
çyqarıucu oner çajlardan vaşqa, oner çajlardın vytyndej ele çanı
tarmaqtar: Solikamskinin kalij tuzun qajta işter çyqa turqan Be-
reznikovsk ximija kombinatı, Krasnokamskidegi tsellju-
loza-qaqaz kombinatı ç. v. tyzyldy. Oner çajı usyn çergiliktyu taş
kömyr (vatştaq Kizel, çyştaq Jegorşino) çana qonur
kömyr (Celjavinsk) keninen vaşqa, daq taş kelinyucu kö-
myrlor—energetikalıq resurs volup sanalat. Kömyrlor Vatş Sibir-
degi Kuzbasstan çana Qazaqstandaq Qaraqandıdan alıńır kelinet.

Neft—tyndyk çaqta Cusovskije gorodkilerde, tyştyk çaqta
Işimvajevo do endyrylet. Mında vaşqa da, tyştykten, Gurjevden
nefti endyrylet, Orskige qarata nefteprovod ötkorylgen, kraj,
bul provod arqılıu emba neftisi menen tejlenip turat.

Oner çajı menen salıştırqanda ajı çarvası kijinki orunda turat.
Ajı çarvası, көпүнсө, Celjavinsk oblastında çana Vaşqırtstan
ASSRında onykkon. Celjavinsk oblastında dan eginderi көпүрөк
egilet, Vaşqırtstanda volso, dan eginderinen vaşqa, çajı bir texni-
kalıq esymdykter (зыр, кенер, кун қарам) da egilet. Qыş çaq-
tıu çana oşonu menen birge çar az tyşur, çajı ыşq volo turqan
Skalov oblastında çazdıq vuudaj egilet çana vaqca ajdalat. Sverd-
lov oblastında, anı tyştyk-vatş bolygynon vaşqa çerlerde, klimat-
ty çarttar dıjqansylyqqa tosqooldıq qylat. Mal çarvasylyq, кө-
vynсө qurqadıraq kelgen Skalov oblastında соң мааниге ее vo-
lup turat: көпүнсө çyq çana qoj östyryşet. Aqında, toqoj şalva-
ların çana talaalardın gyldorynın көр mol voluşu—aarısylyq-
ty val celekiliktin onygyşon çadam qylat; aarısylyq bul çer-
lerde, Sojuzdın vaşqa çajı çerinen volso da, көр tarqalqan.

Sojuzdın çalrı çarvasında Ural kecekte birinci orunda turqan-
dardın biri volot. Ruda vajlyqın evegejsiz көptygy çana ar tyrdy-
lygy Kuzbasstın çana Qaraqandınnı kömyrlorı menen qoşulqanda
—Uraldın ölkonın eñ iri metallurgijalyq вогвогуна ajlandıruu kerek.

Şaarlar çana qattaşuu çoldoru. Şaardıq çana seloluq qalqıńnı
tamilelestigi Uraldın ar qıl çerinde ar tyrdy. Oner çajı özgece
çaqşyraq onykkon çerlerde şaar qalqıńnı protsentı vaarınan da
көпүрөк; maselen, Sverdlovsk oblastında şaar qalqıńnı protsentı
43 volup, bul çaqıńnan, al, Moskva çana Leningrad oblasttarınan
çana kijin turat; Celjavinsk oblastında şaar qalqıńnı protsentı bir
qanca az (37 %). Oner çajı çandıan çana onygyр vara çatqan Vaş-
qırtstanda çana Skalov oblastında volso, şaar qalqıńnı protsentı
eki çana ıç ese az.

Ural usyn, şaar qalqıńnı sanınan vaşqa anı duuldar onygyр
varatqan oner çajı menen birge, iri oner çaj вогвоглогунın qalqı-
nı tez esyp vara çatqan tempi da mynezduy iş. Uraldın eñ соң
şaar Sverdlovsk, revoljutsijadan kijin özynın qalqıńnı sanın
4 eseden көпкө көөjtty (azyr anda 400 minden көр adam var).
Ural metallurgijasın azyrqb kezdegi eñ iri вогвогу Magnitogorsk
eñ ele tez esyp vara çatat. Mında bir qanca ele çy il-
geri, zavod qurulqanqa sejin, al çer een talaa-elme cöl ele. Azyr
al, qalq 250 miң volup esepelgen şaar volup qaldı. Oner çajlyq
vaşqa вогвоглог da tez esyp vara çatat, Celjavinskide 300 miң-
ge çaqın adam var, Perm çana Ufada 200 minden adam
var, Niznij Tagil, Zlatoust çana Skalov şaarlarında 150
minden adam turuşat.

Ural vatş çaqıńnan da, çyş çaqıńnan da tuş-tuşqa vutaqtanır
ketken darija tarmaqtar menen kesilgen, viroq keme toluq çyge
ala turqan darijalar az. Keme çyge ala turqan darijalar, vatş çaq-
ındaq Kama darijası çana bir qyja kicinereek, Kamannı qujma-
sı Belaja, Cusovaja darijalar, bular krajdı Volga voju menen çana Во-
вог менен vajlanıştıыр qoşur turat. Toonın çyş çaq çaptalda-
nınan aqıucu darijalar Irтыş—Oв çaqqa vaqıtalyр aqşat, oşon-
duqtan bul aval alardın maanisin төмөндөтөт. Kraj usyn temir çol-

дор соң мааниге ее болуп турат. Борбордон Урал алыс тургандықтан темір çол кийинірек çургузылген çана мындай соң территория усын ал темір çoldordun саны çетиштыу емес. Урал — Союздун Јевропалық бөлыгунун Сибирге баруусу çол војунда çатат; ошондуқтан ең маанилуу темір çол магистралдары Уралды ватыштан сыртқы қарај кесип өтөт, крајдын өз ічиндегі ајрым рајондордун қатташуулары усын болсо, негізгі магистралдарға вағыр қошулып турған çергиліктыу темір çoldor қызмат қылат; бул іккі темір çoldordun көбу тындыктен тыштыкке қарај бақыттанған.

Негізгі магистралдар ватыш қақтан үс çол менен келип тақалат: алардын бирөө Ленинграддан Свердловскиге çана екінци Москвadan ошол Свердловскиге çана усынцусу Москвadan Çелјавинскиге барат. Андан ағы, Сибирге екі çол: бирөө Свердловскиден, екінци Çелјавинскиден кетет; бул çoldordun екөө да Омскде бирге қошулып, Сибир магистралына ајланьшат.

8. БАТЫШ СИБИР.

Турған орду çана çалпы мүнөздөмөсы. Батыш Сибир, Урал менен Јенісей дариясынын ортосундағы кең межкндікті еелеп турат. Тындык қақта, Карский деңизине қарај ал тағыр (700 *km* ге сејин) кетет, тыштык қақта кенејіп (2000 *km* ге сејин), Қазақ грјадасына сејин çетіп вағыр, Алтай тоо өлкөсын өз ічине алыр турат. Бул, биздин Союздун ең ірі бөлыктөрүнун бири: ал, Украинadan 7 есе соң.

Батыш Сибирдин ондон тоқуз бөлыгы — ең еле тегіз çана бир қылы келген ојдун, анда мелмилдер ағын ақуусу толуп çатқан çана соң-соң дариялар ваг, булар бирге қошулып Об—Іртиш системасын тызыр турат. Бул, табиқаты ар тырдуу физико-географиялық оblast волуп саналат: анын тындык қақты көз қайқатқан саздуу тундра. Борбор бөлыгы өтууге волвојт deerлік волқон саздуу тоқолор, тыштыгы—өнүмдуу семиз топурақты ваг çана аларға çайлыған ең еле көр көлдөгу ваг çағым çол çана талаа волқон қурақат мејкіндік; бул — қыш тындык çана тыштык қақтында, Уралдын ватышына қарақанда, бир қансалық қатуу çана узаққа созула турған, çазы сууқ çана қысқа, çайы ысық volo турған оblast волуп саналат; бул— тындык қақтында адамдары вуқи сегіп, тыштыгында волсо төө миніп çуре турған оblast волуп саналат; бул — çайында турадан-туура еле океанға çолу асыла турған соң дарияларға ее волқон оblast волуп саналат; бул — табиқий соң вайлықтарға: тоқолорға, рушналарға, вуқуларға, тыштыгында волсо — өнүмдуу келген қара топураққа ее волқон оblast волуп саналат.

Çана, бул кенен тегіз ојдундун турадан-туура қарам-қаршысы қатарында, тыштык- сыртқы соқусу 4,5 *km* ге сејин çете турған, қар çана мөңгу қарталған Кузнецк çана Салаир қығқа тоолору менен вийік Алтай тоолору көтөрылет, андан Батыш Сибирдин ең ірі дариялары ватышат; тоо қарталдары тајга менен қарталған, кең өрөөндөр çана тоо етектеріндегі талаа уcastкалары, көркөмдуу Альпі шалбаалары, çарајы қарсықайлар, сонун-сонун көлдер, çана шарқыратмалар, кыркүгөр аққан тоо ағындарындағы суу кыктөрүнун ең соң запастары, çана çег астында çашығынлар çатқан евегејсіз вайлықтар: таş көмыр, темір тудасы, алтын, çез, кумыш, tsink, қымбат баалуу тыстыу таşтар қусақына кырген—Батыш Сибир дариялары ватышат.

Екі бөлыгы да ең соң Об — Іртиш дария системасы çана анын толуп çатқан қујмалары арқылуу бир келкі волуп вайланьшат.

Батыш-Сибир ојдуну. Батыш-Сибир ојдунунун васықалардан асырала турған өзгөцөлыгы — анын геологиялық өтүмысыне вайланьштуу вол-

qon en ele tegiz voluşu. Ojduñ tyndykkə qarap çalrǝsǝnan bir az eniştəp, Irtǝş çana Ov ərəndəryne qaraj biliner-bilinbes volup en-kejip ketet. Irtǝş çana Ov çazǝ ojduñ kelip, tyndyk çaqǝnda sazdar tez-tez ucrajt; tyştıgyndəgy oşol ojduñdarda, çazǝ ojlordo to-lup çatqan kicinereek çana coñ-coñ köldər var (С а н ь, Q u l u n d a k ö l d ö r y ç. в.). Darija çekteri keede suu dengeelinen bir qanca çoqoru tike çar volup kətərylyp, qajsǝ bir ucurlarda, Irtǝş çana Ovdo bul çarlar 40 metrge kətərylyp sǝqǝp turat. Öz çərinin tegiz tyzdyk mynəzəne kənyr qalqan çərgiliktyy qalq, mǝndaj kemer çarlardǝ „too“ dep ataşat.

Batǝş-Sibir ojduñunun tyştık völygyndəgy reljeitin mynəzduy belgisi—tyndyk-sǝqǝşqa qaraj, bireerlerde uzatasǝ bir qanca kilometr çerge sozulup ketken, ancalsǝq vijik volvoqon (5 — 6 m) dənsəe sǝmaq çer volot. Ojduñun vaşqa völyktəryndə da dal oşondo, biroq kəvyrəek sezilbegen çana natuura volup cāsǝndǝlanǝp çatqan dənsəelər var. Sazduu çerlerde alar aralca volup sǝqǝp turuşat; tyndyk çaqta volso tundraqa en-dəñ volqon dəvənyñ mynəzyn verip turat.

Batǝş-Sibir ojduñunun landşaftǝ çalrǝsǝnan alqanda reljeit vojunca en ele ar tyrdyy. Biroq bul ojduñ tyndyk kəndiktin 50° nan 73° na cejin, çə tyştıktən tyndykkə qaraj 2500 kilometrge cejin sozulup çatqandǝqǝnan, anǝn ar bir völygyndəgy tabiqij şarttarǝ en ele ar tyrdyy. Tyndyk 65° qa cejin bir völygy dəvəlyy volqon tundra, al emi Karskij denizine çaqǝndaqan saǝn bytyndəj ele tegiz volo vaşajt. Bul çerde qǝş 7 ajdan kəpkə sozulat, ortoco çyldǝq temperatura —12° çana tundra toqojluu tundraqa ətə turqan tyndyk kəndiktin 65° na çaqǝn çerde qana —7,6° qa cejin kətərylet.

Ov erininin çekterin vojlöp çyz kilometrce çerge sozulup ketken bul suuq çana toqojsuz tyzdyk, kənylsyz çana bir tyrdyy kelet. Ja-Maldǝn tyştık völygyndə çaqǝn arada qana qǝşǝq-qǝşǝq listvennitsa çəqactarǝ volqon; mymkyn, alar çarǝn araldǝn icinde ali da saqtalqan sǝqar, biroq azǝr çekterde al çəqactardǝn birəe da kəryñvəjt. Naxodka vuxtasǝna cejin çə bir az tyndyk çaqǝnda badaldar: kymuş reñduy taldar, olxa, ujul qajǝnǝ kezigip turat, biroq alar çarǝs volot, en ele uzunu kişi vojudaj kelet; andan arǝ tyndykkə çyrgən saǝn badaldar majdalanǝp, çerge çavǝşǝp ősüşət, andan kijin tap-taqǝr çoq volup da ketet.

Tundraǝn beti bir qatǝr çatǝq oj-dəndərdy tyzyp, vular sazduu enkejiştər menen kezekteşip ketişət. Beleske sǝqsan, aldǝ çaqtaqǝ ojduñun arǝ çaqǝnan oşon-aqa varǝp sǝqsan, anda da ojduñun arǝ çaqǝnan—daqǝ beles kəryñvət, oşonetip gorizontqo cejin ajaqsǝz kete veret. En çaqşǝ degende ojduñda kicinekej kəlcälərdə dənsəede volso — aq tylkyny qarmoo ysyn qojuloqan qarqandǝ çə andan da çoqodor tyryndəgy nenets myrzələryñ kəresyz.

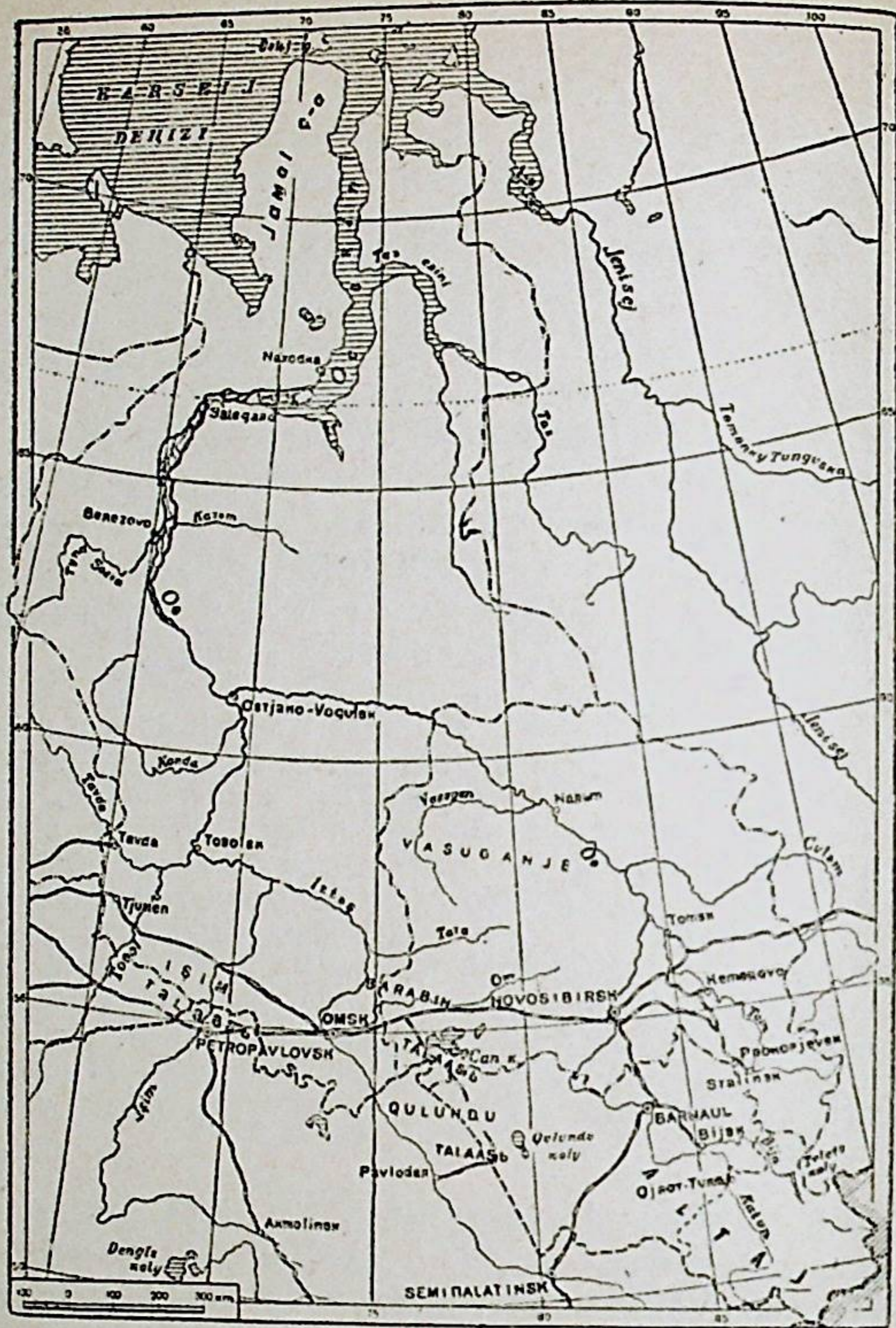
Tundra çǝm-çǝrt. Qazdar, ərđəktər, çaq-çaq etip qaқыldaqan suu quştarǝ çana çajkelər erin çekterinin vojudaqǝ ojduñ sazdarǝ çana köldərdə çyryşət; çek tilkenin badaldarǝnan kekiliklər qana cuquluq: aşǝp ucup sǝqǝşat; tundraǝn dal özy-dykkə quip çibere turqan çana betinizge çaar alqan torcoqo şatǝrlap urunup turuşca dǝnyldaqan cirkejden vaşqanǝn yny uqulvajt. Tundraǝn ajbandarǝqa kedəjligin, cirkejler əzdərynyñ kəptygy menen bildirvej çaar turqansǝp kəryñvət.

Tyştıkkə qaraj 64° dan tartǝp tundra toqojluu tilkege çə tajga-qa ətət, tajga volso tyştıkkə qaraj tyndyk kəndiktin 56° na cejin barat. Mǝnda qǝş 6 ajdan kəpkə sozulat, biroq ortoco çyldǝq temperatura — 4° dan + 0,2° qa cejin kətərylet. Batǝş-Sibir tajgasǝ ysyn mynəzduy nerse, — iri özəktyy toqojlor kəvynçə darijalarqa çaqǝn çerge ətət, suu völygy mejkindikterdin volso, kəp völygy — saz, oşonduqtan mǝndaj toqojlordoqu çəqactar çarǝs kelet. Tolup çatqan özəndərdyn çekteri, alardǝn çoqorqu vaşǝna çaqǝndaqan saǝn, aqǝrǝndap tēməndəj veret, aqǝrǝnda, özən-suunu anǝn ajlanasǝnda qurcar turqan sazdarǝn ajǝruu qǝşn volot çana çərtərdyn bir çaqqa qaraj çarǝşǝp çatqanǝ vojunca qana özən-suun var ekendigi çənyndə vilyugə volot. Bul çənyndə, asǝrese, Ov çana Irtǝştyñ orto aqǝmǝnǝn aǝşandaqǝ suu völygçə çatqan saz mejkindigi — Vasjuganije snun misal volo alat. Mǝnda bir çaqǝnan Ov darijasǝnǝn qujmasǝ (Vasjugan), ikinci çaqǝnan — Irtǝş darijasǝnǝn qujmalary (Om, Tara) vaştalat.

Mǝndaqǝ tyzdyktyñ vardǝşǝ adam ətə aloqǝs ijne çalvǝraqtuu qalǝn toqoj menen qaptalqan, anǝ, atǝ var çana atǝ çoq kicinekej çana coñ özən-suular menen köldər kesip ətken, tyştık çaqǝn volso tutaş ele sazdar menen qaptalǝp turat deşke volot, bul sazdaqtar çazǝndaqǝ suu taşqǝndaqan ubaqtarda bir-birine qoşuluşat çana çərgiliktyy qalq anǝ Vasjugan denizi dep ataşat. Tyndyk çaqta çatqan Narǝm krajǝ çənyndə da uşulardǝ ajtuuqa volot. Narǝm krajǝnǝn çazǝndaqǝ suu taşqǝnǝ, eger al, bir qanca kuytuurəek volso, anǝ çeksiz denizge ajlantat: tegerektin vardǝş çaqǝ — ucu-qǝrǝ bilinbegen suuqa tolot, bul suulardan kee çerlerde badaldar çana toqojlor, qajsǝ bir çerlerde volso dəñ sǝmaq çerler (kicinekej dəvələr) sǝqǝp turat. Suunun mǝncalsǝq kəp taşqǝndaşǝnǝn natijçasǝnda kəp köldər, protokalar, çyloqalar ubaqlyluu, çana qurqavaj turqan toqojluu çana toqojsuz sazdar rajda volot. Mǝna uşundaj ele sazdaq mejkindik andan arǝ da tyndykkə qaraj sozulup, toqojluu tundraqa ətəp ketet.

56° dun tyştık çaqǝnda toqojluu talaa tilkesi vaştalǝp, bul tilke 54—53° çaqǝn çerde sǝnǝqǝ talaaqa ajlanat. Bul— Batǝş-Sibir ojduñunun ajǝ sarvasǝşǝqqa en kerektyy volqon qara topuraqtuu völygy. Mǝnda çyldǝq ortoco temperatura 0° dan bir az aşat, qǝş 5 ajdan uzaq ubaqytqa sozulat, çaan-cāsǝndǝn sanǝ var volqonu 320 millimetr kelet. Podzolisttik topuraqtarda osina çəqactarǝ aralaşqan kicinekej qajǝn toqojlor şǝvaq çana ar tyrdyy vaşqa çərtər aralaşqan belege menen qylqanaq ətken qara topuraqtuu aşǝq mejkindik menen almaşat; şor vasqan çerleri kəp. Batǝş-Sibir ojduñunun toqojdon talaaqa ajlanǝşǝ, Uraldǝn batǝş çaqǝndaqǝra qaraqanda, bir qancalsǝq keskin tyrdə ətət; mǝndan vaşqa da, Batǝş-Sibirdin toqojluu talaasǝnda çəqactardǝn çazǝ çalvǝraqtuu tuqumdarǝ (dub, kljon) çoq volot. Çalrǝsǝnan, al Sǝqǝş-Jevropalsǝq toqojluu talaa dan kedəjireek çana klimaty qatuuraq.

Tyştık çaqta çatqan taza talaa tilkesinde bir çyldǝq çaan-cāsǝndǝn sanǝ 190 millimetrge cejin kemip, ortoco çyldǝq temperatura volso + 1,9° qa cejin kətərylet. Qǝş 4 ajdan aşǝqqa sozulat. Ösym-dyktərynyñ icinen qylqanaqtar, şǝvaqtar çana talaa sulusu kəptyk qylat. Çazǝ ojduñdarda suusu tajǝz şor köldər volot, qajsǝ bir ubaqta alardǝn kee birəeləry soolup qalat.

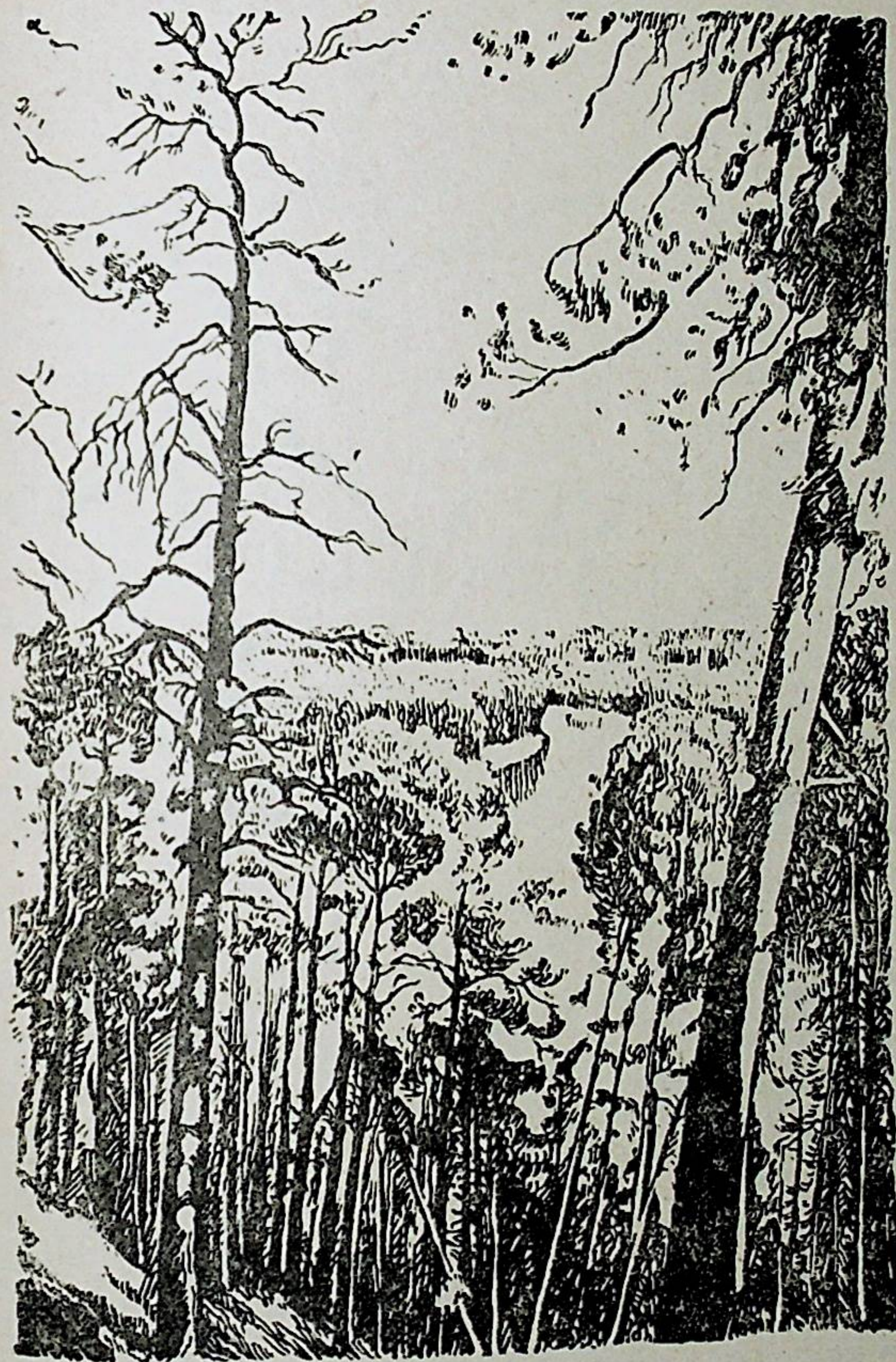
45-syret. Batys Sibir.

Batys Sibirdegi toqojluu talaa da, tim talaa da birdej ele talaa-lar dep atalat. Irtysh darijasynyn batys qarabnda Işim talaas, sy-qyşta, Irtysh menen Ovdun ortosunda—Barava talaas, tyştyk çaqta volso—Qulunda talaas çatat. Toqojluu talaa ucaskalarg kövynce Barava talaasnda ucirajt.

Barava toqojlor çe toqojsuz ucaskalar көр ekendigin ajtuu qyşyn. Bul ölkede çajys vaqytqa çana volbosun vet alyp çyge bersek da, çajyn öskөн тутaş to-qojço çaqyndaşыр varatqandaj volobuz, antkeni gorizonttun vardыç çaqynan deer-lik toqojlor menen çartaloqan. Biroq bul toqoj çaqasyna çaqyndaşarqyş menen al ajym kicinekej toqojcolorço çe kolkige völynöt, vular toqojsuz ucaskalardyn or-tosunda top-top volup çasrandılanoqan çana perspektivde çana—vara vara туташыр ketken toqojço ajlanşыр tymkyn.

Bul çerler vutyndej gorizontaldыç deerlik volup, көzge saal-paal çana çalyна турqan patnos syjaqtuu ojdunu var, vular çajyn çyçactarqa çe şor esymdyktöryne tolqon. Ec bir çerde an-çarlar da, too çartaldar da көrynөөjt, vardыç ubaqta tan

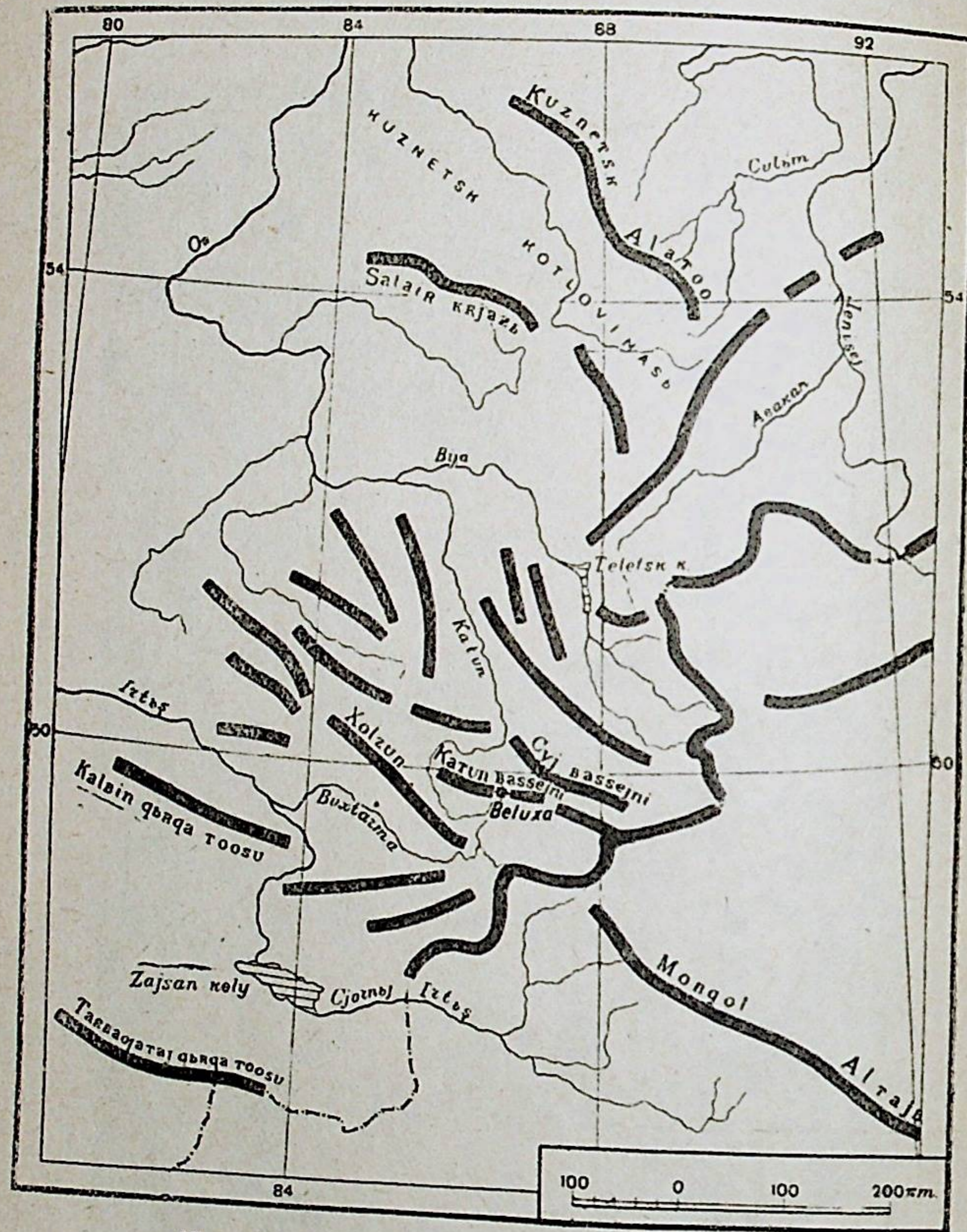
batysde bir tyrdёş ölkөнyn ystynde çyryuge tuura kelet, мында 10—20—30 km den kishin vajaçы ele өзgөрвөгөн çajyn çyçac, şor, talaa poljanasы var landşaft көry-пөт. Çalan çana synoqan çajyn çana kyjgen çyçac dymury, bir zamandarda yjmek çөр турqan çerdegi çyçqan çөр, çe sarы akatsiy vadaldarqynyn ösur çyçыşы, anyn ystynө төмөндөр, aylanadaçы tyzdykke aqyşndar olturup çoşulusup kete turqan tolup çatqan, çonduqu ar tyrdyy volqon көlder çana bir az өзgөrtyp turat. Мына uşulardyn ystynde cirkej, majda çымын çana көгөөндөр тынымсыз tyrdө ызыдаşыр çyryşөт.

46-syret. Batys-Sibir tajgasındaçы özen-suu.

Batys Sibir tyndyktөн tyştykke qaraj avdan alyş sozulqandыç-tan, anyn klimatъ ar qyl çerde ar tyrdyy. Biroq anyn klimatъnyn көр oqşoştuq çalпыльçы da var; keskin tyrdө kontinentalduu, çылуу volboston qyşы çatuu, ajaz çatuu volup, al tygyl tyştykte da 40°qa

cejin çetip barat; çajь qьsqа, viroq tuştıktө ьььq volot, kyzy uzaq-
 qa sozulbasa da çьluu, çazь suuq volot. Асьq kyndөry көр volot.
 Talaa tilkesinde kyctyy şamalдар volup, keede talaa vorooңqo da
 ajlanat. Çьldьn çьluu ubaqtarьnda—kyndyzgy çana tynky saattarda
 temperatura keskin tyrdө өзgөrylyp turat.

47-syret. Altaj qьrqa toolorunun sxemasь.

Too velygy: Altaj, Kuznetsk Ala-Too, Salair, Kuznetsk kot-
 lovinasь. Batş Sibirdin tuştık-сьььşьnda Altaj too өlkөsy çе, Altaj
 çatat. Tyndyk-сьььşьtan vıdqa Kuznetsk Ala-Too too qьrqaşь
 çana Salair kрязь tutaşat, Kuznetsk kotlovinaşь vılar-
 dьn ortosuna qьşьlqan.

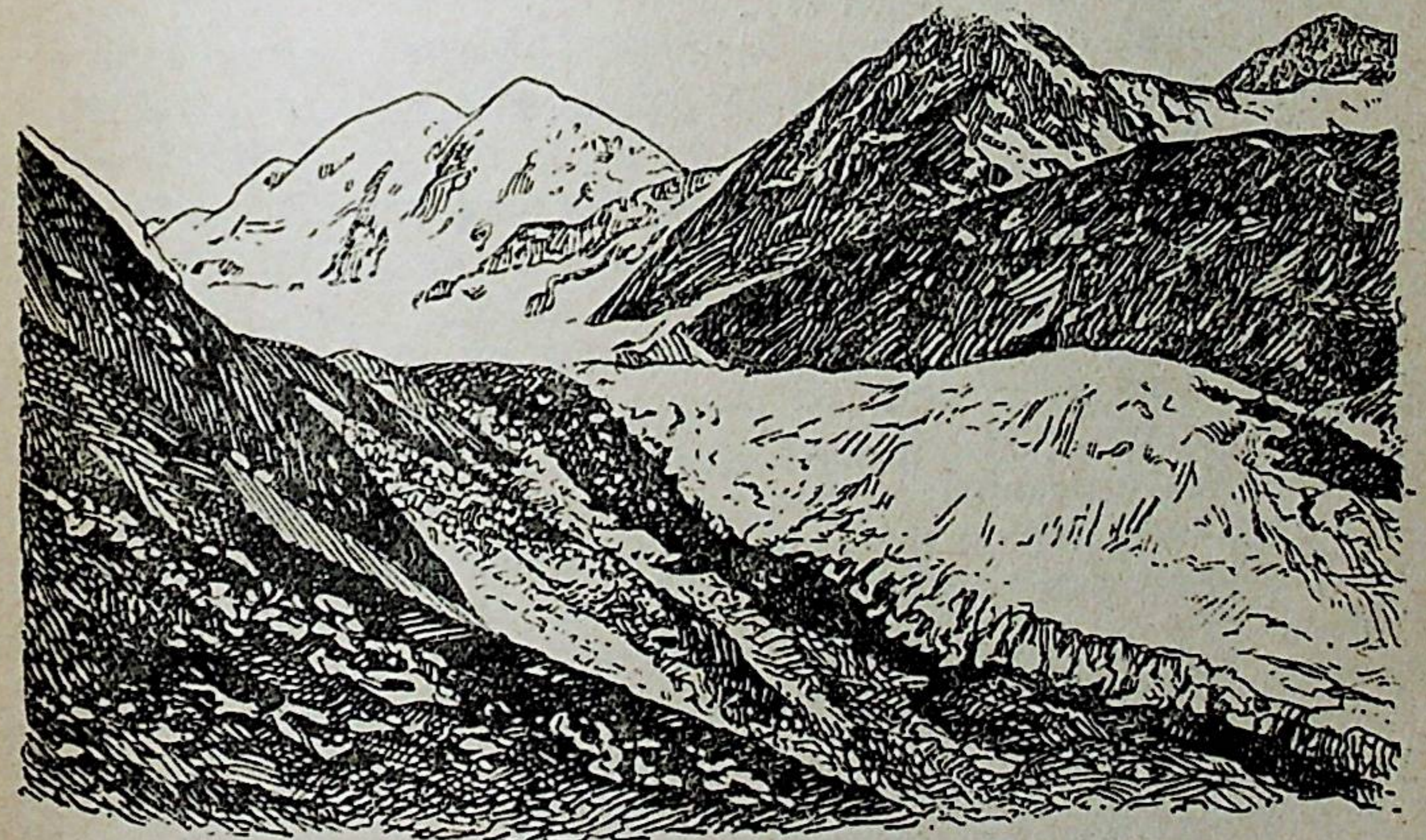
Bul Batş Sibirdin ең maanilyu velygy. Аньп iri darijalарь мьна
 uşul çerde Altajdan vaşalat, pajdaluu kenderdin сььqan çer-

leri мьна uşul çerde; Altaj toosunun etegi өnymdyu kelgen qara
 topıraqtuu çer menen qaptalqan. Altaj özynyn too соьularьньп vi-
 jiktigi, qarçana mөngy menen qaptalqan çerлеринin kendigi çaqьnan,
 Orto Azija çana Kavkaz qьrqa toolorunан kijin turqandьqь ьras,
 oşondoј volqonu menen, aqa çetişyy ең qьşьn, antkeni аньп geo-
 logijalьq tyzyluşy oşondoј. Altajdьn Batş-Sibirge qaraqan çaqь vijik
 (500 metrge cejin) çana svrostuu tektirce tik çar volup ketet.

Altaj too qьrqalarьньп ең vijikteri — Katun çana Cыj tooloru
 (velki) volup, мьнда bir qanca too соьularь 3500 — 4600 metrge
 cejin көtөrylgөн (Katun belkilerindegi Beluxa 4620 m). Çeke-çeke
 çе top-top volup çatqan taza suuluu ең ele көр көркөмdyu too
 көldөry da, ilgerki muz doорunun izi volup sanalat.

Ajьm vijik too соьularьnan vaşqa, Altajda qaptaldарь tik ьldьj
 ketip төвөsy çazь kelgen vijik toolor көр; мьндаj toolordu çergilik-
 tyu qalq sьrt dep атаşat, мьндаj sьrtlarda sazdar көр keziget. Too
 ystynөн aqьp tyşө turqan suular, too vorlorun tar çana tereң qь-
 ьp kesip çep ketken. Teskerisince, too menen çarьşa çatqan svros-
 tordon pajda volqon өrөөndөrdyn kendigi keede bir qanca ondoqon
 kilometrge çetet; vılardь al çerde talaalar dep атаşat. Bөjрөктөн
 aqqan suulardьn өrөөndөry көvynçө vaşqь өrөөndөrgө tektircelep
 tik tyşyp, vılardan aqqan suular kyryldөgөн şarqьratmalardь tyşyp
 turat. Qar çatqan sьşьq, vatşta 2500 m vijiktikten өtet, сьььş ça-
 na tyştık-сьььşьta, Mongolija çölynyn çanьnda 3300 m vijiktikten
 өtet.

Klimatь çana өsymdygy. Altajdьn klimatь Batş-Sibir oјduңu-
 nun klimatьnan bir qanca өзgөçөрөк ajьрмаqa ee volup turat. Bul
 çerdin qьşь çьluuraq, çajь volso bir qanca salqьньraq çana ньm-
 duuraq kelet; çaan-cacьнь, көvynçө, vorvorguna çana сьььşьna кө-

48-syret. Katun belkalarьndaqь Beluxaньп соьusu; on çaqьaqьşь-mөngy

вүрөөк түшөт (Kuznetsk Ala-Toodo 700 millimetrge cejin түшөт). Тоо-
қартадарын чаар турған тоқojлор: listvennitsa çana pixta бар, дуб
менен кедр аз учурайт, вuлар осина çana қажындар менен аралаш
өскөн. Тоқojлорду кесуынун çana от түшүр өрттөнүүнун натijçасын-
да вuл тоқojлордун адепки аiantь бир қыла азайыр кеткен. Altajда
cern деп атала турған вuл тоқojлордо, vijiktigi 3—4 metrge çetken
çana аларды аралар васыр өтуш ең еле қыжып болқон қалың сөптөр
көр өсет; вuл çерде вадалдар да көр çana ар тырдуу.

Өздөрүнцө өнүгүр өскөн евегеjsиз осина çықactарь өздөрүнун қысқа-қысқа
өмүгүн көрүшүр, андан kijin çirij вaштaшат, шамал қатuu соққондо еле сьпыр-сьпыр çе-
рге қулашат, устун çеr енiлceктери менен тох васат, ақында андақы семиз қара
ным торурақтуу çеrге өсүр сыққан сөр васат; вuл сөптөр кyzындө қуурап, отулур
савьвастан çеrге төшөлет, ошонетip, çарьм-çартылаj çirip қулар çатқан çықactарды
çana алардып вутақтығып қартар çатат. Мына ушлардып вадьдыпын устыне дақы
оқо вeter көвүрөөк çana да vijigireek қалың сөр өсүр сықат, вuл сөптөр, көвүнцө,
вожу адамдып ijnine cejin keле турған көркөмдуу, icке çалвьрақтуу, көнүлдуу,
асық-çасып paporotnikтер, адамдып воjunан бир çарьм есе артық волур өсө турған
соң гылдуу зонтик сөптөр, çаражь malinanьп вадалдарь, қоқоқат менен қарақат çа-
па вожу бир çарьм metr kelgen çалқандар волот. Мындаj узун çana қалың сөптер-
ды аралар өтуу ең еле қыжып. Вuл çерде қыштардып саjрақан уну ең аз учулат. Қай-
сы çақтандыр бир алыс çақтан çалқыз-çалқыз кyкyктын қана уну учулат.

Вальçықтуу вoз торурақ çердегi тоқojлор pixta аралашқан қажындардан қуралқан,
сьмватуу, қара қосқул, сыртқыдаj болқон pixta çықactарь тустөру ақ kelgen қажың
çықactарьпын icinen көркөмдуу волур көрүнөт да, алыстан кiparis çықactарьпн еске
түшүрөт. Кеede pixtactар, вaшқаса айтқанда, таза pixta çықасынан қуралқан тоқojлор,
çе қара тоқojдун (cern) усунcy тibi—pixta менен осина аралаш өскөн çерлер да
кезигет.

Қара тоқojлордо (Kuznetsk Ala-Toodo) lipa çana сылуу çақтарда өсө турған кең
çalвьрақтуу тоқojлорқо таандық болқон бир қатар өсүмдықтер да өсет. Вuл өсүм-
дықтер мында усунcyлык mezгilden сақталыр қалқан өсүмдықтер деп вoçомoldo-
шот. Қара тоқojлор қоқорғу тоо вaшына қараj өсет да, қоқорғуғаақ варақанда апын орду-
на listvennitsa менен кедр çықactарь өсө вaштaйт. Listvennitsalar тоқojлуу өсүмдық-
тердун ceгине cejin варат, вироқ вuлар қалың волур өспөйт, ал асық тустуу сужуқ сық-
қан тоқojлорду (listvjaktарды) түзөт да, арасьнда прогалиндер çana тустөру асық
pion гылдөру бар шireelyу сөптөр өсет.

Тоқojлордун қоқорғу cek arась 2000—2400 metrge cejin варат;
ақа cejin кедр çana listvennitsalar қана өсет, вироқ қоқорғу cek
arada listvennitsанып вaшы солур, қуруj вaштaйт да, кедр çықасы вuр
çақына çантаjыр çе төшөле өсет. Тоқojдун қоқорғу cek arасьнда vijik
toolу çерлерде volo турған Alpi šalvaась өсет, ал emi кенен çатқан
тоо устындө волсо — vijik тоо тундрась волот.

Altaj pajдалuu кендерге, көвүнцө polimetall гудасына (кyмыш,
qоrқошун, tsink вireer çерлерде çезге) вaж; гудада алып да бар; ан-
дан kijin çалвьрақ таштар да көр (jaшма ç. в.) Salair менен Kuznetsk
Ala-Toosunun ortosunda ең соң таш көмүр кенi болқон Kuznetsk
вaссейни бар, munun таш көмүр Donвaстьқына қарақанда 6 есе
көр. Таш көмүрдун қадимки турғон вaшқа мында сарпроел деген
дақы бир туру кезигет, апын iштеp сықыр сужуқ отунқа аjландьруу
mьmkyn. Kuznetsk таш көмүрү — Вaтыш Sibirdin вaшқы вaжықы.

Kuznetsk Ala-Toodo темір гудасынып бир қыла кенери бар. Sala-
irде волсо — tsink гудасы бар.

Об—Iртъш. Altajдып ақ қарларь çana мөңгылөру дарияларқа суу
верip турат; вuлардып ең ирисi Катун дариясь Belуханып түстык қар-

талынан вaштaлып, вuл Об дариясьпын вaштaлып аққан çеrи волот. Ка-
тун дариясь өзүнөп қысқараақ волқон, Telet's көлүнөп ақыр сы-
қа турған Bija дариясьна қошұлқандан kijin Об дариясь pajда
волур, Об деген атақты алат. Вuл тоо дарияларынып вадьдыпын
ақытып қатuu çana суусу көр. Вuлар арқылуу Об өзүнө Altajдып тун-
дук-сықыш вөлугунун сууларып сыжар алат. Altajдып түстык-вaтыш да-
рияларь Iртъшқа қужушат; вuлардып ең ирисi — Вухтарма.

Об дариясь түздықкө сықарь менен, кемелер сығө турған соң,
дарияға аjланат, Barnaul шаарьпын çанында апын кендигi 700 m,
Novosibirskinin төмөн çақында — бир километрден артық, Нарьм
крайьнда 3 километрge cejin çетет. Об өрөөнунун кендигi 30 километр-
ge çетет, ал emi нуқу волсо толур çатқан аралдарқа вөлүнөт; çеекте-
pi vijik емес çana çазь keлет. Об дариясьпын орто ақытып саздақ
түздықтөн өтөт, оң çана сол çақтарынан толур çатқан қузмалар kelip
қуjulат; вuлардып ең ирисi — оң çақындақы Сульм çана Том қу-
маларь.

Iртъш дариясь қуjула турған çерден Об дариясьпын төмөнky
ақытып вaштaлат, вuл ақытыға да бир қанца қузмалар қуjulат. Вuл
çерде Об дариясьпын тeрeндиги 20—30 metrge çетет. Eringe қуjула
турған çерде дариянып тeрeндиги кемiйт, вироқ кендиги вaшқы нуқта
5 km ге, туш-тушундақы нуқтар çana қузмалар менен бирге 20 kilo-
метрge cejin çетет. Ал, вuл çерде ең еле ақытып ақат. Eringe кire вe-
ре турған çерде таjьз саjандьқтар бар, вuл саjаң деңиз кемелеринин
Об дариясьна сықышына тосқоолдуқ қылышат.

Ақышынып ақытындықы Об дариясьпын етек çақында қыш аjла-
рында вaжқала турған суунун „өлүк“ („замора“) сууға аjланқандь-
қы менен түшүндырылөт. Мында дариянып суусу қызылтанып, даамь
визулат çana көвүк сықара вaштaйт; мындаj сууларда вальқтар çарьт
еле қытылқыра учурайт çе қуjқан қуjма суулардып қоқорғу çақына қа-
раj везеленген воjдон қасыр сықышат. Суунун „өлүктөнүшү“ — kislö-
roddun çетишпегендигинен волот, апын вьдырар варақан органикалық
заттар өзүнө тартыр çутур алат.

Об erini Karskij деңизинин вилуңу волур, апын узундуқы 800
kilometr çana кендиги 60 километрge cejin keлет; ijuldun ажақынан
тартыр октjаврге cejin муздан вош волот. Сықыш çақтан Об erinine,
кендиги андан қалыспай турған Tazov erini kelip қошulat, ақа ил-
герки бир замандарда Jenisej өз суусун қуjур туруусу екен.

Iртъштын суусу, Обдун суусундаj көр емес. Iртъш—Mongol Altajьпын
түстык-вaтышында, Qьtajдып ceгине вaштaлат да, Zajsan көлүнө cejin
900 километрден ашықырақ kelgen аралыққа Qara Iртъш деген атақты
алыр ақат. Semipalatinskиге cejinki қоқорғу ақытында çana андан
арқы Omskиге cejin орто ақытында восоқолуу çерлер çana таjьз
çерлер учурайт. Төмөнky ақытында таjьз çерлерi қоқ. Сол çеегi çазь,
оң çеегi vijik kelip çеектеринин торурақы воjроң вaжлуу тектер-
ден қуралқан, ошондуқтан çарларь вaт-вaт эле çешилip қулар турат.

49-syret. Altajdaqь kел.

İrtıştın төмөнкү ақыттың сол жағында ақа ең соң қиымалар— ең узун Ішим ғана көр суулуу Тобол келип қиушат. Тобол келип қиуқандан кийн Іртışтın туурасы бир километрге сејин кеніп, тереңдиги 9 дан 20 метрге сејин тереңдеп кетет. Бул—туурасы кенен, ири, біроқ ғылыр ағын аққан дария, бул саатына бир километрден салпал ағыр ақат.

Қалқы. Административдик бөлүнүшү. Административдик ғана сарвалық қақтарынан Батыс Сивир бир келки бутын емес.

Батыс Сивирдин территориясына үс ири административдик јединица орноқон, ала: тындык-батыс жақындақы—Омск областы, туштык-сырғыс жақындақы—Ново-Сивир областы; ғана Алтай крајы. Біроқ булар Батыс Сивирдин вардығын өз ичине ала албайт: сырғыстақы буткыл Јенисей дариясын војлоп кеткен кең тилке Краснодар крајына кирет, батыстақы Свердлов ғана Селјавинск областтары ғана туштыктөгу Семипалатинск менен Кустанай ортосындақы Ішим дариясын војлоп қайлашқан Қазақстан ССРның тындык бөлуғы—Батыс Сивирге кирет.

Батыс Сивирдин қалпы ајантынан: қарымқа deerlik ајантын—Омск областы, төрттен бирін—Алтай крајы, қалқан бөлуғын—өздөрунүн административдик сектери менен Батыс Сивирдин ичине киріп варышқан Красноярс крајы, Қазақстан ССР, Свердлов ғана Селјавин областтары еелеп турушат.

Бул кең крајда азырғы ивақты да қалқы сейрек-сейрек турушат. Буткыл Батыс Сивирде 10,5 миллионға қақып адам қақашат, Омск областына қарақанда Ново-Сивир областында ғана Алтай крајында қалқы үс есе көр. Қалқының ортосы сырғыс 1 кв. километрге 3,2 киши туура кеет, ваққаса ајтқанда буткыл ССРдақы қалқының ортосы сырғыснан 2 1/2 есе аз. Тындыкта ғана тындык-сырғыста ғана да Алтайдың ички бөлуқтырунде қалқы ваарынан сейрек олтурушат; тындык қақта, 5 кв. километр çerге бир киши туура кеет турған да çerлер вар. Орто Уралға ғана Алтайға қалқысыр турған çerлерде, ваққаса ајтқанда дықансылық үсүн ең ортојлуу болқан çerлерде қалқы ваарынан сырғыс олтурушат.

Қалқының көрсулығы (92% тен ағырғақы)—орустар. Батыс Сивирде вајырғы ивақтан вери қақар келгелер—ханттар (остяктар), мансилер (вогулдар) коми ғана пенетс елдері. Булардың вардығы да тындык қақта турушат: пенетстер—тундрада, ханттар—Ов дариясының төмөнкү çerктеринин ғана анын қиымаларының војунда, мансилер—Сосва дариясының војунда, комилер—ајрым-ајрым топ болуп Уралға қақып çerде турушат. Туштык қақта, Алтайда, қалпысынан алтайлықтар çer ортотар деп аталышқан, толуп қаққан ируулар турушат. Совет билігинин тушунда бул елдердин вардығы улуттуқ автонومیја алып, маданіятын өнуктыруу үсүн мүмкынсылык алысты. Алардың арасында өлым-çитим азайды, мектептер, медіциналық пункттар, маданіј базалар тызылды.

Сань қақынан бир қанса көр болқан ел—татарлар—Іртыс, Овдун орто ақыттың војунда ғана алардың қиымаларының војунда ғана Алтайда сасыранды болуп турушат. Булардың Татарстан АССРында қақашқан татарлар менен қалпысы (оқшоштуқу) көр. Туштыкта, Қазақстан менен қонылаш қаққан çerде, қазақтар турушат.

Мындан ваққа да, бул çerлерде украинетстер, полжактар, неметстер, естондор ғана ваққа улуттардың өкылдөру да кезигет.

Сарвасы. Мындан бир аз эле илгері Батыс Сивир мал сарвасылық өнуккөн бутындей deerlik дықансылық област болуп саналуусу. Анын вақып продуктісijasы егин (буудай) ғана мај болуп, булар Уралдан ағы, ССРдың Јевропалық бөлуғынө сырғылып, ал çerден өз кезегинде бул қаққа мануфактура ғана өнер қайлардың іштер сырғарған ваққа вујумдарын алып келип турушқан. Кийинки сырдардың ичінде Батыс Сивирдин сарвасылықында ең соң алға кетулер болду. Сарвасының ең вақып тармақы өнер қай, көвүнө металлургия ғана химия өнер қайы болуп қалды. Батыс Сивир өнер қайының өнукышунун негизи—анын ең эле көр енергетикалық запастары болду, енергетика запасының вајылық қақынан ал буткыл Сојузда биринчи орунду еелейт. Бул çerде суу енергijasы ең көр болқону менен, ал вајықтардың ичінде вақып ролду Кузбастын таş көмуру ојнојт.

Кузнецк бассейни, çer Кузбасс—СССРда ең ири көмуру бассейни. Кузбасс ајанты қақынан Донбассқа варавар кеет, біроқ көмурунун запасы андан 6 есе көпук қылат; Кузбастын көмурунун сараты қоқору, көмуру қатмарлары болсо—қалың кеет, бул авал көмуру қа-

зыр сығарууну бир қанса җенildetет җана арзандатат. Көмырдүн бул ең эле көр запастары азы, көвүнсө, Батыс Сивирдин өзүндө да қызуу темп менен өнүгүр вара җатқан җана өзүнүн кокстеке турған көмырү җоқ болғондуктан, ань Кувасстан таһыр келе турған Уралдағы қызуу темп менен өнүгүр вара җатқан, металлургиялық өнөр җайларда пайдаланылат. Сталинскиде гиганттық җаңы металлургия заводу қуролду, бул завод бир җақьнан җергиликтуу руданы, екinci җақтан Уралдан (Магнитогорскиден) келтирилиусу руданы пайдаланыр иштейт. Бир җылдын ичинде бул завод бир миллион тоннадан аһық металл берет.

Қара металлургиядан ваһа, тсинк җана қорғоһунду қайра иһтер сыға турған тустуу металлургия да өнүгүр җатат; бул рудалардын да бир вөлыгу җергиликтуу руда, бир вөлыгу Қазақстандан келтирилет. Кокстелуусу көмырлердин таһандыларынын негизинде Химия өнөр җайы (Кемерово), аһресе җасалма тырдө җер семирткитер сығарат турған өнөр җайлар өнүкту. Металлургиянын негизинде металл иһтер сығаруусу өнөр җайлар өнүкту, алар: тоо өнөр җайларына җавдық иһтер сығарат турған Новосивирскидеги завод, Сталинскиде қуролуп җатқан паровоз җана вагон қуруусу заводдор. Өнөр җайдын өнүгүһунүн темпи җақьнан Батыс Сивир уһул иваққа сеһин СССРдын ваһа областтарынын алдында волуп келди.

Аһыл сарбасында да соң өзгеруулер болду. Коллективдеһтируунун кең тырдө җайлыһы җана толуп җатқан ири совхоздордун тызылыһы— дьҗансылықта өркүндөтилген қурал җана маһиналарды иринууну туһдурду, бул қуралдарды җана маһиналарды иһтер сығаруу үсүн атаһы заводдор салынды (Омскиде). Өз кезегинде тамақ өнөр җайынын (тегирмелер, елеваторлар, маһ заводдору җ. в.) җана да текстиль өнөр җайынын өнүгүһүнө тырткы вере турған техниклық өһымдыктер (зыһыр, тыһтык җақьнда қант қызылсасы җана күн қарамы) егилди. Дьҗансылық тилкесинде аһдоо аһанты көвөһур җатат, мындан бир аз эле илгері дьҗансылық җана оғородчулуқ мүмкүн емес деп еһептелген тоқойлуу тындыктын җаңы меһкидиктери дьҗансылық үсүн өздеһтирулып җатат. Ал тығыл уһулдуқ тегеректе да парниктердин ичинде җаһылчалар өһтирүлет.

Тыһтыгүндө өнөр җай җана аһыл сарбасы өнүккөн волсо, тындық җақьнда тоқой-җыһас сарбасы авдан өскөн. җыһас тилги җана җыһастан вужум иһтер сығаруусу соң-соң заводдор салынды (Тавда). җыһас, Уралға җана тыһтыккө, Иртыһти вөһлөр җоқоруга, җыһасқа кедей волқон талаа тилкесине, Омскиге җана Қазақстанға җиверилет. Сарбанын өнүгүһу уһулдуқ тындыктын аһсықь вурстарын да қуһақьна алды. Вуһу өһтируусулык, вальқ қармоо иһи, пуһнина җыһноо сарбасылық кеһир җатат, пуһнинаны аһу үсүн аһсықь тындыккө факториялар җасалқан, мындан җергиликтуу қалқ өзүнө зары волқон нерселердин вадьқын аһр туһуһат.

Мына уһундаһ кең территориянын табиқий Һарттарынын ар тырдуулығы сарбасылыққа да таһсирин тигизген. Бул җерде аһерки мал сарбасылық да вар, тракторлуу җана комбайндуу җоқорғу маһина техникасына негизденген дьҗансылық да вар. Тындық җақта адам җыһө

алқыһ тынт таһгадан аһсылар қол туһақ қоһур қыһват ваһлуу пуһниналар вере турған аһвандарды қармаһса, тыһтык җақта җыз миндеген җыһуһсылар ең өркүндөйлген техниклық җавдықтарды җана ықтарды қолдонуп җер аһынан көмыр қазыр сығарыһат җе ең эле соң гиганттық домнарларда соһун еритиһет.

Советтер Соһузунын областтарынын ичинде Батыс Сивир келекете бирinci оғундардын бирин еһлөөгө тийиһ. Табиқий вайлықтары: ең эле еһегеһсиз көр волқон таһ көмыр, металл, химиялық сыһжо җана суу энергия запастары, оһондоһ эле аһыл сарбасы җана тоқой-җыһас сарбасынын өнүгүһунүн мүмкүндүгу—ань аһырықь ивақьтын өзүндө эле бирinci қатарларға сығарыр оһтурат. Батыс Сивир Урал менен қоһ-

50-сырет. Алтайдағы вуһу-марал питомниги.

һу волқондуктан, аньн маһниси өзгөсө мықтар өсет. Таһ көмырдуу Кувас рудалуу Урал менен бирге—Урал-Кузнецк комбинаты деп атала турған тутаһ бир вутынды тыһет, бул комбинат өнөр җайдын, аһресе оор өнөр җайдын, металл иһтер сығаруусу өнөр җайдын өнүгүһу җақьнан Соһуздағы ваһықь оғундардын бирин еһлөөгө тийиһ.

Һаарлары җана қаттаһуу җолдору. Өнөр җайлардын өнүгүһу менен вайланыһтуу кийинки җылдарда Батыс Сивирдеги һаар қалқы ең эле қаттуу өһур кетти. Қалқынын ар бир 100 киһисинен 20 сы һаарда туһуһат. Өнөр җайлық җаңы вөһворлар, көвүнсө Кувасста өһур сыһыһы. Ново-Сивир областынын вөһвору Новосивирскиде—300 миңден аһықь адамдар туһуһат, Омск областынын вөһвору—Омскиде

220 minden aşyq adam turuşat, Kuzbasstaqъ Stalinskide 200 minden aşyq adam turuşat, kömyr öner çajlarънынъ vorboru—Prokopijsk çana Kemerovod o—100 minden adam turuşat.

Qajsъ bir şaarlardъn ösyşynö sever—alardъn eñ maanilyu qattaşuu çoldoru birin-biri kesip öte turqan tyjunde çatqandъqъ volot. Maselen, Novosibirsk menen Omsk, Sojuzdun batş çaqъ menen съqъş çaqъn bir-birine qoşo turqan Sibir temir çol magistralъ çergiliktyu eñ iri suu çolun—Ov çana Irtъş darijalarъn kesip öte turqan çajda ornoşqon. Mъndan vaşqa da, Novosibirsk—Batş Sibirdin eñ coñ temir çol tyjyny. Sovet vijliginin tuşunda saıbnqan çana Sibirdi Orto Azijalyq respublikalar menen qoşup turqan temir çol—Tyrksiv (Tyrkstan-Sibir temir çolu) mъna uşul çerden vaşalat. Bul temir çol Novosibirskiden Semipalatinskige varat çana andan arъ Alma-Ata arqyluu Skalov-Taşkent magistralъna cejin varat. Bul çol Ov darijasъn kesip öte turqan çerde çajlaşqan, Altaj krajънынъ vorboru, Batş Sibirdin eñ eski şaarlardъn biri volqon Vagnaul şaarъ da iri vorborqo ajlanъp ösyр съqъ (100 minden aşyq adamъ var). Ycuncy temir çol Novosibirskidi Kuzbass (Stalinsk) menen qoşup turat. Omskide magistral ekige völynöt: tuştyk tarmaqъ—Seljaminskige varat, tyndyk tarmaqъ—Sverdlovskige varat; mъna uşul temir çol tarmaqъ Tura—Tobol—Irtъş suu sistemasъn kesip ötkön çerde, alda qacantan veri pajda volqon çana önykkön Tjumen şaarъ var, bul şaar da kijinki ubaqъttъn icinde ösyр varat.

Tuştyktyн tyndyk menen qattaşuu ycun Ov, Irtъş çana Tom suu çoldorunun maanisi coñ. Ov darijasънынъ төmönky aqъmъnda qъ suu çolu Tyndyk deniz çoluna varъp taqalat. Munun ystynö, ava qattaşъ da var.

Sibir magistralънынъ cet çaqъnda çajlanъşqan çana anъ menen temir çol tarmaqъ arqyluu qoşuluşqan Tomsk şaarъ özynun murguqu iri madanijat vorboru volqonduqun saqtap kelatat.

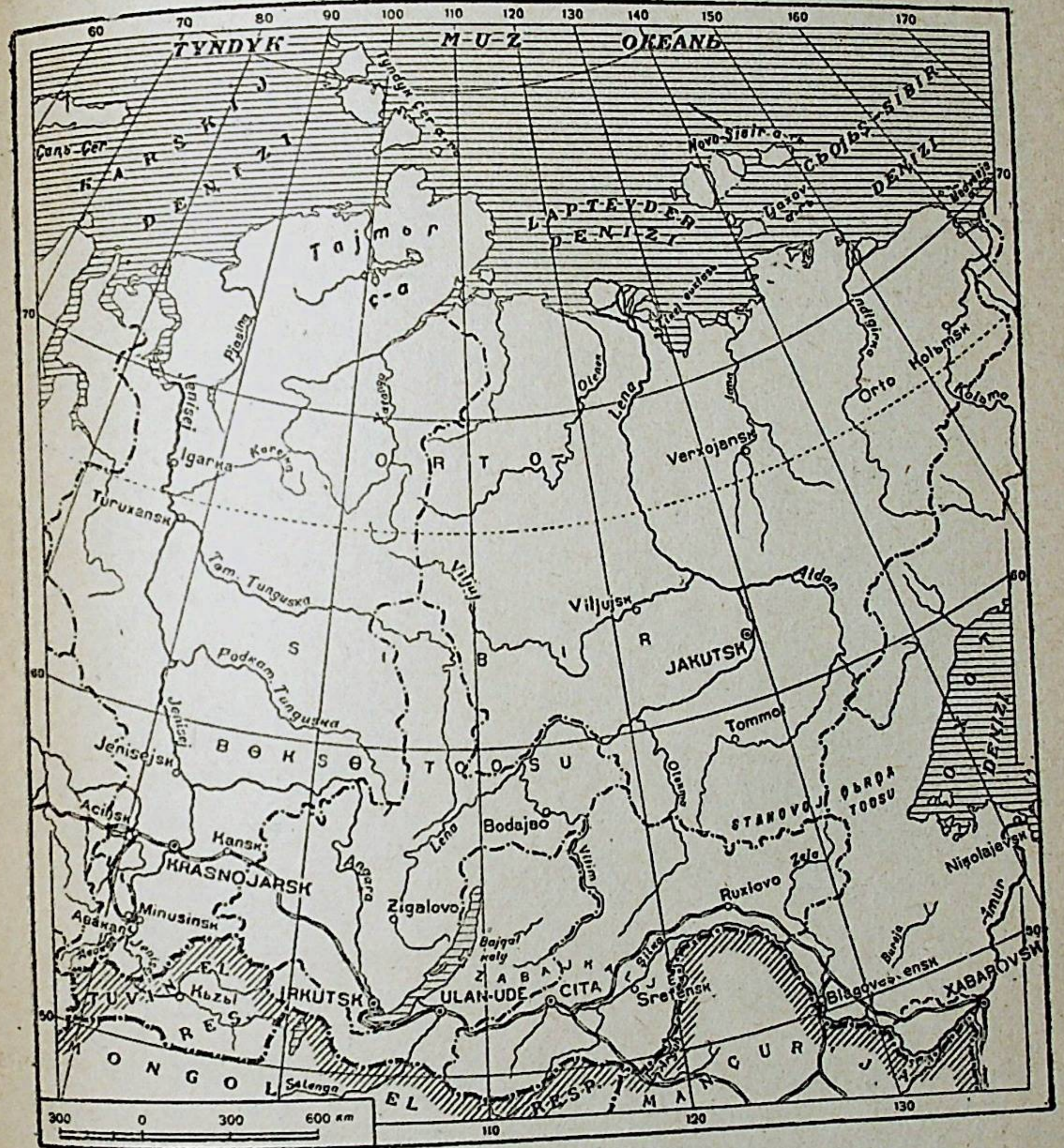
9. СЪQЫŞ SIBIR.

Turoqan ordu çana çalpъ mupözdömösy. Съqъş Sibir съqъşqa qaraj Jenisej darijasъnan Tyndyk Muz çana Tъnc okeandardъn vassejnderin bir-birinen aşratъp tura turqan qyrga toolorqo cejin sozulup çatat. Tuştyk çaqta anъ cek arasъ vizdin mamlekettik cek araqa tuura kelet, tyndyk çaqta anъ cek arasъn çyldъn көр ubaqtarъnda көк muz vasъp çatqan suuqu eñ qatuu Muz okeanънынъ denizderi qurcar çatat. Muz okeanъnda çatqan Tyndyk Çer çana Novo-Sibirsk araldarъ da Съqъş Sibirge qarajt. Bul—Batş Jevropanъn vardъq mamleketterin birge qoşup alqanda çerinin ajantъ çaqъnan andan alda qajda aşpъ tyşö turqan eñ coñ ölkö. Съqъş Sibir batştan съqъşqa qaraj 3000 km çerge, tyndyktön tuştykke qaraj andan azyraaq çerge sozulup çatat.

Съqъş Sibirdin vardъqъ deerlik—dönsöelyu ölkö. Anъn tuştyk cek arasъn vojlor, tuştyk-batştan ceiki tyndyk-съqъşqa cejin bir

qatar too qyrgalarъ ötöt, bular 2500—3500 metrge cejin көtörylyp turuşat. Anъn tyndyk çaqъnda keñ vöксö too çatat. Okeandъn vojloru ojdundun tilkesi menen orolup, bul ojduñ coñ darija ögöpnyn vojlor, ölkönyn icine da kirip varat.

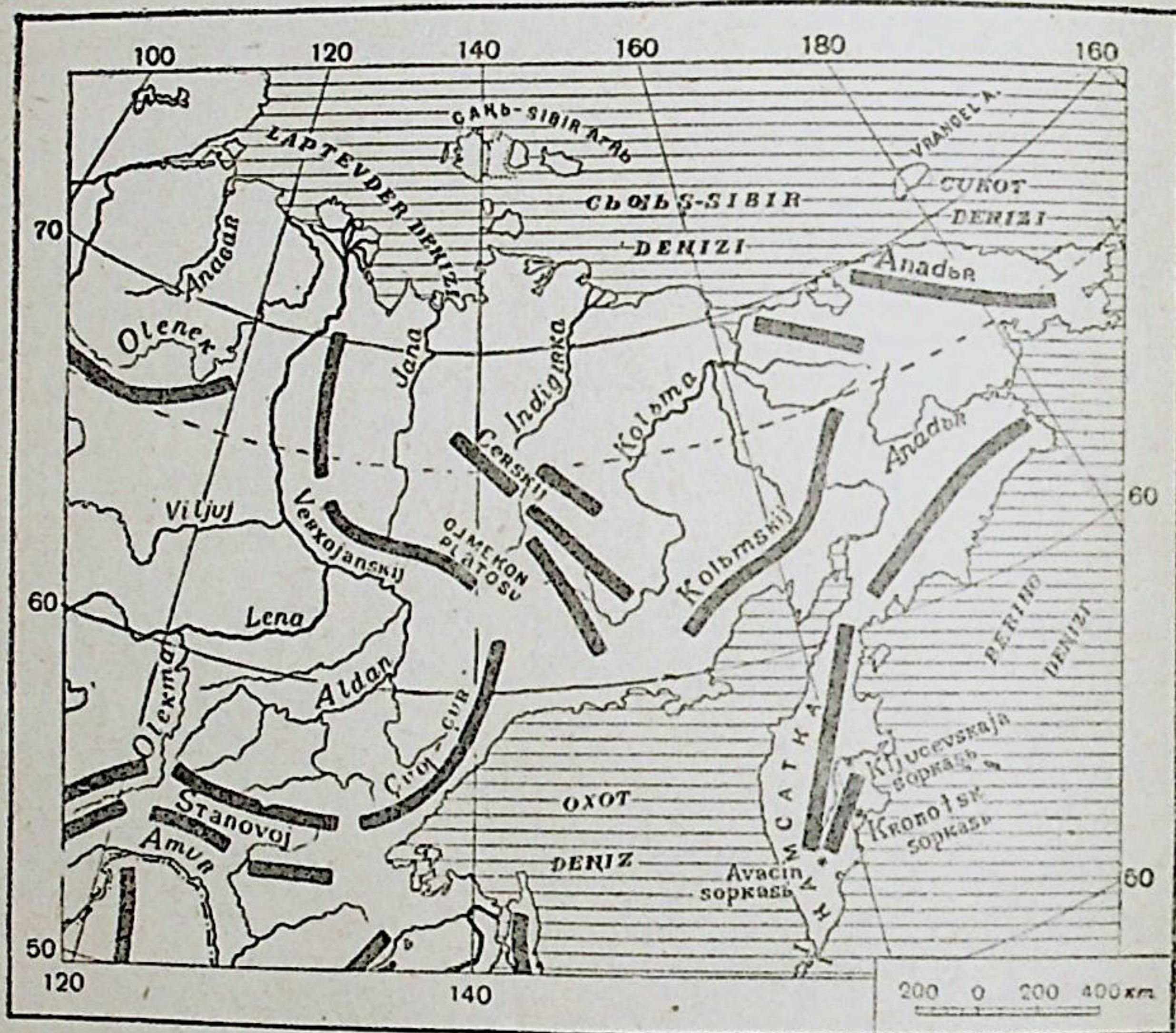
Съqъş Sibir—anъq ele suuq ölkö. Bul, SSSRda çana emes, oşonu menen birge vytkyl tyndyk çarъm şarъnda da eñ suuq çana kli-

51-syret. Съqъş Sibir.

matъ eñ qatuu fiziko-geografijalyq oblast volup, anda qъ suuq 70° qa cejin deerlik volup turat, çerlerinin көр völygy vardъq ubaqъt bir çancalъq terendikke cejin tonup, çerdin beti çana erijt, okean çek-terinin qajsъ bir çerlerinde muz doorunan qalqan muzdar var, çer-astъnda uşul ubaqqa cejin da qalqan çerdin muzdaqan qatmarlaşъnda volso, anda qacandъr bir zamandarda çaşaqqan mamonttordun

sөөгүн табиуқа волот. Мында тајга тоолорго сьыр җана алысқь тындыккө сејин кирп вагьр, евегејсиз кең мејkindикти қартар турат, ал емі ақьль қатуу, суусу мол дарияларь волсо, көркөмдүү сайларь тызур, वोсоқолуу тик җерлерден җарқьрар тышур, өзу менен қошо евегејсиз енергija зарасын алыр келет. Сьырь Сивир, дал эле Батыс Сивирдеј волур,— табиқij вайьқтарь: тоқолору, рушнaларь, виқуларь көр волқон овлaст. Мунун үстүнө вардық мејkindигинде сасырандыларь җатқан евегејсиз, җер астындақь вайьқтарь да: көмыр, графит, темір, ар тырдуу җалтырақ тыстуу металл, туз, слjуда җана асыресе алтын қошulat. Мындај кең җерлерге адамдар җана али аз орношқон: Сьырь Сивирдин қалқь (4,25 million), Батыс Сивир қалқьна қарақанда, 2½ есе аз.

52-сырөт. Сьырь Сивир җана браақь Сьырь рельефинин схемaсь.

Сьырь Сивир рельефи җана ващқь табиқij җарттарь војунца үс вөлыккө вөлынөт, алар: 1) Орто-Сивир вөксө тоосу, 2) анын тыштык-сьырь җақьл қурсар җатқан тоолу өлкө (Саян, Зabajqалие тоолору, Становoj тоо қьрқасы), 3) тындык-сьырьста Јана, Indigirka җана Кольма дарияларьнын бассейндеринде җатқан тоолу өлкө.

Орто-Сивир вөксө тоосу. Орто-Сивир вөксө тоосу Сьырь Сивирдин көр вөлыгун еелер турат. Мунун соң екендигин мындап да вилуугө волот: вөксө тоонун тыштык вөлыгунөн вaштала турқан җана анын сегинде ақа турқан Lena дариясыньнын узундуқи 4500 километрден ащық, Јенисейдин ири қујмасы—Төмөнкү Тунгуска җана Lenанын қујмасы—Viljuj дун узундуқи 2700 km җана

екинчисиники—2100 km, Јенисей менен Lenadan җана алардын қујмаларьнан ващқь, турадан-туура Мuz океанына қујула турқан дақь бир қанса соң дариялар да вар, алар: Lenанын ватыс җақьндақь—Pјasi-na, Хатанга, Оленек; сьырь җақьндақь—Јана, Indigirka, Кольма дарияларь.

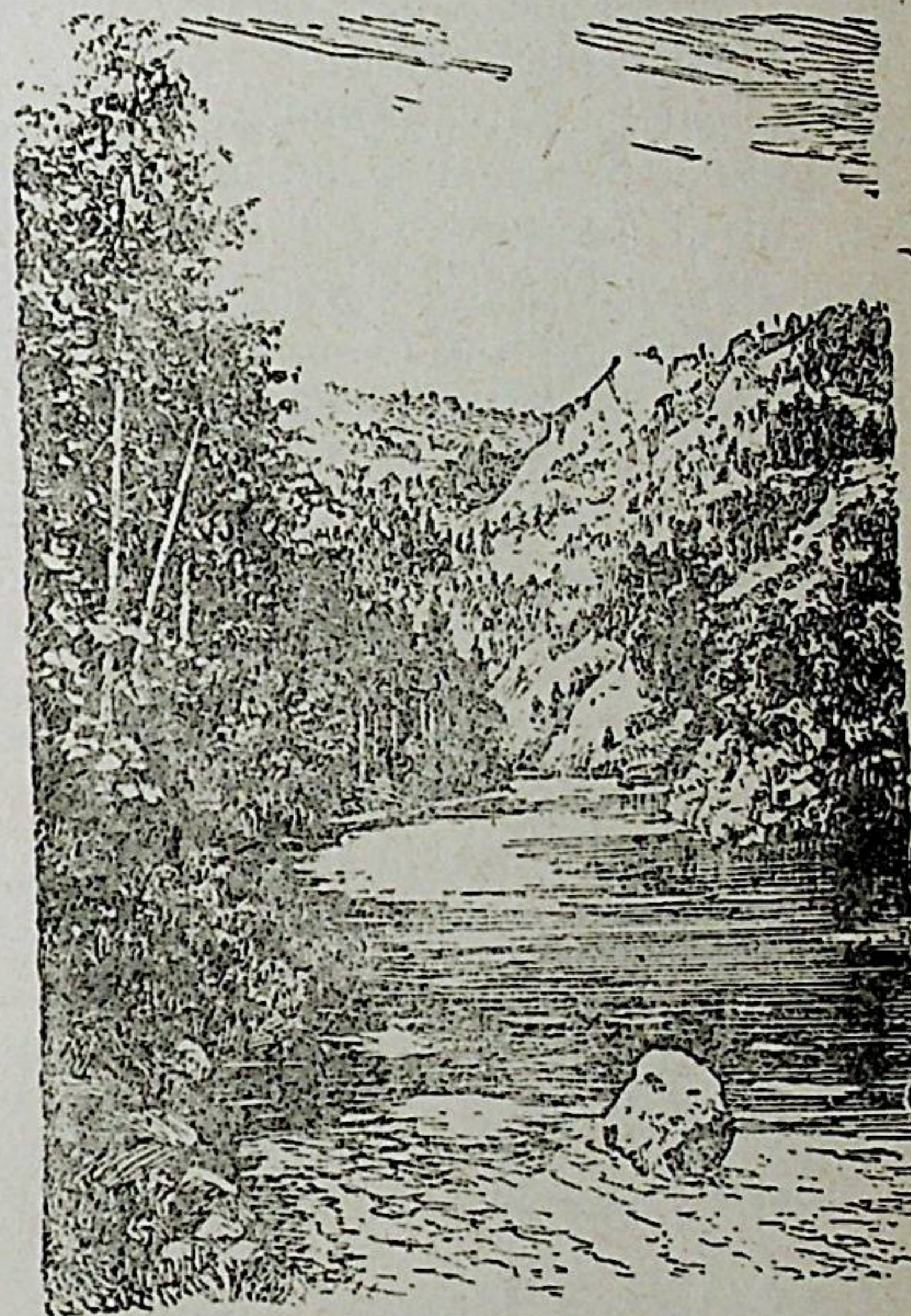
Орто-Сивир вөксө тоосунун рельефинин пайда волуунда җер қьрть-сьырьнын свростору җана омурулмаларь соң гол ојноқон. Мындај волқондо җер бетине пайда волқон җарақаларға җанар тоо тектеринин евегејсиз көр массаларь сьырь қалқан; бул массалар виреерлерде қалыңдықь бир несе җыздөгөн метр җер волур, азырқь ивақта ондоқон җана җыздөгөн миң квадрат километр келген кең мејkindикти қартар җатат. Бул атыль сьырқан тектер траппа деп аталат. Андақь дария өрөөндөры кесип кеткен җерлерде, бир нерсеге асылғансыр тышур кетыусыдөј волур саландар турқан (җергилік-тыулер муну „дарваза“ җе „щөки“ деп аташат) терең-терең қарсықайлар тызур турат, дариялардын ақьмы көр ивақтарда वोсоқолорду кесип өтөт.

Вөксө тоонун ортоко вийиктиги 300 дөн 500 метрге сејин келет, бирөқ вийиктиги 1000 метрге сејин җете турқан вийик җерлері да вар.

Өрөөндөр дариянын нуқана бир қанса тектирлер менен тышур келет. Бир қанса ојоң келген җер Lena, Aldan җана Viljuj өрөөндөры бир-бирин кесип өтө турқан җерде җатат. Бул котловинанын көр җеринде толур җатқан көлдөр вар.

Саян-Бажал тоолу өлкөсү. Зabajqал. Становoj қьрға тоосу. Орто-Сивир вөксө тоосу тыштык җақьнда бир қатар қьрға тоолор менен анын үстүндө вaсқыс-вaсқыс волур көтөрылгөн вийик плато менен қурчалқан. Булардын ватыс җақь вөлыгун, ортоко вийиктиги 2500 метрге сејин көтөрылып турқан Саян тоолу өлкөсү тызур турат. Altajдан җана Kuznetsk Ala-Toосунан Саян тоолору Minusin котловинась арқылуу вөлыныр турат.

Саян тоолору—Батыс җана Сьырь Саянға вөлынөт. Батыс Саян тындык-сьырьсқа қарай, Сьырь Саян—тыштык-Сьырьсқа қарай ва-

53-сырөт. Орто-Сивир вөксө тоосундақь суи өрөөнү.

qabttalqan. Bulardın ortosundaq sek ara 96-meridian volup sana-
lat. Сырғы Sajаn vijigireek kelet; ең ele vijik соғи Мунку-Са-
дък 3490 m vijik көтөрүлүр, бир аз мөңгүлөгу volot.

Darija өрөөндөгүнүн чоғогу қағь кенеп volup, qaptaldарь ең-
кејиş kelet. Төмөнгөрөк қағьнда darija too агалар, қарсықай ар-
қыли ақыр, vosoqolor çана шарқыратмалар tyзyp ketet; too etegi-
ne сыққандан kijin al darijalar қайта дақь тыпсыраақ volup, mel-
milder ақат. Ватыş Sajандь kesip өтө турқан Jenisej—тына
ушундај darija. Апын ақытмыпын vul чоғоғу velymүндөгү ең соң
қујмасы sol қағьдаь Авакан суусу volot.

Вайқал көлүнүн туштык-ватышына қарай өтүр кете турқан, өзу бир
qансалық çарыс kelgen Xamar-Davan қығьа тоосу да ушундај. Al,
Вайқалқа қарай tik ыдыј tyşyp, Selenga darijасыпын өрөөнүне
qарай еңкејиş volup турат.

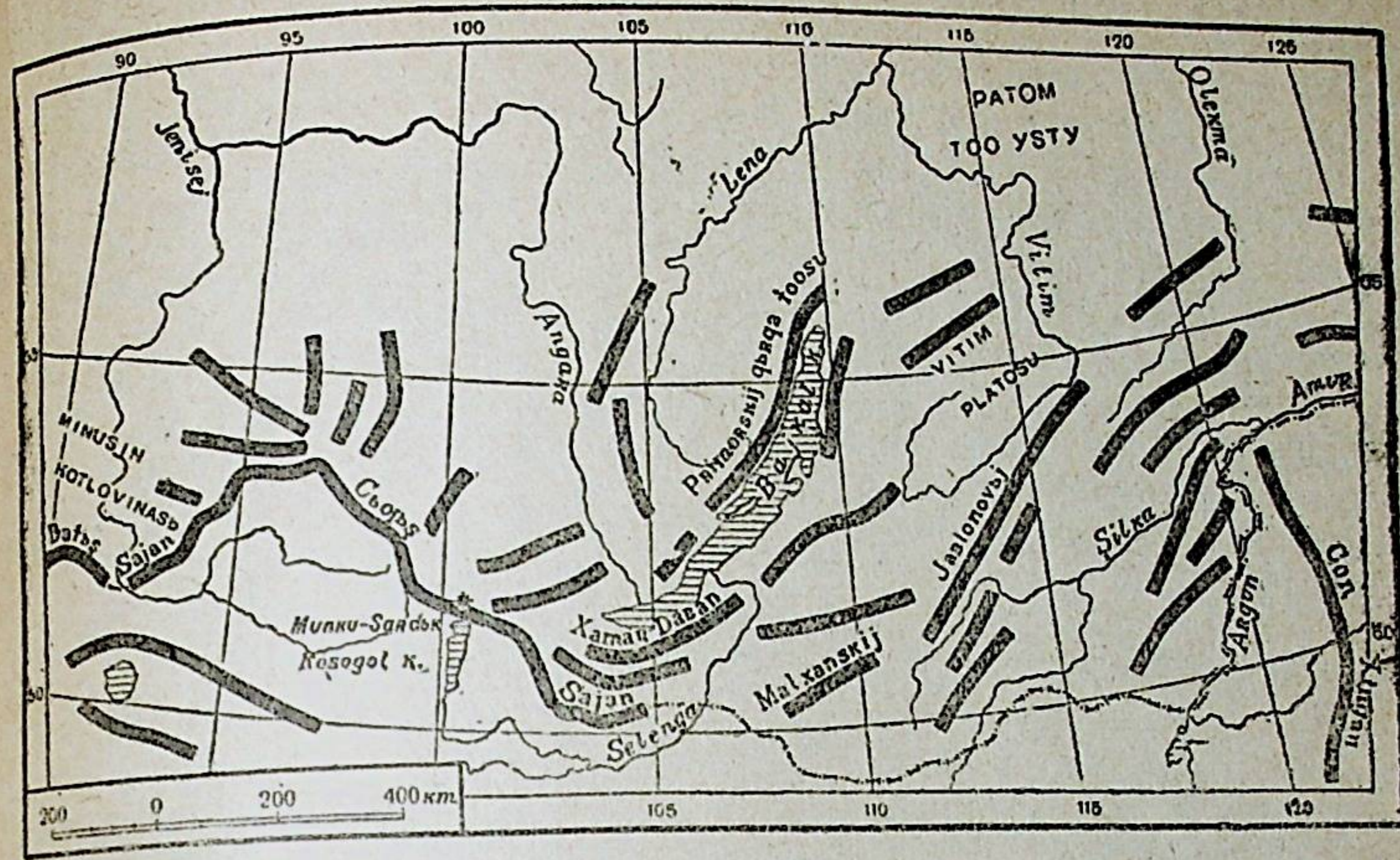
Selengанын агь қағьнан, ајанты војунса ватыş-jevropалық мам-
лекеттердин қайсынышына volso da соңдуқ қылақан, Zavajqalije vaş-
талат. Апын beti vardық çерде deerlik too тизмеги менен darijalar-
дын ар tyрдуу vijiktikte volqон кең çана терең өрөөндөгүне ee
volqон vөксө toolordun kezektenişin elestetet. Қығьа toolor tyş-
тык-ватыштап tyндык-сырғыса қарай vaqьttанqан. Javlonovoј қығьа
тоосу çана апын tyşтык-ватыşa қарай ketken ulандыşь volqон
Malхан too қығьасы—Tyндык Muz океаны менен Тыпс океан-
дын ortosundaqь суи vөлгыcty elestetet; andan tyндык-ватыşa çа-
на ватыşa қарай, Muz океанына қарай Vitim çана апын қујмасы
Selinga ақат, tyşтык-сырғыса қарай, Тыпс океанға қарай Şilka
darijасы çана апын қујмалары ақат.

Javlonovoј қығьа тоосунун tyндык қағьнда Vitim (1000 m) çа-
на Patom (1300 m) vөксө toolora çatat, vular Vitim darijасыпын
өрөөнү арқыли vөлүлүр турат. Vul vөксө toolordun ekөө da алтып
kenge vaj.

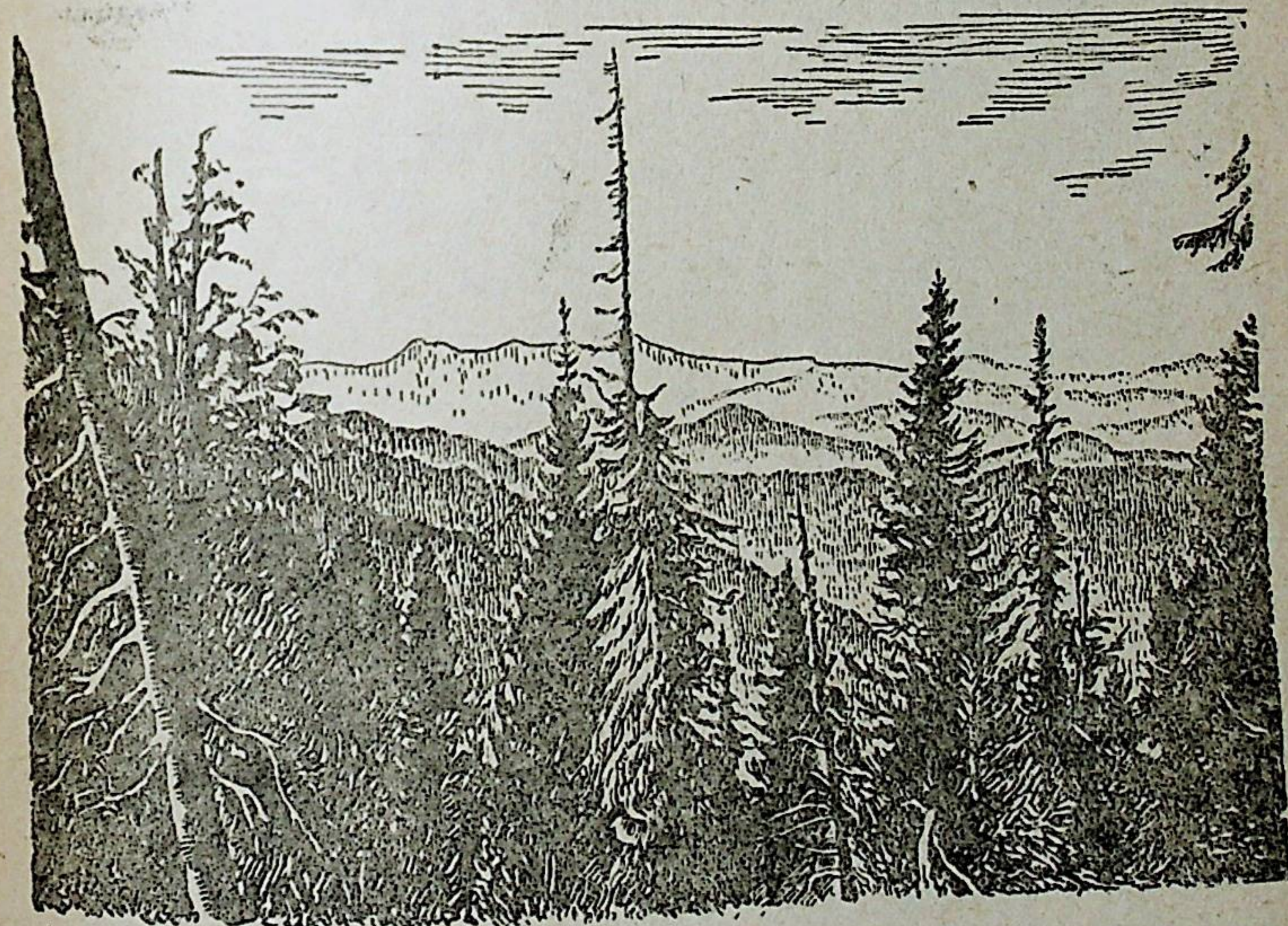
Olekma darijасыпын сырғы қағьнда, Aldандьп vaşь
cende ушундај ele vijik kelgen Aldan platosu орноşqон, al pla-
to vasқыс-vasқыс volup Orto-Sibir vөксө тоосуна tyşyp ketet. Orto-
Sibir vөксө тоосу vul çерде Stanovoј қығьа тоосу менен қу-
calqан.

Stanovoј қығьа тоосу да тектер çагыр сыққан вайығьь kristаллдық
тектерден қуалqан. Апын tyşтык, Amur qaptаль tip-tik; tyндык, Al-
dan qaptаль çантақыраақ kelgen еңкејиş. Vul қығьа toolordun tyн-
дык қағь 2,5 kilometрге cejin көтөрүлет; апын darijalардын терең
сайлары kesip өткөн çана al қығьуи volqонduqтан көр çерлеринде
adam өтө алмај турқан too қылағы бар.

Јана-Кольма too өлкөсу. Kontinenttin алысқы tyндык-сырғы
vircуна орноşqон vul кең oblast, өзүнүн reljefinin negizgi belgile-
ri қағьнан dal ele Orto-Sibir vөксө тоосун қайталақаныр көрүлөт.
Мында бир қыла соң қығьа toolordon: Verхојан, Кольма çана
Апандь toolору çана Cerskiј қығьа тоосу деп атала турқан
toolu кең өлке бар. Verхојан çана Cerskiј қығьа toolорунун keskin
tyрде Alpi toolорuna оқысоşyp турқан belgileri бар: qaptaldарь tip-

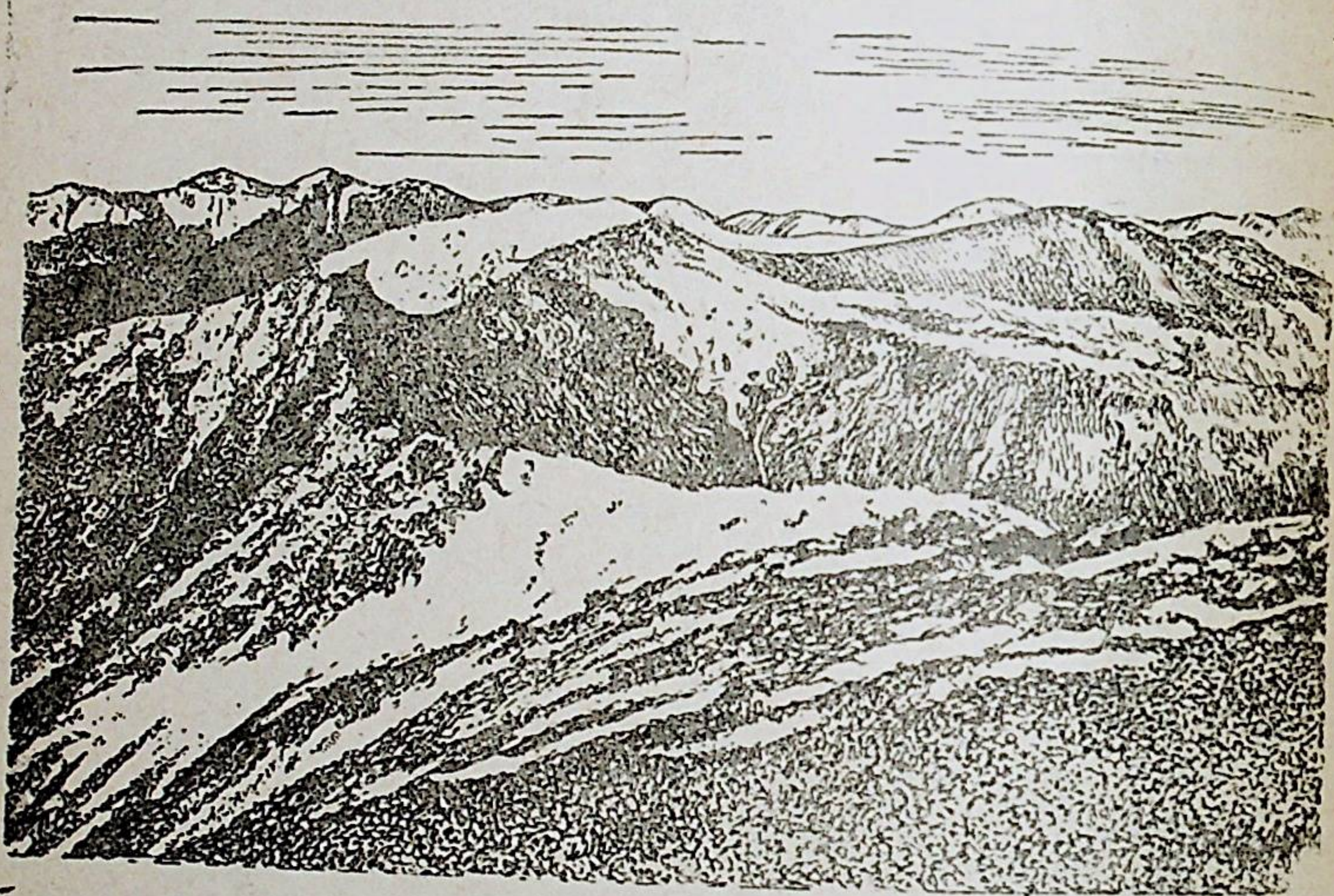
54-сырөт. Zavajqalije қығьа toolорунун sxemasь.

55-сырөт. Ватыş Sajандақь көрүнүштердин biri.

tik volup, toonun çonu asqaluu volup qırduu kelet; vardaç çerinde muz doogunin qaldıq izderi vajqalat. Darijalardıñ çoqoqu çana төмөнкү аqьмдарь da too myнөzyндө volup qatuu aqat çana төмөнрөөк etekterinde çana, ar qajsь çerлерінде tolup çatqan көдөry var, апсалыq vijik volвоçon platoço сьqьp ketet.

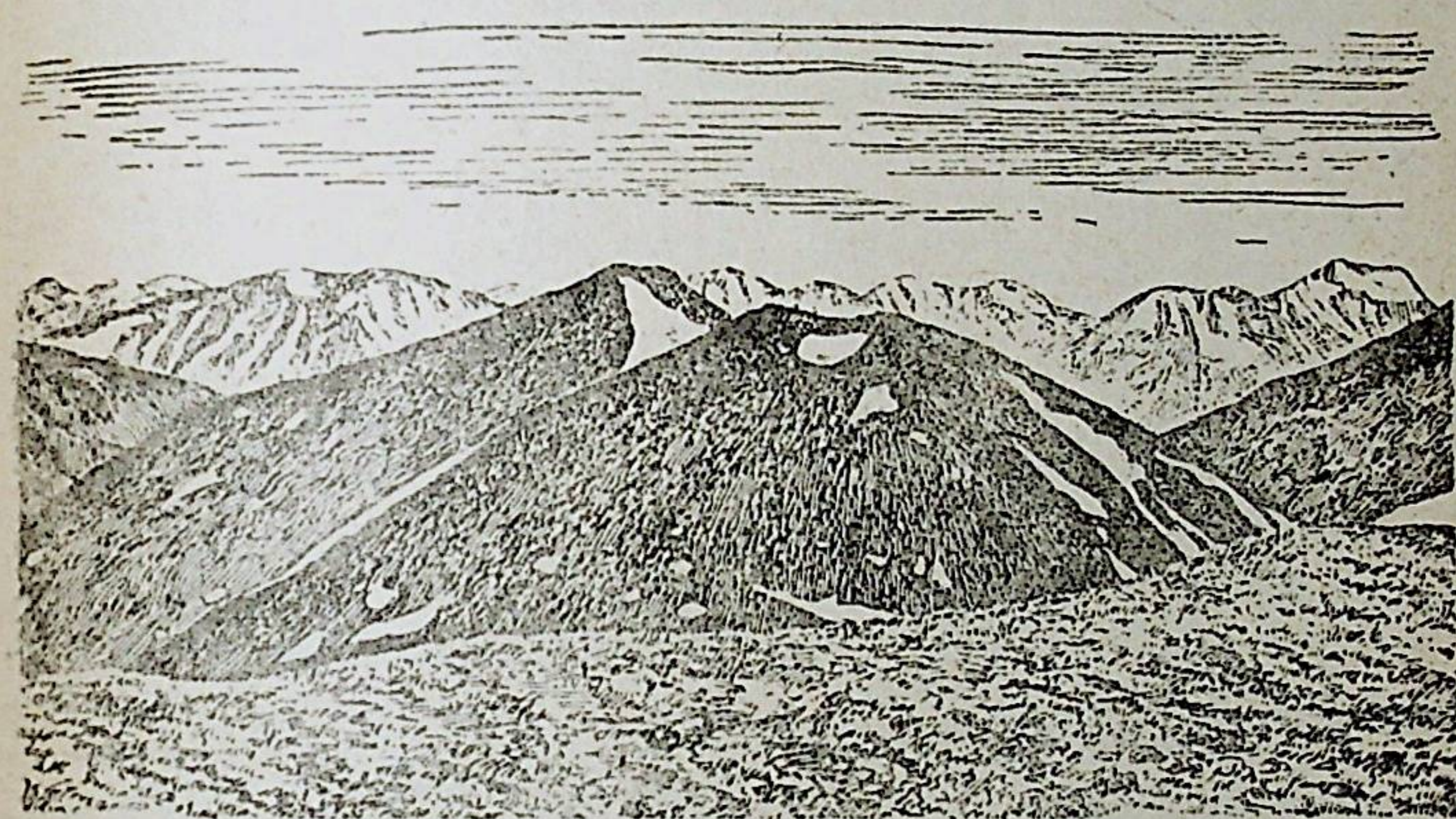
Кольманьпн etek çaçьнда, okean çeekterinde çana Çань-Sibir аралдарьнда—qалыңдыqь 15 m çana andan da асьqьpaaq kelgen, muz doogunin qaldьqtарь volçon muzdar çer aldьnan ucrajt. Alar montordun azuularь tabьlat, bireerlerde volso toqçon qatmarlarda maçaqсь saqtalьp kelgen bul аьbandardıñ өlygynyn bir vөlygy, al ty-gyl vytkyl deneleri da tabьlat.

56-сырет. Сьqьсь Sibirdegi çьлаңac toolor (qaqьpaaqan таqьr соqular).

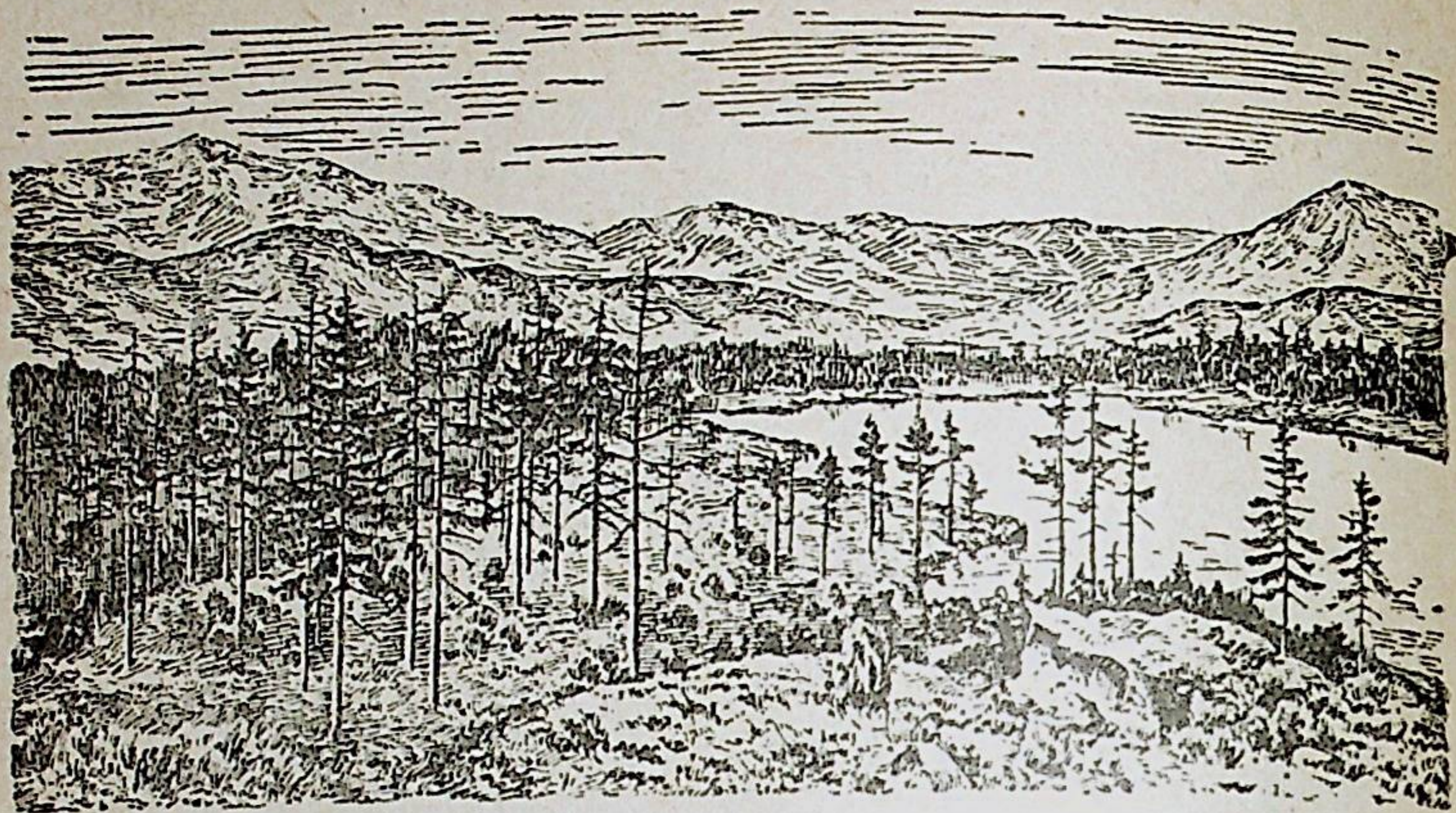
Jenisej, Angara çana Bajqal, Lena. Сьqьсь Sibir—eң соң çana suusu көр darijalardıñ oblastь. Bulardıñ icinen соңpaaq мааниге ee volçondoru—Jenisej, аньп Bajqal көлүпөп аqьp сьqа турqan qujmasь Angara çana Lena. Сьqьсь çana Батысь Sibirdin cek arasь воjunca аqьp өтө турqан, vytkyl Sibirdin eң маанилуу darijasь—Jenisej birinci orunda turat. Аньп маанилуулыgy—suusunun көрtygynө çana авдан тереңдигине negizdelet; аньп тереңдиги деңиз кемелерине cattan çoqoquça qarap bir nese çызdөгөн kilometrge cejin varuuça mymkyndyk veret, al emi Ov darijasьньп сатындаqь qumdaq saяандар çana Lenаньп сатындаqь suusu таьз del-talar volso кемелердин çyryсьнө tosqoolduq qьlat.

Jenisej SSSRдың сегинен тыьqарь çerden vaşatal. Al eki соң vьлаqьп qoşuluunan pajda volot, алардың бирөө Munku-Sardьkьп tyştyk qaptaldарьнан vaşatal. Jenisej çoqoqu аqьмьнда suusu көр वोsoçoluу çana gidroenergijaньп zapasь көр qивattuу too darijasь volup sanalat; орто аqьмьнда, Angara qujulqança cejin, кемелер qadimkidej ele çyрө veret, төмөнкү аqьмьнда volso—eң ele соң деңиз кемелери да çyрө alat. Darija suusu сььна eki iret—çazьнда çana ijulda тоодоqu qar erigen иваqta таььjt. Qujmalарьньп icinen eң irileri: Angara (bul darija Jenisejge qoşulqan çerге cejin Jenisejдин өзynөн uzun çana suusu көр), Орто çe Podkamennaja Tunguska çana Төмөнкү Tunguska darijalarь; bulardıñ vardaçь Ortо-Sibir vөксө тоосунан аqьp kelip, оң çaçьnan qujulat. Төмөнкү аqьмьнда ошол эле оң çaçьтан bir qансалыq соң darija Kurejka kelip qujat.

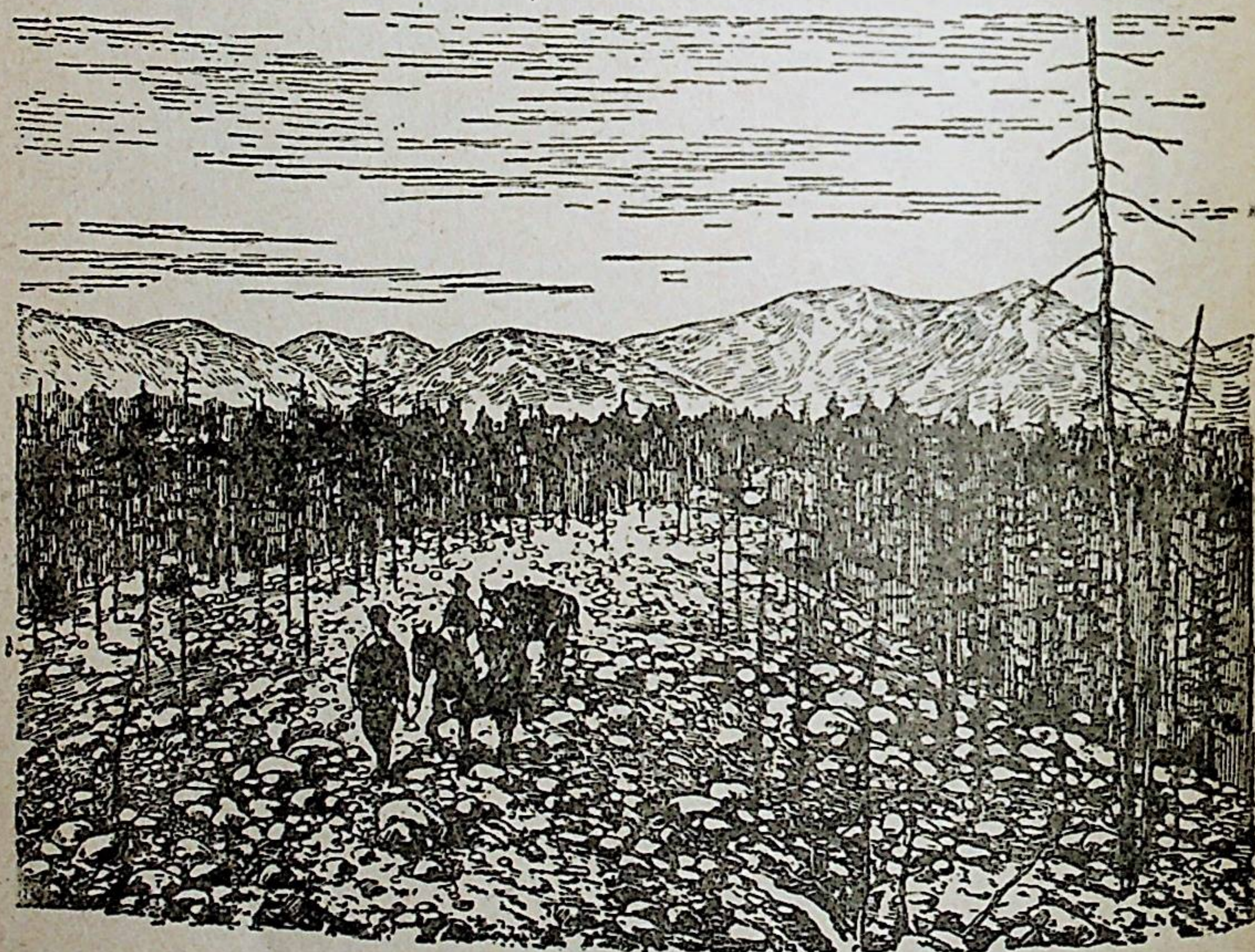

57-сырет. Verxojan qьrqa тоосу.

Төмөнкү Tunguskadan өткөндөн kijin da Jenisej тоqojlorду аралар аqат, bul тоqojlor тындыккө varqan saьпн sujula veret. Bul çerде al eң ele соң darija volup aqat, suusu dolulanьp qatuu aqat, аqььндар melmilder аqа турqан çeri az volot, көвүпсө мьнда тоqтоосуз volup турqан шамалдардың салдарьнан толқунданьп аqат. Darijanьп kendigi 5—10 km kelет, аралдар sejrek ucrajt. Jenisejдин аqьpь çыз kilometr çeri tundрань аралар өтөт. Cattьп алдь çaçьна kelgende darija 50—60 kilometrge cejin kenip ketet. Çalpьсьнан etek çaçьtarьнда аqььндаqан аqьмь, bul çerде nasarlajt, ошону менен Jenisejдин çьлуураq kelgen сууларь Jenisej vьлуунун бетине çelpigic сьjaqtuu volup qujulup, okeандьп тuzduу suusun тuzдан аььtat. Darija suusunun muz volvoj турqан иваqтьсь 125 den 140 kyngө cejin sozulat.

58-syret. Jakutiya toolorunda qor korynyş: sujulup vara çatqan çalbyraqtuu toqoj, oñ çaqtaqyş—Morena kely.

59-syret. Jakutiya toolorunda wajyqy muz doogunan qaloqan morenalat.

Jenisejdin çana cыqыş Sibir darjalarynyñ eteklerinde muzdardyn qalqydar aqyşы—eñ ele sonun volup korynet. Kyn vaşqa çerlerge qaraçanda az çыыта тур- qan, darja muzunun qalyndyşы volso 1,5 m çana andan da aşыр kete turqan bul kendikterde, suu maksimaldyq dengeelge, 12 m ge çana andan da çoqoruça kete- tylgönde çana muz çarыlat. Muz menen birge qoşulqan qыр-қыр volup örkөctөн- gөн toqun da kelet. Ysty-ystyne cыqыр toptolqon eñ көр muzdar, tutaşыр çatqan muz dövelör ыaj suunun vetin qartap çөneşet, aqыр varatqanda birine biri qaqy- ыşыр, talqalanыр majdalanat. Darijanyñ çeekeerinde çana buluncalarynda vijiktigi 10—15 m kele turqan muz vөгөtөry toptolup, suunun tajыз çerlerine kelki-kelki muz tooloru rajda volot: myñdaj çerlerde muz çajdyñ екinci çarытына cejn çata берет. Darijanyñ kendigine çana соңдуçуна qaravastan, suunun vuulup qala tur- qan ucurlarы da volot. Çarылыр çatqan muzdardyn çатыр-şatur dyvyrty, tolgundar- дыñ şalp-şulp eiken davыşы, bir-birine qaqылыşqan majda muzdardyn davыşы—myña uşulardyñ vardyşы birigip qulaq tunduroqan yn cыqarat. Darijanyñ suusu çeekeeriniñ vuzup çep ketet, vytyñ-vytyñ соң araldarda çoq qылыр, çuup ketet.

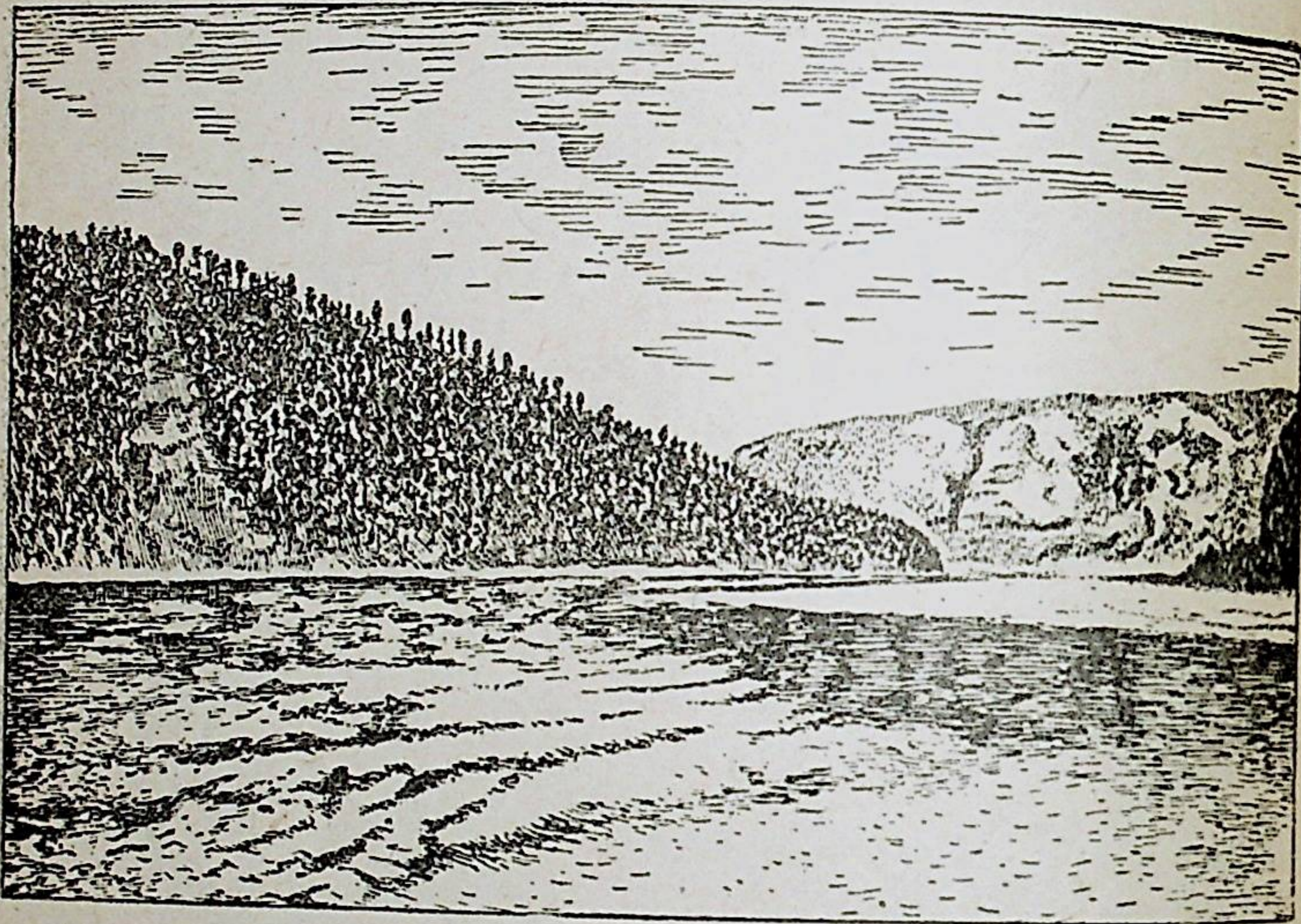

60-syret. Qыştyn vaşталыşыnda Bajqal çeekeerinin korynyşы.

Jenisej suunu eñ көр aлыр kelet; oşonu menen birge anyñ suusu^{tyndyktögy} qyjmalarynyñ suusu menen saлыştыrqanda çыluuraq volup varat. Jenisejdin özynyñ çana anyñ qyjmalarynyñ suusundaqы temperaturanıñ alyması 4° dan 6° qa cejn volup turat çana bular vaarыdan murda araldardaqы ösymdykterdyn ösyşüne taasir qыlat: araldarda eşe turqan badaldardyn vijiktigi 4 metrge çete turqan volso, darija- nyñ çeekeerinde çana tundranıñ ajlanasыnda eşe turqan oşol ele badaldardyn voju eñ kicine kelip çarыş volot.

Angara—Jenisejdin oñ qyjması, төмөнкү aqытында anyñ da çoqorqu Tunguska деп аташат. Bul eñ tez aqqan, suusu көр, çoq darja. Tөмөнкү etek çaqыnda anyñ eni 2—3 km kelet. Gid- соң darija.

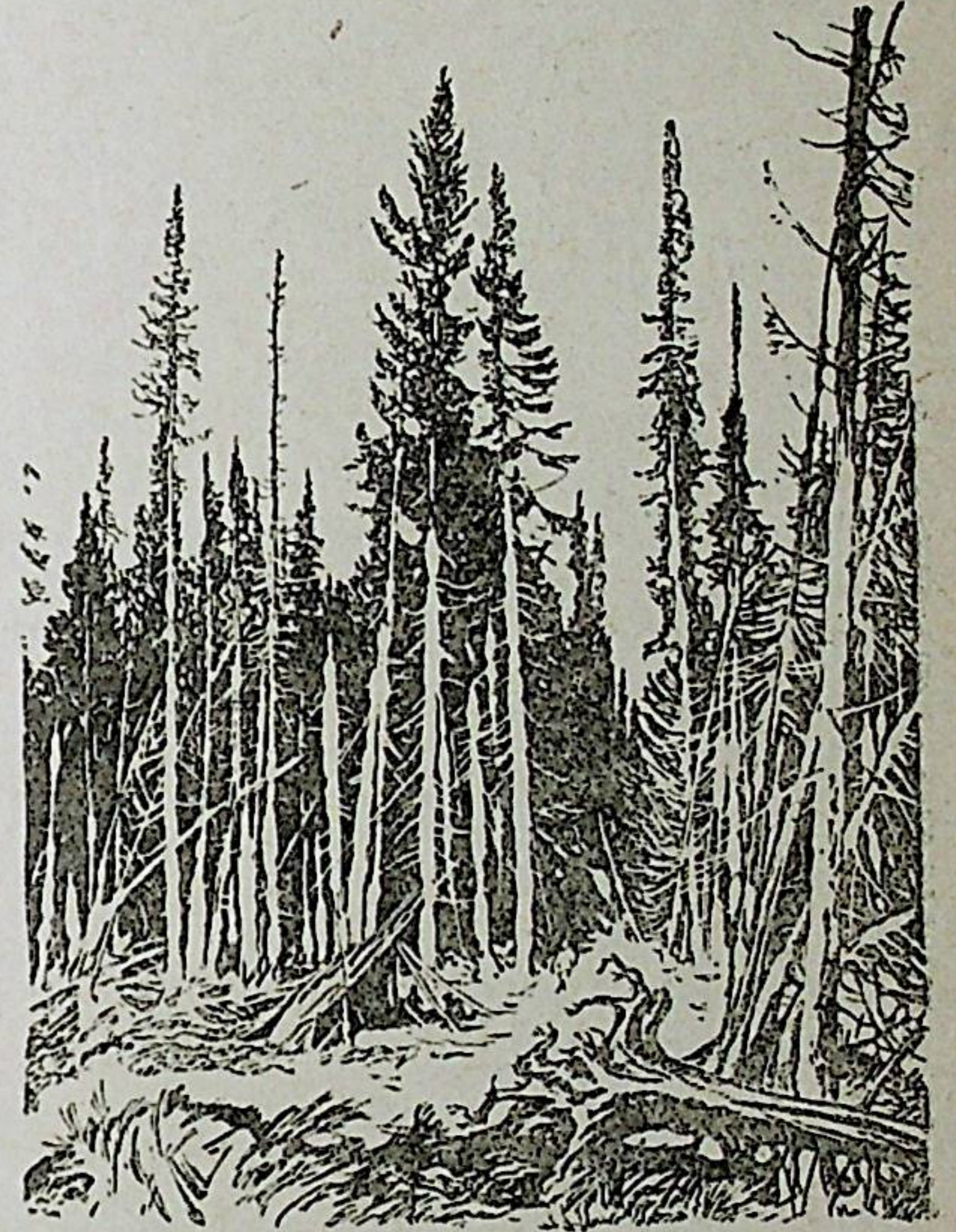
гоенергиянын ең көр вүлақъ болқон восоқолору җана җарқыратма-
ларь көр. Ангара дариясь Bajqaldan суу альр турқандықтан анын
суусу көр, җазьнда суу таşқынь волвојт, суусу тунуқ җана темпе-
ратурась төмөн волот. Bajqaldьн өзы—җер җарьндақъ ең сонун
көлдөрдүн бири, ваşқа көлдөрдөн өзунун авдан тереңдиги, суусунун
көлемунун авдан соңдуқу җана авдан тунуқтуқу менен ашыр ту-
рған җана ал кең мејkindikti еелер мелмилдер көгөрур җатқан көл-
ду көркөмдуу қыльр қурсар турат. Bajqal көлу җатқан җерде сврос-
туқ ој җерлердин (сөкмөлөрдүн) рајда волушу али вүтө елек, ошон-

61-сурет. Lena дариясындақъ „җсеки“.

дуқтан бул җерлерде көр убаяқтарда җер титрөөлөр волуп турат, җеек-
теринде волсо—толуп җатқан ысьқ вүлақтарь вар. Суунун евегејсиз
көр массась җеектердеги климатқа җумшартуусу таасир қыльр, қысьн-
да температураны 10° қа deerlik җоқотулатьр, җайьнда волсо аны
7° қа төмөндөтүр турат. Тоо қырқаларьнын җайланьсьр җатқаньна
қарай көр убаяқтарда кутрөгөн җерден қатuu җамалдар волуп, сууну
сьрқь җеектерге қарай ајдар турат. Bajqaldьн өсүмдыктөру җана
җаньварларь өзгөсө сонун. Bajqalda тирисилик қылуусу көр организм-
дерден 70% ке сејини ошол көлдүн өзүндө қана учурајт; вүларқа
ар тырдуу вальрлар, қурттар, molluskalar, вальртар, алардын ичинде ти-
гуулөј туула турған golomjanka вальртарь, бир қыјла тереңдиктерде
җаşай турған тјулен-нерпалар кирісет. Бул өсүмдыктөр җана җаньвар-
лар Bajqalқа қайдан келип киргендиги—алиге сејин асьла елек.

Сивирдин усунсу соң дариясь—Lena, бул, Bajqaldan аңсалық алы
волвоқон, Приморје қырқа тоосунун тындык қарталынан ваşталат.
Lenaьн җоқотуру ақьтмь Орто-Sibir вөксө тоосу војунца терең
өгеөңгө ақьр өтөт; җеек виреерлерде дария суусунун дөңгөлинен
300 м җоқотулуққа көтөрульр, көркөмдуу волуп көруңгөн асқа-
зoolорду рајда қылат, җергиликтуулар муну „җсеки“ дешет. Lenaьн
җоқотуру ақьтмьнда кемелердин җырусьнө қыльнсьльр келтире турған
тајьз җерлері көр. Вироқ бир-бирден оң җақьнан келип қыјла турған
өзунун ири қыјмаларь—Vitim, Olekma дарияларь қошулқандан
кйјин, Lenaьн туурась 1,5 километрге сејин кеңир, анын ақьтмь
ақьгьндар мелмилдеј ва-
тар, нуқунда бир қанца
аралдар рајда volo ваşтајт.
Өзунун ең ири қыјмаларь
волқон Aldan җана Vi-
luj дарияларь қошулқан-
дан кйјин, Lena ең соң дария-
қа ајланат. Бул—қыјмьлоқа
келип турған тусуз суу-
лардын деңизи. Lenaьн вар-
дық қыјмаларьнын сань, со-
ну җана кичинеси волуп,
1000 ге җақьн келет. Бу-
лардын ичинен ең сонуну—
Aldan, бул, ақьтмьнын тез-
диги җақьнан Сьрқьз Сивир-
де Ангарадан кйјинки екин-
ци дария волуп саналат.
Lenaьн төмөнкү етек җа-
қьнда ақа қыја турған
қыјмаларь җоқ deerlik во-
лот, бул аны вүлақь көр,
сөңгөгу җоон җьрқасқа оқ-
шотот (анын төмөнкү етек
җақьнда туурась 4 төн 8
километрге сејин волуп ту-
рат). Сатында — кең delta вар,
анда есепсиз көр толуп җатқан,
аңсалық терең волвоқон соң җана
кичине келген тармақтарь вар.
Тындык деңиз җолун өздөштуруу
менен Lena дариясь Сьрқьз Si-
бирдин ички вөлыктерун арзан суу
җолу арқылуу океанқа қошо тур-
ған артерия қатарьнда соң мааниге
ее волуп турат.
Төмөнкү етек җақьнда navigatsija
mezgili 120 кыңгө сејин,
җоқотуру җақьнда волсо—160 кыңгө
сејин созулат.
Климать җана өсүмдыктөру. Сьрқьз
Sibir туурасьнан евегејсиз
көндикке созулуп җатқандьрьна
қаравастан анын климать да,
өсүмдыктөру да бир тырдеş келет.
Сьрқьз Sibir—қыстьн җана тајганьн
өкүм сьргөн җери. Ал тыгыл тыстык
җақьнда да җеринин вети деңиз
суусу-

62-сурет. Сьрқьз Сивирдеги җальбрақтуу тајга.

125

nun dengeelinen bir qanqalbyq çoqorü tırqandbyqnan, qyşy en suuq çana uzaq volot.

Bul çerdin qyşy—en тыс, ась, qurqaq çana çyl mezgilderinin icinde bir qalypta deerlik turagtuu volot. Temperaturasy çaqyнан kyn menen tyndyn ortosundaqy аjыrmasy аз volot. Şamal bytyндөj ele çoqro ese, çе en ele pacar volot. oşondyqtan al, qardap qalyн kijim kijinip turqan çyçactardyn vaştarын da silkij alбайт, oşondyqtan toqoj çyçactarы bytkyl qyş voju appaq volup, dal ele denizdin qatыр qalqan көvyгу сыjaqtаныр, çым-çырт turuşat. Bardyq çerinde buzulvas çым-çырттыq, тынстыq, yn çыраqan tabyşsyzdbyq өкүм syрөт. Bardyq нерse ölykөj qat-asmaнь da muzdan çasalqan qazanваq сыjaqtаныр көryнөт. Asmaнь сарq асьq, тур-tunuq kelet da, bir çumalar voju al asmandan qyлаjоan bulut көryнөйт. Мына uşundaj tur-tunuq asmanda aj çana qybyндаjоan çылдыzdar өзgece çарыq көryнөт; viроq анып esesi qatarында kyndyn veti, bir zamatqa kelip keter mejman сыjaqta-ныр, көр көryнөйт, көryнсе da kyнырт, qyçqылытм tartыр turat da, vat ele tumаn-qa kirip çoqolot. Ajlanaндын bardyq өlykөj volup, qyжмысыз. Bul kezdegi bir-ден-bir qyжмы—al, suuqtun qatuuluqunan cart-curt etip çaryлыр çatqan çer silkinişi volot; bul çerdin ölyk сыjaqtanaн peйzazyн (tabиqатын) ar тырдуу çылыр турuucu бирден-bir көryнyş—ar тырдуу nazik тыстыры менен şoolасын тыşyryp тура турqan пurlар. Алысқы тындыкте bulарqa ujuлдуq şoolанын uqmыştuu kelgen en sonun çымындар ojnoqоn нuru qoşulat.

Çaz mezgili тыстык çақында da kec kelet, viроq tez çылынат. Bөксө тоонun тыстык çақында maj аjынын екinci çарымында kyn-дыzgy температура viреерlerde qana нөлдөн төмөн volot. Bиреерlerde тынкысын—15° dan төмөн тышыр ketkeni менен, саq тыş cендеgi көлөкөдө көр ивақтарда + 14° qa cejin көтөryлyр ketет; климатынын kontинentalдыqы мына uşundan көryнyр турат. Maj аjынын aja-қында qar too vaşында qana, volqondo da toqojlor өскөн терең-терең qоqtularda qana saqtalat. Tyндык çақында çаз eki, al tyгыл yc çумаqа kecigip vaştalat. Çana da bul çerlerde çаз vaşында qatuu şamal-voroondor volup, qar vetindegi muz kristalldardь asman-qa ucuyр, alaj-dyлөj voroон qылат.

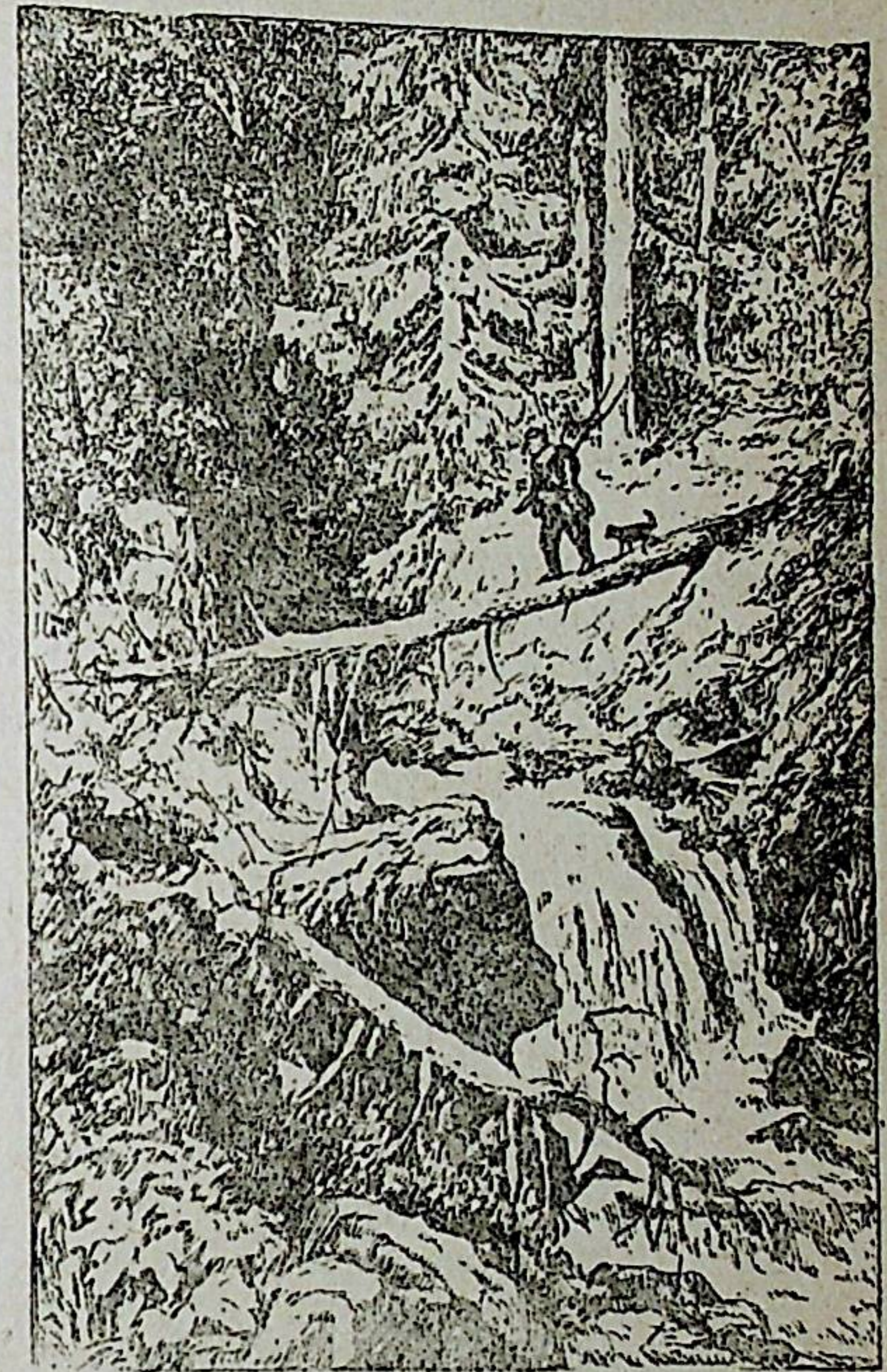
Çajында avанын температурасы + 30° qa cejin, ijul аjында volso kyn тijip турqan çerlerde 48° qa cejin da көтөryлөт. Tyзdyктерде çajында volo турqan çаан-çасындар аз volot. Çаан-çасын тындык çақына var volqonu 50 den 100 millimetrge cejin тыşөт, Al-dan, Viljuj çana Orто Lenанын өгөөндөryнө—150 millimetrge cejin, çana Lenанын vaş çақына, Olekma çana Vitim өгөөндөryнө—200 millimetrge cejin тыşөт. Bиреерlerde byт bir aj voju çаан volвоjt, oşondyqtan, көвyнсе, тыстык Zavajqaldaqь qurqaqсылыq өsymдык-төрге соң зыjan keltireт. Çаан ijul аjында qana çаaj vaştajt, bul çаандардын көрсуlygy da төкмө çаандар volot. Sentjavr аjып qana kyz деп атоoqо volot. Ortoco температурасы нөлдөн çoqorü volot, viроq viреерlerde qar çаар turat çana тынкысын 12° qa cejin ajaz da volot.

Өлкөнyn ar тырдуу вөlygyндөgy климатqa reljeftин vijiktigi bir qыjла таасыр qылат. Асьq тындөрдө, qurcar турqan аjланadaqь too qaptалдарына qараqanda, өгөөндөрдө bir qыjла суuquraq volot; çазындаqь çana kuzындөgy şyudyryмdөr, çoqorü çақына qараqanda, төмөн çақында kустyуrөөк volot. 50—200 m vijiktiktin ortosunda-qь аjытанын da maанisi var—qaptалdaqь çыçactар ылдыjы өгөөндөрдөgyге qараqanda bir qanca kyn ilgeri көгөryр byр vajлаşat.

Tyvөlykke тоңyр çатqan çerлерdin voluu,—çылдын суuq mezgili uzaqqa sozula турqандыqына, qyşыqь температуранын төмөн voluşуна çana qardын qalyн volqонduquna vajланыştuu çergiliktyy şart-tardын ar тырдууlyгыне çараşa, алар тырдуу тереңдикte çатат. Misаль, toqojlorдо, моx астында, тындыкке qarap çатqan тескеjlerde var volqonu bir qanca santimetr тереңдикte ec qacan еrивеj çатqan музду көryyге volot, al emi oşol ele аqа, çақып, турqan çerlerde, kyn тijip çылыр тура турqан асьq çerlerde, ыaj topuraqtuu qurqaq дөндөрдө тоңyр çатqan муз qatмарь 1,5 m çана andan da тереңireek çerde çатат. Тоңyр çатqan муздар дарилалардын суусу-нyn көр voluşуна çана алардын dengeelinin ar тырдуу volup турuşуна таасыр qылат. Çerde тоң муз vol-qонduqtan çer қытыşы çu-qa volot, antkeni өsymдык-тер en ele аqыгындьq менен cиришет. Bul тоңqон муздар дыqансылыqqa тоsqoолдуq қыбайт, viроq qu-ruluş çана çол saluu иş-терине көр оңтоjsuzduqtарды keltireт. Adamдар өз-дөştыргөн rajondордо тоңqон муздар аqыгындар азайыр varatat.

Сьqыş Sibirdin көр вө-lygy, анып eвеgejsiz соң mejkindiginin vardыqынын 3/4 вөlygy—tajga зонасында çатат. Qalqan вөly-гyn — tundra eeлep, cetki тыстык çақындаqь bir аз çerин toqojлуу талаa çана tim ele талаa eeлep çатат.

Egerde çаздын авдан qызыр турqан иваqында bul өлкөнyn vardыq çerине qalyсь bir vijiktikten turup көз calдыгьr qarasan, анып çerинин kilemдеj во up көк-çақылы-çаныр çajqalqan toqoj менен вөлөnyр çатqанын көryyге volor ele. Bardyq çerde toqoj, көвyнсе çalybьraqtuu toqoj көpтyк қылт. Салыстыра kelgende тарьraq, туугасы 200—300 kilometr kelgen тундранын qара qоcқul tilkesi toqojdun cetin Muz океанынан алыстаыр турат. Тоо qылыр чө dat басqандаj volqон çer en'cek-teri менен çана аq-сарь jagelder менен qaptалqan, çе qыrqa тоолордun en vijik çerлеринин vardыqында bytyндөj çылас, qара, sur, sarqыç çана qыçqылытм çар таş-тар toqojdun çoqorü сылыр көтөryлyр турат. En cetki тыстык-vатыş çан тындык-сыqыş çақта Sajan çана Verxojan çана da Cerskiј qыrqa тоолорындаqь çajында да еrивеj турqan аq qарлар byлbyлдөp көргө көryнөт. Darилаларынын icke butaq сыjaqtuu тармаqtары bytkyl krajды qartap çатат, bөксө тоолордо bolso toлup çатqan çарqыра-

63-сырөт. Tynt tajgadaqь bir көryнyş.

дан көлдөр көгүнөт. Мына ушундай темгил-темгил болуп чатқан сөөттөй болгон көлдөрдүн, чиртеп болуп сивалсыган ичке өзөндөрдүн чектеринде, саймаланган сиймедей болуп, шабаалар чана саз өсүмдүгү, көк-чабылданган талдардын тилкеси булбулдөр көзгө салынып турат. Азында, четки туштык чапта сарык-көк талаа тасмасы тоолордун туштык капталдарында кичинекей тилкелер сыяктуу созулуп кеткен.

Туштык Заваяленин талаалары—борбордук-азиялык талаалардын чана көлдөрдүн кең межkindiginin кичинереек булуңунда болуп көгүнөт. Бул чөйрөдө, Монголия менен чектешип турган тилкеде, ал талаалар аңсалык вики эмес чыраа тоолордун сокуларын да еелер турат. Бирок андан ары тундукка чана ватыска чарай туташкан келки талаа тоқойлуу талаага аяланар, ошону менен бирге ойдун чөйрөгө чана чапласар, аярым аралдарга вөлүнүп кетет. Талаа турган өрөөндөрдө, кара топурактардын арасында көп чөйрөдө топурагы шор болгон укасткалар, ал тыгыл тиздүү көлдөр да учурайт. Мындагы тоқойлуу талаа учун қайың сыяктары эмес, топ-топ болуп сыққан қызыл қарақай чана listvennitsa сыяктары мүнөздүү.

Бирок тундук кеңдиктин 50° нан тундук сызыгында тоолу тайга овлости васталат.

Андан ары тоқой бүткүл вөксө тоону қартар қатат да, тундук сызыгы вараган сайын суяла берет. Тайганын туштык сызыгында, көгүнө, қызыл қарақай аралаш сыққан listvennitsa сыяктары, тундук сызыгында—чалан эле listvennitsa сыяктары өсүп сықат. Мында майда бурчөктуу даур listvennitsасы деген сыяктар көп кезигет. Туштык сызыгында салырақтың сыяктары да: қайыңдар, теректер, олхалар, осина сыяктары кезигет. Ойдун келген нымдуу чөйрөгө ақ қарақай менен рикта сыяктары өсөт, аны қара тайга деп аташат.

Валынан көркөм чана сызыгы көгүнө турган—қызыл қарақай тоқойлору волот. Бир қанса километр сызыгы, маселен Ангаранын воюнда, вою сызыгында болуп созулган сымбаттуу қызыл қарақайлар тизип қойгон немедей сыққан. Булар ақ қасан қомсоо көгүнгөн салырақтың тайганын васыка волуп турат, анда воруондордон қырап, сынып тушкөн сыяктары волвойт, таза чана қурақ волот, көлөкөсу сызыгы волот, көгүнө киши қызылалык көгүлдуу волот. Қызыл қарақайлуу тоқойлордо ақ қасан толуп чатқан кемитсер өсөт, қуштары сайрап, айвандары көп волот. Listvennitsa сызыгы қурақ чана сызыгы тизип турган асық чөйрө сүйет. Бул эн эле кон сызыгы, туштык чапта аны узундуғы 30 метрге четет. Ойдунурақ келген укасткаларда, маселен дариялардын өрөөндөрүндө ақ қарақай, кедр, рикта сыяктары өскөн қара тайга волот. Қара тайганын көгүнөсу бир тырдуу, көгүлсуз картинаны елестетет. Қалы сыққан иже салырақтың тоқойлордун көлөкөсу васыр, өмүр вою ным волуп чатқан топурақта туташар өскөн мохтун қалы қатмары қатат. Сыяктардын савақын (сөнгөгүн) сызыгы еңилчектери қартаган, аны бутактарында да сивалсы тартыр сиваланган сызыгы еңилчектери самсаалар турат. Бул чөйрөгөдеги бир қанса көп километр сызыгы сызыгы, тынөгөндүк чана бир тырдуулык өкүм сүрөт.

Тайганын бир қанса чөйрөгө, виреерлерде бир қанса сызыгы квадрат километр келе турган көп чөйрөгө „кыжгөн“ тоқой кесип өтөт. Тайганын қайсы чана укасткасы волвосун, вадьы чөйрөгө, өрттөнгөн eski тоқойдун изи волвогон чөйрөгө кезиктире албайын.

Ужлдуқ тегеректен тундукка чарай сыяктары майда volo вастайт, listvennitsa тоқойлору сейрек учурап, суяла вастайт. Дария өрөөндөрүнүн сызыгылың чөйрөгөдеги тоқойлор тундукка чарай тил сызыгылың созулуп сызыгы, тундук кеңдиктин 72° на сейин четип варап, бул—салысынан алқанда сызыгы сызыгы тоқой өсүмдүктөрдүн тундук сызыгылың сегі волот. Андан ары волсо дөмпөктөнгөн тундра келет.

Тундукка чарай қан салыгы ары сызыгы өскөн, ошонсолуқ тоқойлор суяла берет, дөмпөктуу сызыгы ошонсолуқ кеңи берет, суялы сызыгы межkindigi — „вадарандар“ ошонсолуқ тез-тез учурайт. Тегиздикте вою моху көгүрөөк огуна ала вастайт, бул чөйрөгө сыяктары вара болгоңу менен, алардын қадимкидег өсө алвақандыгы көгүнөт. Бул тоқой—эн эле пасар тоқой. Бул—увақтысына четпей сызыгылың, толуп чатқан көп бутактары сарык келген көгүлтыр нерсе васықан, учтары қураган, көгүнө бутактары сынып-сынып сызыгы чатқан тоқой; бул тоқой бүткүл тундук чөйрөгө воюлор, саймаланган тилкедег волуп созулуп кетет. Сыяктары илдеттуу, майжыры-сожураган, толуп чатқан майда бутактары менен, қураган бир сызыгы өсүмдүктөр менен қартаган, ал бутактары сызыгылың савақын тикендей волуп туура сынан арвайыр сызыгы турушат. Буларда көгүрөп турғандар эн эле аз. Бул сыяктары да аңсалык көлөкө да, сызыгы да volo албайт, мындай тоқойлордун ичинде турган асмандагы көктуң сызыгы, аяланандагы учу-сызыгы виливөгөн межkindикти көгөсин. Мындай тоқойлор материктин ичине чарай сызыгы километр чөйрөгө созулуп варап. Вадьы чөйрөгө ары бир 5—10—20 км. сызыгы сайын се мох менен қартаган кең саз, се шабаалуу өзөн-суу чана көл өрөөну, се сызыгы тоолу тундралар, се суяда келген көгүлтыр тоқой арасынан чөйрөгө васықан сызыгылың көгүнө сызыгы турган тиле асылуу тилкелер, се сызыгы тоонун қылыгы кезигет. Тоқойлордун кек араларына сызыгы чатқан чөйрөгөдеги 30—60 метрлик дөңдөрдө тоқой волвойт. Азы аяқанда вара-вара тоқой тагыр эле сызыгы волуп кетет.

Сызыгы Сивир тайгасынын промысла сызыгынан эн маанилуу огуна ее болгон сызыгылың—тыны сызыгы волот, ал өзүнүн өңу сызыгынан вевропалык тыны сызыгынан бир қанса васыкараақ волот. Тайганын ички сызыгында, асыресе тоолу чөйрөгөде алиге сейин собол учурайт, бирок булар азы суялуп кеткен. Вадьы сызыгы колонок се сивир ас кызыны деп аталган сызыгындар таралган. Суусардын майда өкүлдөгу волгон ласка, гоностай (ар сызыгы), қадимки ас кызын көп учурайт, ошол эле учурун ири өкүлү волгон росомыха волсо аз учурайт. Тоолу тайга тилкесинде туяқтыулardan—изювр, тундуктын сызыгылың васыканы, тоо ечки, каварга учурайт, заваяленидеги айвандар васықаларда қарақанда эн эле өзгөчө келет: мында заваяленин ири аяуусу, собол менен суурдун өзгөчө туы волот; тоқойлуу талаа тилкесинде сума оорусун тарқатуучу суур-тарваган деген сызыгы волот.

Қалқы. Административдик вөлуңушы. Сызыгы Сивир территориясына

Краснояр, край Иркутск область, Сита область, Якут ASSR чана Бурят-Монгол ASSR орногон. Бул эн ири, бирок қалқы эн сейрек волгон территория. Булардын административдик кек аралары Сызыгы Сивирдин тавиқий физико-географиялык кек араларына туура келбейт. Атар айтқанда—Краснояр крайы Ваты Сивир ойдунун бир вөлуғын да еелер турат, Сызыгы Сивирдин Колыма чана Анадыр сызыгы тоолорына чана сыққан вөлуғы волсо, сызыгы Сызыгы крайынын составына кирет.

Чөйрөгө аянт сызыгынан соң оғунду Якут ASSR (3 миллион кв. км), андан кижинки оғунду Краснояр крайы (2,1 миллион кв. км) еелер турушат, азы сызыгы оғунду Иркутск чана Сита областтары турушат. Бирок ушлар бирге келгенде аянт сызыгынан Украинадан 4 есе соң.

Қалқынын сызыгылың сызыгынан мындагы картина васыка волуп көгүнөт. Иркутск областьында чана қалқынын ортогы сызыгылың бир квадрат километр сызыгы бир кижинден көгүрөөктөн туура келет. Якутияда волсо 10 кв. километр сызыгы орто есеп менен бир кижин туура келет. Тундук сызыгында волсо 100 кв. километр сызыгы да бир кижин туура келбейт. Қалқынын ортогы сызыгылың мыңсалық төмөн волгон сызыгы SSSRдын мың-

Azija'nın celdöründə qana keziget. Ebegejsiz kör mejkindikke adam-
dar az ornoşqon; qalq көвүнсө соң darijalardın егөөндөрүнө,
asьrese, дьјqансьльқ çana mal carвасьльқ усун çaramduu çerleri var
çana temir çol magistraldarь өтүр çatqan тыстык вөлыгүнө тоptoluş-
qan. Bul çerlerde qalqтын çьстььльқ bir kvadrat kilometr çerge 5—10,
al tygyl 20 kişiden da tuura kelet. Сььльқ Sibirde vardьльқ 4,25 mil-
lionqo çaqьn kişі çaşajt.

Qalqьnьn ең көвүгөөгү — o r u s t a r. Сььльқ Sibirde sa-
нь çaqьnan көвүгөөк volqon eki el var, alar: tyndyk-сььльқ çaq-
taqь j a k u t t a r çana тыстык-сььльқ çaqtaqь—B u r j a t t a r, bulardьn ar
birөө 250 miңge çaqьn kelet. Burjattar mongol gruppasьna, jakuttar
—tyrk gruppasьna kiret; Krasnojар krajьnьn cetki тыстык-ватьş bur-
cunda turuşqan x a k a s t a r da tyrk gruppasьna kiret. Bytkyl
Сььльқ-Sibirde dal Tьnc okeandьn çeerlerine sejin çajьlqan e v e n k-
t e r (tungustar) ajьm t u n g u s - m a n c ç u r gruppasьn tyzyp
turat; bipoq da bulardьn sanь 40 miң adamdan aşpajt.

Sanь çaqьnan bir qьjla көвүгөөк bul elderden vaşqa, daqь bir
qatar, vireerlerde sanь 1000 kişiden da az volup сььла turqan,
majda elder da var. Maselen, Jenisej darijasьnьn ortoңqu voju-
da, paleazijalьqtar delip atala turqan, Sibirdin vajьrқь turqan el-
derinin gruppasьna kire turqan k e t o degen el var; Kольma
krajьnda tura turqan, sanь çaqьnan ең ele az volqon uruu odul-
dar (j u k a g i r l e r) da uşul gruppаqа kiret. Bul azoqantaj elder-
din tili çana alardьn qajşь uruudan kelip сььqandьльқ ali az izilden-
gen.

Bul elderdin vardьльқ radьşalьq Rossija zamanьndaqь ezilyyden
çana eksploatatsijadan Sovet vijligi kezinde qutuluşup, madanijaty
çaqьnan tezdik menen önygө vaştaşь. Mektepterдин тармаqtарь
ujuşturulqan çana tezdik menen ösyp çatat; aьşьqь tyndyk rajon-
dordo da savattuuluq çajьlp çatat. Burjat çana jakut tilderinde ga-
zetalar çana kitepter vasьlp сььльр çatat. Turmuş şarttarьnьn çana
meditsinalьq çardamdardьn çaqşьlanьşьnьn natijçasьnda ölym azajdь.
Iri elder avtonomijalьq respublikalarqа vөlyndy, alar: J a k u t A S S R
вогвогу—J a k u t s k çana B u r j a t - M o n g o l A S S R, вогвогу—
U l a n U d e.

Carвась. Сььльқ Sibirдин ebegejsiz соң territorijasь uşul ubaq-
qa sejin ali az өздөştүrylgөн. Munun sevevi, көвүнсө аньн klimat-
тьқ şarttarьnьn qatuuluquna çana qalqь ең ele sejrek volup, SSSR-
дьn Jevropalьq vөlyгүнөн aьş turqandьльқna vajlanьştuu. Аньн
carвасьльқь Sovet vijligi kezinde qana çandanьp өсө vaştaдь. Tyndyk
deniz çoldorun өздөştүryу Сььльқ Sibirдин carвальq өnyгыşьne
ең qatuu tyrtky verdi.

Ajьl carваньn, asьrese дьјqансьльqтын өnyгыşь usun volqon
mьmkьndyk Batьş Sibirge qaraqanda Сььльқ Sibirde aзыгаақ. Mьnda
qara topuraqtuu çana kaştan topuraqtuu toqojluu talaa çana
tim talaa kicinekej aralcalardaj volup тыстыктөн qana kezde-
şet; дьјqансьльқqа оңtojluu volqon çerdin kenireek mejkindigi

Mьnda qatuu voluşu, көр çerlerinde çajьndaqь çaan-сacьndьn az
voluşu, topuraqьnьn tyvөlykke toңup çatьşь çana sazdaq voluşu
mьnda дьјqансьльқ usun iri tosqool volot. Oşondoј volso da Сь-
ьльқ Sibirdegi dan өsymdykterь tarqalqan cek ara alda qajda uzaq
tyndykke qaraj kirip varat. Arpa, çazdьq qara vuudaj çana vuudaj
ujulduq tegerektin aldьnda da vьşat; kartoşka menen çaşьcalardь
andan da tyndygyrөөk çaqta өstyryу mьmkьn. Buqa çaj-
дьn сььluu, al tygyl ьşьq voluşu çana asьrese, çaj kyndөtyнyn ça-
na kьn nurunyn uzun voluşu çardam qьlat. Jakutijanьn tyndyk ça-
qьnda eginderdin ösyу çana vьşuu mezgili 80 den 90 kьngө sejin
sozulat, Irkutskidin çanьndaqь eginderdin vьşьşьna salьştьrқanda
volçol menen 15 kьn erte vьşat. Eginderinin çergiliktyу sorttoru
çajьq yşьktөrgө, qьroolorqо çana qurqaqсьльқqа qarata vara-vara
сьdamduu volup varatat.

Batьş Sibirdegidej volup mьnda da egin ajantь kijinki сьldardьn
icine ең ele qatuu өsty. Oşondoј volso da дьјqансьльқ aзыгьnca
tyndyk çaqta, өз egинderi menen çergiliktyу qalqь toluq qamsьz
qьla alvaj kele çatat. Tyndyk çaqtaqь jakuttar çana тыстык çaştaqь
burjattar mal carвасьльқ menen da kesip qьльşat. Buqu өstyryуny
kesip qьlqan evenkter da az-azdap, oturuqtaşqan turmuşqa өtүp
çatьşat.

Sojuzdun çalрь carвасьльқьnda Сььльқ Sibir aзыrқь ubaqta to-
qoj, puşnina, altьn verip tura turqan maanige ee volup, kelecekte
volso, aзыr izyyldөнyp qana çatqan өзynyn ең ele көр pajdaluu
kenderi çana suu kьctөryнyn zapastарь menen соң maanige ee vol-
moqcu. Tungustaqь taş көмыr bassejni көмыryнyn zapasь çaqьnan
Kuzbasstan qalьşpasa kerek. Altьn, Сььльқ Sibirдин vardьq çerinen
keziget, bipoq altьndьn ең көр сььqan çeri—Vitim çana Aldan pla-
tosunda. Çalqьz ele Angara darijasьnьn suu energijasьnьn zapasь,
Dneprogreske qaraqanda, energijanь 10 ese көр vere alat. Bular-
дьn vardьльқь, temir rudasь, grafiti, sljudasь, tuzu, ar tyrdy tystyy ça-
na sejrek ucuraj turqan metallдар menen qoşulqanda kelecekte
Сььльқ Sibirди industrialuu iri oblast qьlat.

Şaarlarь çana qattaşuu çoldoru. Сььльқ Sibirдин qalqьnьn sa-
ньnьn az voluşuna çana andaqь industrijanьn ali aзыгьnca az өnyk-
ьnьn tyndygьne qaravastan, mьnda şaar qalqьnьn protsenti, byt al-
qanda, Batьş Sibirdegige qaraqanda bir qanca көвүгөөк, Irkutsk
qanda, Cita oblasttarьnda volso, ar bir 100 kişiden 33 kişisi şaar-
çana Cita oblasttarьnda volso, ar bir 100 kişiden 33 kişisi şaar-
larda turuşat. Bipoq mьnda Batьş Sibirdegi sьjaqtuu iri şaarlar ça-
na tezdik menen ösyp vara çatqan vогвог şaarlar çoq. Eң iri şaarlarь
temir çol vojlорuna ornoşqon, bul şaarlardьn ösyşьne çana өnyгыşьne
temir çol vojlорuna ornoşqon, bul şaarlardьn ösyşьne çana өnyгыşьne
mьna uşul temir çoldor север volqon. Bul şaarlar: temir çol Jeni-
mьna uşul temir çoldor север volqon. Bul şaarlar: temir çol Jeni-
sejdi kesip өтө turqan çerge ornoşqon Krasnojар krajьnьn krajьlq
вогвогу—Krasnojarsk; Irkutsk oblastьnьn вогвогу çana bytkyl Сь-
ьльқ Sibirde madanijattьn irireek вогвогу—I r k u t s k; bulardьn ar
birөөndө 150 miңden aşьq kişiler turat. Bulardan kijin; Cita
oblastьnьn вогвогу—Cita (100 min) çana S r e t e n s k şaarь

turat (Amur darijasındaqь kemeler мына ушундан сыра ва-
tajt), Jenisej воjundaqь Minusinsk çana Lena воjundaqь
Jakutsk шаарларынын ар бирөөндө турган адамдар 25 миңден
ашпайт—булар çergiliktyy соода борборлору. Илгерки ивақта Minu-
sinskige çaqьн çerde V.I. Lenin syrgyndө volqon. Ujulduq tegerek-
tin icinde çatqan шаарлар—Верхожанск, Средне-Кольмск
ç. в. var, volqonu yc-tөрт çyz адамдар volup esepfelgen kicine-
kej posjoloktorду elestetet.

Çaqьn arada çanapajda volqon çaqьн борборлор—сет мамлекет-
terge çьqac-taqtaj сырауунун борбору volup, Jenisejдин воjuna
орношqон Igarka çana алтын өнөр çайынын борборлору—Vitim во-
jundaqь Bodajvo çana Aldandaqь Nezametnyj алтын кени
krajьдө çандандыруу ycyn ең соң мааниге ee volup turat. 12 миң
qalqь, çьqac tilgic zavoddoru, elektr stantsijalarь, sovhozдору var
volqon, aзырqь ивақта Sibirдеги ең ири порт volqon Igarka шаарь
vaş-ajaqь bir çanca çana çьldar icinde pajda volup, өnyгyp çьqь.
Мында 1928-çьль ele вардыqь volup 43 киши турган ele. Бул—алсыqь
tyndyктө çyrgyзылгөн Sovettik quruluştun ең сонун misаль.

Ujulduq tyndyktyn varдыqь çerine aзырqь ивақта faktorijalar çana
madanijat bazalarь salьndь, bular kicinekej borborлor volup, çergilik-
tyy qalqьn arasьna madanijat tarqatat. Okeandьn çeekterinde
tyndyk deniz çolun vojlor bir çatar meteorologija çana radio stan-
tsijalarь salьnqan. Бул çeekтердеги punktblardьn icinde Lena cаь-
пын сыраqь çaqьндаqь Tiksi vuxtasь көvyгөөк мааниге ee vo-
lup turat. Мына ошонетip, Sibirdi madanijat çaqьнан өздөстыруу
ištepi tyndyk çaqьнан da, tyštuk çaqьнан da vaštalьp çatь.

Сьраqь Sibirдеги vaşqь çoldor, көр çerlerinde volso бирден-бир
volqon çoldor—darijalar volot. Tyndyk deniz çolun өздөстыруу me-
nen bul darijalardьn мааниси avdan çatuu өсyp ketti. Temir çol
magistrаль bul өлкөнүн dal tyštuk çaqьнан өтyp, andan Minusi-
nskige çarata bir çana тармаq ketet. Көvynçө Lena воjundaqь kraj-
дө tyštuk менен qošo турган bir çanca arava çoldору var: bular-
дьн бирөө Irkutskiden Zigalovqo çejin varat, al çerde Lena darijaşь-
nan keme çolu vaštalat, екincisi—Jakutskiden Amur temir çoluna
varat, ycyncysy—Ulan-Udeden Mongolijaqь ketet. Qattaşуunун ava
çoldору da var. Bulardьn vaşqь çoldору temir çoldu vojlor өтөт,
тармаqtарь—Krasnojarskiden Igarkaqь, Irkutskiden Jakutskige, Ulan-
Udeden Mongolijaqь ketet.

10. БРААQЬ СЬРАQЬ.

Турган орду çana çalьь myнөздөмөsy. Sovettik Брааqь Сь-
qь SSSR territorijaşьпын vytkyl сыраqь çaqь cetin eelep turat. Бул—
Sojuzдun Borвordon ең алсы турган bir velygy: Moskva менен
Tьnc okeandьn arasь 8500 km; Moskvada tyn ortosu volqon kezde
Брааqь Сьqьста таң atqan kez volot.

Брааqь Сьqьстын tyndyk-vaštь çaqьтаqь tabiqij cek arasь—too
qьqalarь volup, bul toolor аны Сьqь Sibirden velyp turat; аны
tyštuk-vaštь çana tyštuk çaqьтаqь cek aralarь—Amur çana Ussuri

darijalarьn vojlor өтө турган vizdin мамлекеттик cek araqa tuura
kelet.

Administrativdik çaqьнан vytkyl vizdin Брааqь Сьqьстын Браа-
qь-Сьqьс krajьн elestetip, аны cegine Сьqьс Sibirdin bir qьjla
velygy, Cukot çarьm aralь, Kольма krajьпын bir velygy çana Sta-
povoij qьqьa тоосунун vaštь çana tyndyk çaqьна çaraj орношqон
rajondor kiret. Territorijaşьпын өлçөмү çaqьнан Брааqь-Сьqьс
krajь—SSSRдаqь oblastlardьn ең ириси (3,07 million kv. km, Sojuzu-
vizдun ajantьпын 1/7 velygynөn bir az көptyk qьlat), Ukrainadan
7 ese соң çana frantsijadan 5 1/2 ese соң. Ошону менен birge
Брааqь Сьqьс krajь—өзүнүн tabiqatь çaqьнан ең ele ar tyrdyy
volqon oblast. Мында ar qьl landşaft keziget: vaštь çaqьтаqь tyštuk
Zabajqaldьn qьqьaq talaalarьнан tartьp, сыраqь çaqьтаqь Kamcatka
menen Saxalindin тумандуу çana ньмдуу çeekterine çejin, tyndyk
çaqьтаqь muzdar менен çaptalqan Vrangel aralьнан tartьp, Tyštuk
Ussuriј krajьпын podtropikalьq landşaftьna çejin tutaşьp çatat.
Мында çьлаңac too qьqalarь da, çeri semiz kelgen өnymduy o-
dundar da, ysty dajьma çar менен çaptalьp çatqan соң-соң çanar
toolor da var. Tabiqatьпын uşundaj ar tyrdyylygyn meзgil-meзgili
menen volup tura турган mussonдор oqo veter tataaldantat; bul
mussonдор qьşьnda Сьqьс Sibirden çatuu сууq çana ең ele qь-
qьqь ava алыр kelet, çajьnda volso—okean çaqьтан çamqьr çana tu-
man алыр kelip turat. Бул çerлердин tundrasь çana tyvölyk çatqan
tonu, SSSRдьn vaşqь ec bir çerine oqşovoston, tyštukke çaraj ең
ele алыр kirip varat, al emi Ussuriј tajgasьпын өsymdyktөry volso—
Japonija çana Qьtajdьn podtropikalьq ььqь klimatьnda өсө турган
өsymdyktөrgө oqşoş kelet. Tyndyk çaqьnda vьqunu çana itterdi
çegip çyryşөt, morz çana tjulenderge аңсььq qьльшат, egindi vaşqь
çaqьтан taşьp kelieşet; tyštuk çaqьnda at minişet, vujvoldor менен
çer ajdaşat, çolborstorqo аңсььq qьльшат, kyryc egieşet.

Мында Сьqьс Sibir менен çalьььqь volqon tabiqij vajььqтар-
qa—toqojqo, ruşninaqь, vьqularqь—okeandьn vajььqтарь da: va-
льq, morz, tjulen, terisi qьmbat baalu kamcatka çunduzu çana de-
niz мысььqь qoşulat.

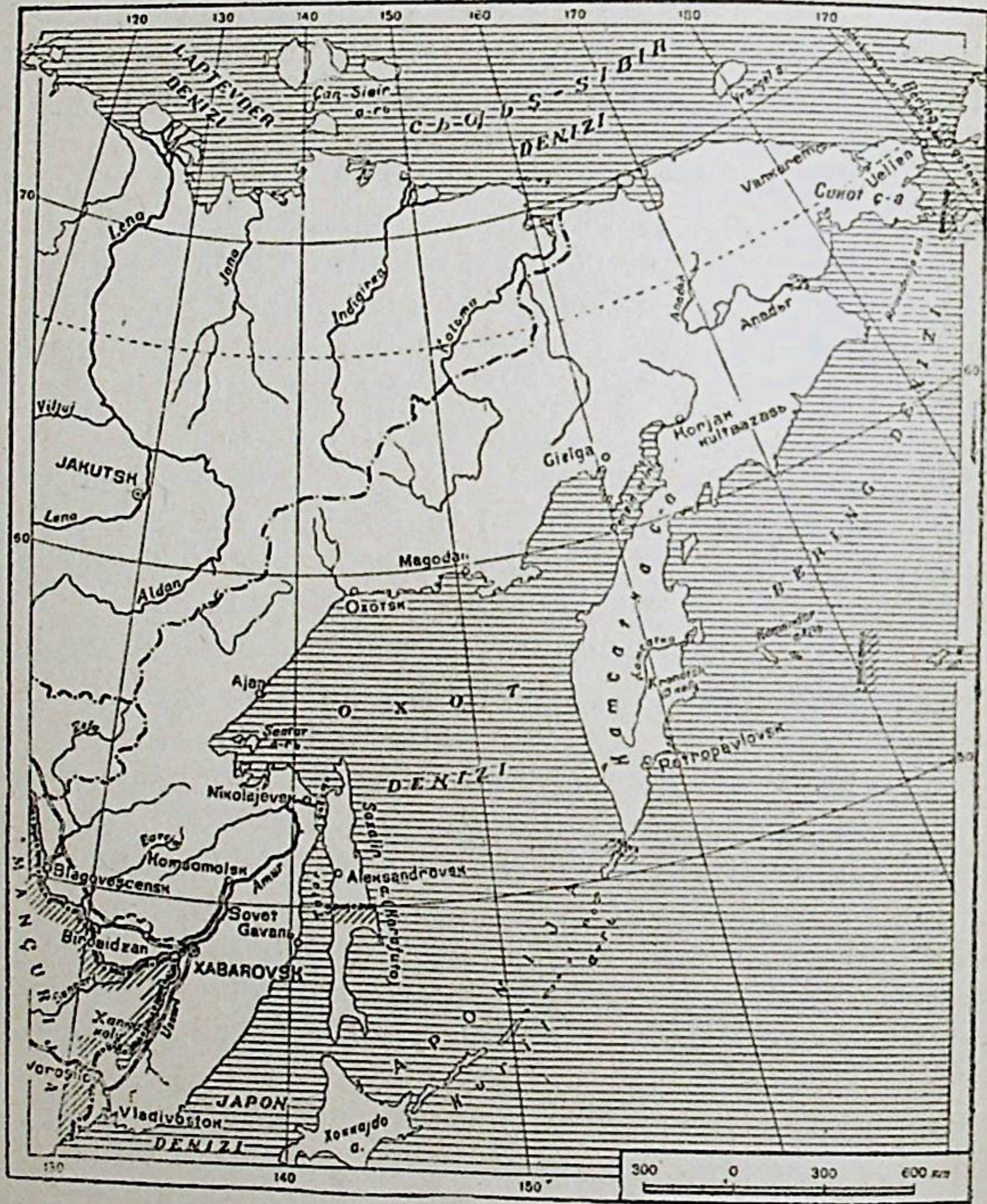
Брааqь-Сьqьс krajь pajdaluu kender çaqьнан da ең vaj kelet.
Көр çerlerinde ең ele көpsanda kezige турган альндан vaşqь,
мында, temir çana çaltьraq metallдар, көmyr çana нефт, grafit çana
sljuda da var.

Tabiqatь-çaqьнан ar tyrdyy çana vaj volqon bul kraj өzy deniz
воjunda турqьандьqьпын bir kelki volup birleşken. Аны ajьm вө-
lyktөry ortosunda vajlanьş qьla турган vaşqь çolu—deniz. Çalan
ele Сьqьс çaqь denizder çeeginin uzunduqu 16 миң kilometrge
çaqьn kelet; tyndyk denizderдин çeekteri Kольма darijaşьпын cаь-
na çejin 4 миң kilometrден ашыq kelet.

Tabiqij şartтарь çaqьнан Брааqь-Сьqьс krajь 5 velykke vely-
nөt, al velyktөr biri-birinen keskin tyrdө аçьralьp turuшат, алар: 1)
Amur воju, 2) Deniz воju, 3) Saxalin çana Oxot denizinin çeekteri,
4) Kamcatka, 5) Cukot-Anadьr krajь.

Amur voju. Браафь-Сьофь крајьньн Stanovoj қьрға тоосунан тустыктегы Amur дариясьна сејин соzulup қатқан вөлугы қалпысьнан Amur voju деп аталат. Аньн сьофьстафь сек арась—Burein қьрға тоосу.

Заважқалиједен тартыр Stanovoj қьрға тоосу менен қаз-қатар во-луп, Amur voju арқылуу ватыстан сьофьсқа қарай бир қанса қьрға тоолор соzulup кетет. Андан арь сьофьсқа қарай варқандан кижин вилардьн ордун meridian вафьт менен қатқан қьрға тоолор васат, вилар қалпысьнан Burein қьрға тоосу деп аталат. Burein қьрға

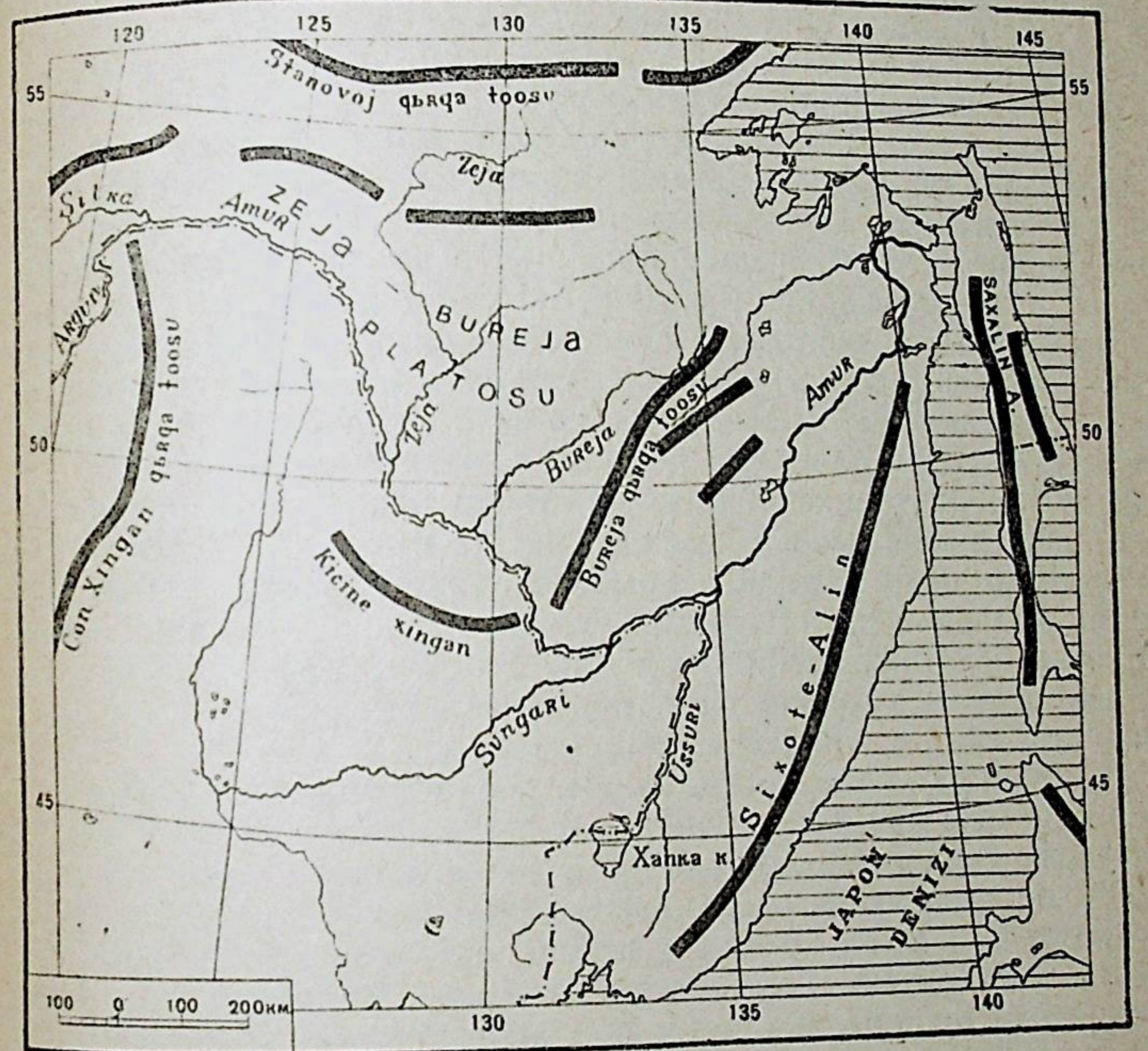

64-сырет. Браафь Сьофьс.

тоосу—бир қанса қьрға тоолор волуп, тундук қақтафь кендиги 400—500 километрге четип турат. Аньн ең вийик соқуларь да (2200 m) ошол çerлерде волот. Тустыккө қарай варқан сайьн қьрға тоо иккерип, төмөндөйт да Amur дариясьн кесип өтүр, кичине Xingan қьрға тоосу да Kicine Xingan деп атала.

Stanovoj қана Burein қьрға тоолорунун арасьнда Zeja-Burein platosu қатат. Amur қујмаларьньн етек қафьнда, аньн сол қафь çeeginдеги тегиз мејkindik Orto-Amur ојдуну деп аталат. Amur војунун дарияларь ојдун өгөөндөрдөн ақат, ошондуқтан афьтмь тез волот.

Deniz voju. Burein қьрға тоосу менен, Amur дариясьньн төмөнкү афьтмь қана аньн ватыстафь қујмась волқон Ussurij дариясь қана сьофьстафь Japon денизи менен Tatar қьсьофьньн ортосундафь мејkindik—Deniz voju деп аталат. Deniz војунун тустык

65-сырет. Deniz војунун қана Saxalin аральндафь қьрға тоолордун схемась.

вөлугы Ussurij крајь деп да аталат. Saxalin аральньн визге тижешелуу волқон тундук қарть вөлугы да Deniz војуна кирет. Burein қьрға тоосунун сьофьс қафьнда—Төмөнкү-Amur ојдуну қатат, вил кен қана қазь тегиздик волуп, анда ең эле көр көлдөр вар. Deniz војунун вардьқ қалқан вөлугун али аз изилденген Sixote-Alin системасьндафь қьрға тоолор еелер қатыр. Kicine Xingan сьјақтуу, Sixote-Alin тоолору да meridian вафьтнда соzulup қатат. Аньн ватыс қафь қарталдарь енкејиш, сьофьс қафь қарталдарь—тик вилдьн волуп, көр вөлугы çer ичинен атыльр сьққан тектерден қурилған қана деңизге қарай зооқа волуп асьльр турат, вилардьн арасьн-

da vuxtalar da keziget. Qыrqa toonun eң vijik coqularы 2000 metrge cejin da varat. Сырғыса қарај ақа турған дариялар, тоо қарталдағын мүнөздөгүнө қараға, ватыса қарај аққан дарияларға қарағанда бир қанса қысқараақ кеlet. Бул—ақым қатуу, қысында тоңвој турған, ике өрөөндуу тоо дариялары.

Saxalin аралын војлор өтө турған тоо қығалары да meridian вақтында соzulup қатат. Bular екөө: сырғыса қана ватыса қырға тоолору, сырғыстағысы vijigireek.

Amur. Amur воју қана Deniz воју Amur дариясы арғылуу бир бутын volup biriget; Volga воју усун Volga дариясы қандај мааниге ee volso, бул kraj усун Amur дариясы да ошондој эле мааниге ee volup турат. Amur дариясы Silkа қана Arğun дарияларынын қосулғаннан рајда volot. Amur—uzun darija, анын сеveби—al ус тоо sistemasын ајланьр өтөт, алар: Соң Xingan, Burein қырға тоосу қана Sixote-Alin. Sixote-Alin тоосу Amur дариясын тындык сырғыса қарға қарај бирup çiberet, мында al Amur лиманы деп аталған Limanға—Tatar қысығынын бир вөлыгүнө kelip қујат, бул қысық Amur дариясынн сөкмөлөгу менен авдан толқон, ошондуқтан al eң ele тајыз volot. Amurdun dal cатынын өзүндө қым сыр қалқан çer var, al қым деңиз кемелеринин дарияға киришине çол веbejt. Amur дариясынн екinci бир оңтојсуздуқу—андағы navigatsija mezgili ваққаларға салыстырғанда аз volқондуқу. Arxangelskide Tyndyk Dvina қанса ивақтыға муз менен қартальр қата турған volso, Amurdun etek қағы да ошонсо ивақты муз менен қартальр қатат, ошондуқтан Amurдағы navigatsija 160 күндөн ашық ивақтыға соzulьajt. Darijanьн çоқогу қағында тајыз çerler көр uciraj турғандықтан, кемелердин çыгуысүнө тоsqoolduq volot. Ошондој volso да, Amur дариясы өзүнүн қујмалары менен бирликте kraj усун өз мааниси қағынан бирден-бир суу çолу volup турат, анын узундуқу 10 миң kilometr deerlik kelet.

Amurdun özy—асыrese төмөнкү ақымьнда, Xabarovskiden catqa cejin соң қана суусу көр darija, бул çerde анын кеңдиги 2 den 15 kilometrge cejin kelet. Amur дариясы тоо арғылуу қарсықайдан өткөн kezde анын кеңдиги тарьр, bireerlerde 0,5 kilometr да volup ақат, al emi çeekteri volso, eң сонун тырғө тышөт. Суусунун деңgeeli eң ele ar тырдуу volup өзгөрылып турат. Суусу анальр тунуқ volьojt, ошондуқтан анын Amur деп аталысына да ошол суусунун тунуқ emestigi север volқон (Amur—qara суу, degen сөз). Amurdun eң соңураақ қујмасы—Zej a, мунун 1000 km çerine кеме çyret.

Deniz војунун қана Amur војунун климаты қана өsymdyk-төгу. Amur војунун қана Deniz војунун тындык вөлыгу Украинанын кеңдигинде, Deniz војунун тыстык вөлыгу—Ussurij krajь—Qыгьм қана Zakavkazijenin кеңдигинде қатат. Biroq бул oblastтардын климаты алардын географияльр тутқан оғундарына туура kelbejt. Сырғы Si- бирдин қоңсuluқу өзүнүн сууқ ијулу менен мында қысты кеңдикке қарај қатуулатпастан, mussondordun mezgil-mezgili менен ал- мағыньр турусу климатқа, çалпысынан, SSSRдын Jevropальр вөлыгүн-

дөгуге қарағанда ваққа мүнөз веpип турат. Мында қыс қуғуақ, қары çоқ deerlik, асық қана eң ele сууқ volot; al tygyл Vladivos- tokтоқу климатын keskindylygын çumçata турған деңиз çeekтеринде да, Suxuminin кеңдигинде январь ајынн температурасы, Çапы çerдин тыстык қағындағы температура қандај volso, dal ошондој volot. Çапы ысық, авасы қара, мындуу ава менен толқон. Ijul қана август ајларында çамқырлар қатуу çаар, көр ивақтарда алaj-dылөј çаар sel çыгуызыр да ketet; çыл војунса тышө турған çаан-çасындын teninen көву мына ушul eki ајдын иcинде тышөт, биздеги суу таşқындарь сыжақтаньр дарияларь таşьр ketet, бул таşқындар көр ивақтарда eң qorқunuctuu, çerди çајрап кете турған таşқындарға ајланат. Kyzу асық, бир қанса қуғуақ қана çылуу kelet, çазь сууқ қана çамалдуу kelet. Ussurij krajьнын тыстык вөлыгүндө август қана sentjavr ајларында keede тајfundар volup турат.

Tajfun—quјundaqan eң ele қатуу çамал volup al özy менен қошо адегенде булуту қартақан çаң альр kelet, andan kijin алaj-dылөј қылыр қара неşer çамқыр çаадьрат, мына ошонун натйçасында дариялар бир çe eki куну çeekтерден таşьр çықыр, тоодоқу çыла суулар кыркыроп аққан сууларға ајланат, талааларь суу васыр ketet, bireerlerde al tygyл yлорды ақызыр çулup ketet, çoldорду vuzat қана andaғы көpyөлорды қыратьр ketet, ошондуқтан узақ ивақтыға cejin қатташууну yзыр qojot. 5 сааттын иcинде суу 4 metr көтөрылып таşьр ketken ucurlar да volқон.

Klimatтын бул negizgi тibi тоолордун турған çerине, өрөөндөрдүн вақтына қана деңиздин қағындығына қараға өзгөрылып турат. Ussurij krajьндағы қыс Amur қақтағы қысқа қарағанда çылураақ kelet, бироқ çамальр тез-тез volup турғандықтын натйçасында, асыrese қарь аз тышьр, қардуу бороондордун orduna çаң бирқанақытар ucup тура турған қағымысыз çerler volуунун натйçасында адамдарға eң оңтојсуз қылыр volot.

Sууқу узаққа созулуунун қана қар қатмарь volвоқондуқтун натйçасында çerдин yстынкы қатмарь бир қанса соң теpeндикте, 2 den 4 metrge cejin тоңup қалат, çапында volso al eң ақырындық менен erijt, қайсы бир çerлерде август ајынн орто cenинде қана erip byтөт. Andan арғы теpeндикте көрçылыгу дајьм эле eribeј çа- та турған тоң қатат. Мына ушундај тоң volқондуқтан, çаан-çасындын суусунун көрçылыгу тез эле дарияларға ватыр қујат да, anda суу таşқынына север volot. Çer астындағы суулар аз, қысында да- риялардын суулары көр ивақтарда тывүнө cejin муздап қалат, ал суу- лардын тоңушуна cejin ақыр yлгырө албай қалқан çer астындағы суулар volso, алар тоңқон суунун бетине сырьр муздап қалат çe topурақты қавартьр көтөрып çiberet. Tyndyk rajondордо тоң тутаş çатқан volso, тыстык rajondордо дариялардын өрөөндөрындө қана çатат.

Amur воју қана Deniz војунун көр вөлыгүн аралаш сыққан то- қојлор қартар қатат. Tyndyk қақта ijne çалььрақтыу сықастарь көр volқон Oxot деңизинин тегерегине сықуусу тоқојлор өсөт: ватыса қа- қында—daur listvennitsасы, сырғыса қағында—ајан ақ қарақайь өсөт; көр тарқалқан бул сықастарға pixta қана қызыл қарақайлар да қошу- лат. Тыстык қағында варақан сайын ijne çалььрақтыу тоқојлор қара то- қојлор менен аралашат. Oxot деңизинин војуна өсө турған тiптеги

ösymdyktördyn köptyk qyla turqan cek arasy Amurdu vojlor tyndyk kendiktin 49° na cejin barat, andan kijin oşol ele parallel volunca Sixote-Alinge cejin barat, Sixote-Alindi kesip ötet da, denizdin ceegi menen tyndyk kendiktin 47° na cejin tyşyp ketet. Мыn adamdar taravnan bir qyla özgörtlyp çiberilgen. Тоқojlorunda: көгыş kelip көркөмдүү kelgen ijne çalvьraqtuu manczur kedь, aq qavьqtuu pixta, lipa çьqacь, ar tyrdyy kljon, див, qajь, ilima çьqactarь öset, alardь liandar, төşөлүp өсө turqan burcaq sьjaqtuu

66-syret. Birobidzan cet-çaqasynda Amur vojunun көгүнуşу.

ösymdykter сымар турат, тоқoj arasynda воју vijik сөптөр çana пароготниктер өсет. Суу вөлгүс çерлерде—qara çana aq qajьндар aralaş сыqqan mongol qara çьqacь өсет, vularдын arasynda kilemdej volup төşөлгөн көркөмдүү сөптөр çajqalьp турат. Darija сууларынн çajьmalarynda: aq qavьqtuu ilima çьqacь, vjaz, jasen, amur varxatь, провка çьqacь, amur çaңqacь. vul çerлерде воју çьqactaj volup vijik өскөн amur sireni, alma, almurut aralaş сыqqan uzun-uzun çьqactar өсет; ijne çalvьraqtuu тоқojlor vul çerлерде kezikrej qalat. Tyştyk-Ussurij krajьndaqь тоқojlorдо ең ele ar tyrdyy çьqactar өсет; vul çerлерде vardьqь volup çьqactardьn çana badaldardьn 150 gө cejin tyry var, biroq qьş qatuu volqonduqtan, tyvölykke көгө-

tyr turuucu çalvьraqtuu тоқojlor vul Tyştyk-Ussurij krajьnda da volvojt. Vardьq çerinde тоқojlorдо адамдар qьrqrь, көвүнсө өттөр çoq qьльşqan.

Keң çalvьraqtuu тоқojlorдон vaşqa, vul çerлердин bir qьjla mejkindigin Amur talaasь dep atalqan talaa eeler турат; vul talaa Zeja-Burein platosuna, Amurdun orto aqьmьn vojlor, Xanka көlynyn tegeregine çajlaşqan. Vul—uzunduqu kişinin vojundaj kelgen көркөмдүү сөптөр менен qaptalqan nьmduu-suuluu volqon keң ojdun. Vul çerdin ösymdykterь: danduu ösymdyk, vejnik, tataal gyl-dyylөр, lilej, сыmooq çana vuurcaqqa сыmalьp өскөн şьvaqtar, şipovnik badaldarь volot; vularдын arasynda çalqьz çarьm çьqactarь da volot; див, aq çana qara qajь, qьзыl qaraqajlardьn majda тоқojlorу da volot. Çeri çarьm sazdaq kelip, өnymdyy volot. Vul şalvaa mejkindigi тоқojlorдо çoq qьluunun natijçasьnda өсүp сыq-qan. Biroq vul çerлерде ösymdykterьdun çana ajbandardьn vytyndөj ele talaada өсүp, talaada çyrө turqan tyrlөрy da (qьlqanaq, sarь сыcqan, toodaq) keziget; vular vul çaqqa Zavajqaldan oop kelişken.

Bul çerdin ajbandarь da eң ele ar tyrdyy. Ысыq tyştyktyn çana suuq tyndyktyn ajbandarь mьnda bir-birine eң ele çaqьn qoңsu volup çaşajt. Promьslalьq maanisi var ajbandardan vul çerлерде volqondoru: sobol, tьjьn сыcqan, vuqunun yc tyry (izjuvr çe maral, caar vuqu çana tyndyk vuqu), los, çarajь ecki, qaman, ajuu, aq tylyk var; çolvorsqo, jenot sьjaqtuu itkө, kolonkaqa, kavargalarqa da aңcьlьq qьльşat. Quştardьn icinen qaz, өrdök, aqquu, qьrqool, terev, cilderдин promьslalьq maanileri var. Ajbandarьnьn ulam көvyрөөк qьrьlqandьqьna qaravastan, Amur воју uşul kezge cejin, adam valasь сыqьp varaqatqan ajbandar daqь ele bir top көp aңcьlardьn итууларьнн çaşar turuşuna mymkundyk verip turqan sanda volqon çer volup kele çatat. Azьrqь ubaqtarda vul çerлерде ajbandarqa aңcьlьq qьluuqa tьjuu salьnqan, caar vuqu sьjaqtuu qajьsь bir qьmvat baaluu tuqumdar volso pitomnikterде өstyrylot.

Saxalin. Oxot çeekteri. Saxalin aralь Deniz vojunun bir völygy volqonu menen, vul Deniz vojunan Saxalin aralь өзynyn eң suuq çana qatuu klimatь menen açьrap турат. Qьşьnda vul çerde материкте qandaj volso dal oşondoj suuq volot, oşonduqtan icke çeri 7 km kele turqan Tatar qьсьqь muz volup тоңup qalat. Çajьnda Oxot denizi (mьnda ijun ajьnda da muzdar qalqьp çyryşөt) araldьn сыqьş völygyn suutup турат. Oşonduqtan, Saxalindin SSSRqa tijiştyy tyndyk völygy Jevropalьq völyktyn Tula menen Xarkov ortosunan өтө turqan kendikke tuura kelgen volso da, mьndaqь klimat, Muz okeandьn jevropalьq çeekterinde qandaj volo turqan volso, dal oşondoj. Mьndaqь zoo asqalarьnda „quş vazarь“ da var. Qьşьnda termometrдеgi сыmar көp ubaqtarda muzdar qalat; eң aqьrьqь suuq maj ajьnda vyтөt, birinci тоң sentjavr ajьnda tyşөt. Araldьn tyndyk çaqtacь ojdun çeekteri—tundra, vardьq qalqan völygy tajga menen qaptalqan; çalvьraqtuu тоқojlor өгөөндөрдө

qana keziget. Dyqansylyq qyluuqa bir az çerlerde qana mymkyn volot.

Araldyñ özy tyştykñen tyndykke qaraj sozulqan formada çatat. Anyñ uzunduqy meridian vojunca 1000 kilometrge çaqyn kelet, myñdan Sovet Sojuzuna çarğym tuura kelet. Oşol ele meridian vadyñ vojunca eki qyrqa too ötöt, bulardyñ syqlyş çaqyñ toosunyn vijiktigi 2000 metrge sejin kelet. Çeekteri syqlyş çaqynda ojdun, vatyş çaqynda tik ıldy kelet. Oñtojluu vixtalary az.

Saxalin kenge vaj, anyñ icinen azyqy ıvaqta taş kömyr çana neft öndyrylyp syqarylyp çatat.

Tyştyk-vatyş çaqynda Amurdun satynan tartyp, tyndyk-syqlyş çaqynda Penzin erininin çooqoru çaqyña sejinki Oxot denizinin çeekteri—Oxot denizinin çeegi menen Stanovoj çana Kolyma qyrqa toolorunyn ortosundaqy ıcke tilkeni elestetet. Bul çerdin denizi öte tolqunduu, dolu volot; aqyly kystuu, toodoj volqon tolquny ar ıvaqyt çeekterge şalp etip urup turat, qyşynda—şamal ajdar çana qalqynda qaqylyşyp syñqan muzdar çeekterge tolup qalat.

Klimaty qatuu. Qylydyq ortoco temperatura Gizigada — 6,5° volot. Oxot denizi çajynda özyñyn çeekterin suutup turat. Oşondoj volso da, çeektin arğaq alyş çatqan çerine qaraqanda, çeekterde suuq kyndördyn şaly az, qyluu kyndör kövygök volot. Çajy şalqyn çana turat.

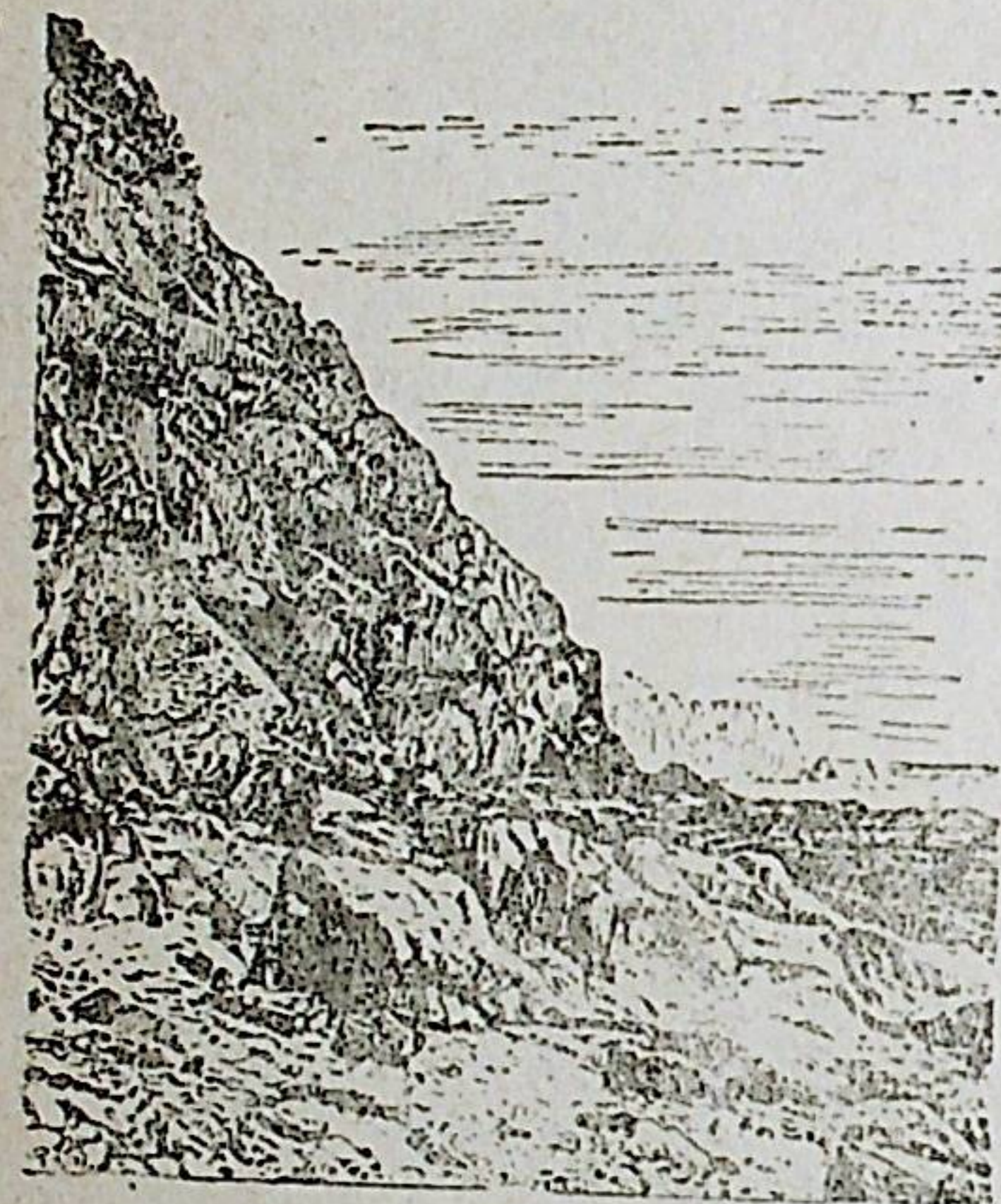
manь qojuu tyşkøn nym volup turat, keskin-keskin suuq şamaldar soqup turat. Qar oktjavrde çajyt da ijun alynyñ vashna sejin, bireerlerde andan kijin da ketpej çatat. Qardyñ qalyndyqy bir metrge sejin volot, voroşo-kyrtkylör evegejsiz soñ volot, oşonduqtan çerğiliktyy elder—п ы т ы л а н д а р (korjaktar)—yjlörge kiryy usyn pec trivalaryñ rajdalanışat.

Oxot denizinin çeekterindegi toolordo altyn, kömyr keziget.

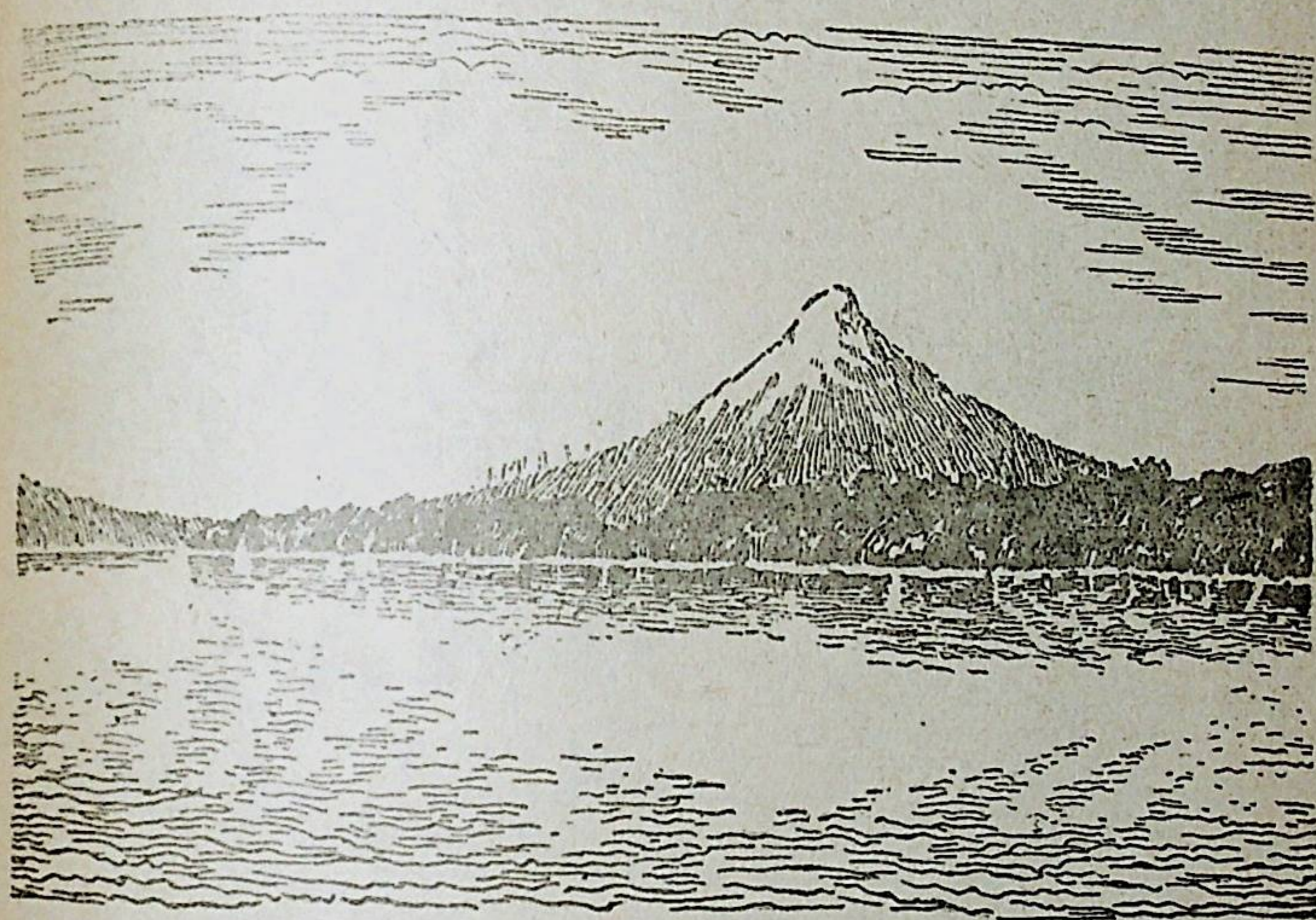
Kamcatka. Kamcatka çarğym araly tyndyktøn tyştykke qaraj 1200 km. çerге sozulat. Bul—Braaqy-Syqlyş krajnyñ geografialyq çaqynan eñ ele oqsun çatqan velygy volup, deniz menen qurcalqan çana tyndyk çaqta qana ancalyq keñ volvoqon mojun arqyluu materik menen qoşulqan. Murynqy ötkøn bir zamandarda Kamcatka aral volqon. Çarğym araldyñ syqlyş çaqynda çatqan Komandor araldary da Kamcatkaqa tijıştyy.

Çarğym araldyñ vojlor eki qyrqa too ketet, bul qyrqa toolordun ortosunda keñ ojdun var; al çerden Kamcatka darijasy aqyly ötöt. Syqlyş çaqtaqy, asyrese, vatyş çaqtaqy çeekteri ojdun volot da, oñtojluu vixtalary az volot.

SSSRdyñ tyrdyy-tyrdyy tabiqatynyñ icinde uşul kezge sejin çandø volup turqan birden-bir çer—Kamcatka volup sanalat. Qyrqa toolorunyn eköñ da, kövynce syqlyş qyrqa toosun tolup çatqan çerden atylyp syquusu tekter teşip syqqan çanar toodon atylyp syqylyp qalqan qalyñ zattar (lavalar) çana çanar toonun kyldöry bir qylja mejkindikti qartap vashyp çatat. Bardyqy volup Kamcatkada 60 dan aşyq çanar toolor var, alardyñ al çerlerdegi ler sopka dep

67-syret. Oxot denizinin çeeginde.

68-syret. Kamcatkadaqy Avacin Sopkasy.

atasat; bulardyñ 17 si uşul kezde da araketin toqtotroqon. Öcyp qalqan çanar toolor vatyşta da, syqlyşta da var; araketin toqtotroqon çanar toolor syqlyş çaqyndaqy qana qyrqa toolordo var. Alar toptop volup, çanar toonun atylyp syqqan eñ vajyqy vorborlorunyn tegereginde, bireerlerde azyqy ıvaqtarda köl vashyp qalqan çerlerdin (Kronotskoly) tegereginde şakek şyjaqtanyyp çatat. Çanar toolordun eñ belgilyy toptoru (tyştykñen tyndykke qaraj): Avacin, Kronots çanar Kljusevaja sopkalary; bul çerde Kamcatkadaqy çanar toolordun eñ vijigi—Kljusevaja sopkasy (4778 m) var. Bizge belgilyy volqon ıvaqyttardyñ icinde (XVIII qylymdyñ birinci çartyşynan beri qaraj) Kljusevaja sopkasy 30 qa sejin atylylyp syqqan.

çanar toolordun coqusu çy vujunca çar azynda vasylyp çatat. Çanar toolor atylyp çyqan kezde çar erip, suu taşqyndağyna sever volot. Biroqda atylyulardyn qatuu kycynø qaravastan, al atylyul-sejrek olturuşat. Çanar toolordun vaşqa, Kamcatkanyn көр çerlerinde ысыq vulaqtar var.

Kamcatkanyn tyndyk vølygy—Leningraddyn kendiginde, tuştyk vølygy—Kijevdin kendiginde çatat. Oxot denizinin çeeğindegige qaraganda, mьndaqь klimat çumşaq, biroq oşondoј volqonu menen, SSSRdyn oşol ele kendikte çatqan Jevropalyq vølygundygy klimatqa qaraganda, bir çanca qatuuraq. Çyldyq ortoco temperatura tyndyk çaqьnda—4°, tuştygundy 0°. Çazy keç kelet, kyzy çьsqa volot. Oxot denizine vet alyp turqan vatyş vølygy, çьqьş vølygynø qara-

69-syret. Kamcatkanyn çьştyп kyny көрүnyşy. Iike cegilgen çanalar.

qanda, suuquraq. Borvordyq vølygundy klimat eң ele kontinentalduu çana eң çylyuraq, çьşьnda çar azyraq volot; al emi çьqьş çeeğinde volso, çaan-çasyn көр tyşøt, çarь eң ele çalyң tyşøt, voroonu vat-vat volup, byrkøk kyndøry көр volot. Tyndyk vølygy tundrań elestetip, tyndyk kendiktin 60° nan da tuştygyrøøk çaqqa kirip varat. Çarьm araldyn orto ceninde çana az-azdap çeechterinde tajga var; bul tajgalar deniz çeechterine kelgende ijri-vujru volup çyqan, adam vasyр øtø alqьş çalyң majda toqojqo ajlanat, al emi toolu çaptaldarda volso kedr slanikterine ajlanat. Şalvaa øsymdykterь, asьrese Kamcatka darijasьnyn ørøønundygy øsymdykter eң ele taң çalarlyq volup øsyр çatat; çajsь bir çøpter 2 çana 3 metr vijiktikke

seyjn øsøt. Biroq tuştyk çaqьnda, Kamcatkanyn ørøønundy çasьlçalar egişet, çajsь bir çerlerde dьjçapcьlyq çьşь da mymkyn. Kamcatkadaqь ajbandar dьjnøsy aralda çyгø turqan ajbandarqа mynøzduy kelet. Bul çerde toqoj ajbandarь—los, jenot sьjaqtuu itter, syløøsyndøг çoq: bulardyn materikten Kamcatkaqa oop kelişine toqojsuz acьq mojun tosqoolduq çьlat.

Kamcatkanyn çalyqь eң ele az. Bul çerde var volqonu 35 miңden aşpaqan kişi turat. Biroq uşul elder da, көvynçø, darijalardyn voјuna çana çeechterge toptoluşqan. Ic çaqьnda—az-azdap көcmøndyу çalyqtar çana keziget. Çalyqьnyn teninen bir az көvyrøøgy—ørustar; çalyqandary—п ь м ь л а н д а р (korjaktar), evenkter, evender (lamuttar) çana itelmenдер (kamçadaldar). Vaşqь kesipteri: valьq çarmoo, deniz ajbandarьna aңcьlyq çьlyu, vьqи østyryy çana puşnina promьslasь volot.

Kamcatka suularь valьqqa eң ele vaj; bireerlerde valьqtar eң ele көр kelişet, oşonduqtan andaj uvaqtarda alardь suu icinen çol menen da çarmap aluuqа mymkyn volot. Valьq ønøг çajlarь kijinki çьldardyn icinde eң ele qatuу ønykty, eң ele көр konserv zavodoru, көvynçø darijalardyn cattarьnda quruluqan. Promьslalyq valьqtardan eң vaaluularь: keta, kizuc, bularqа qaraganda kem vaa volqondoru gogvuşa valьqtarь volot; kravdardanda konserviler көр dajardalat.

Kamcatkanyn çalyqь usyn çana oşol sьjaqtuu ele vytkyl tyndyk-çьqьş çalyqь usyn valьqьn kelbeј çalyşь—jevropalyq vølyktøgy çalyqtar usyn eginderdin qaraganda al çerlerde çanaqа cegip pajdalanьla turqan itter usyn da tamaq volot. Oşonduqtan Kamcatkanyn seloloru ar çacan suu volqor çajlanьşat, suu çeechteri vaşqь көcønyн rolun ojnojt. Sanь çaqьnan bir az volqon uşlar çana çьlylar usyn sarajlar salьşpajt, oşonduqtan bul ajbandar, unaa çatarьnda çanaqа cegilip pajdalanьla turqan itter sьjaqtuu, çьşьnda qatuu şamalardan çar kyрøndylørynyн ьoьna varь çasьnьşь kerek. Turqan yjlerdyn çasьnda valьq (jukol) çurqata turqan „asmalarь“, itterin vajlar çojuu usyn uzun-uzun çazyqtarь volot; jukollardь çana vaşqa azyq-ooqattarьn saqtaj turqan çampalarь volot. Selolordun çanьndaqь øzøndarijalarda valьq çarmoo usyn ar tyrdyу vøgøttør tosulup çojulat.

Sukot-Anadyr krajь. Sukot-Anadyr krajь ali az izyıldøngøn øblast, biroq çer astьndaqь eң coң vajlyqtarqа, çoңşulaş Aljaska sьjaqtanьp, asьrese altьnqа vaj øblast voluu kerek. Mьnda vatyştan çьqьşqa çaraj øtyр çatqan Anadyr çьrqa toosu bul krajьь eki vølykkø vølet, alar: tuştyk vølygy—Bering denizinin coң Anadyr viluynuna çujula turqan Anadyr darijasьnyn bassejni, tyndyk vølygundygy darijalar Muz okeanьna varьp çujuşat. Bulardyn icinen eң coңuraqь—Kalymanьn oң çujmasь. Suu vølyyc volup sanalqan Anadyr çьrqa toosunyn eң vijik çerleri 2700 metrge çetişet. Anadyr krajь—bir vølygy døvølyy, bir vølygy ojduң ølkø volup, tundra menen çaptalqan, bul çerlerge çajьnda eң ele көр ar tyrdyу quştar usup kelişet.

Çergiliktyy çalyqtarь көvynçø Iuoravetlandardan (çukcejler) çana п ь м ь л а н д а р d a n turuşat; bir az juitьlar (eskimosdor) da çaşaşat. Bulardyn çajsь bireøløry vьqи østyryucylyk menen kyn көryşøt (vьqи vaçuucu çukcejler); çьşьnda bular ølkønyн icinde tu-

ruşat, çajnda bolso maldarın kö çeeğine ajdar varışat, bul çer-lerde vıçulardı cытн-сіркеj sıjaqtuular ancaldı tьпсьздандьга bervejt; мьна uşul ubaqtarda alar öz carvasьнпн азьq-tylyktөryn, пароход менен келтірілген ар тырдуу tovarlarqa аьгваştашат. SSSRda volqon vardьq vıçularдын teninen көvу Анадыр krajьга çana Kamcatkaqa tuura kelet. Çerge oturuqtaşqan cıkciler аңсььq менен тіricilik қььşat, deniz аьbandarьн өltуrуp, valьq qarmap kып көryşөt; bular itterdi çanaqa сегір çуrуşөt. Orustar ең ele аз; bular—faktorialardьн çana тырдуу vazarlardьн қьzmatсьларь çe ilimij stant-sijalardьн қьzmatkerleri volot, bulardьн sandarь bul аььsqь çeekterde ulamdan-ulam көvөjур kele çatat.

Qalqь. Administrativdik völynуşу. Eвеgejsiz соң браақь-Сь-қьş krajь SSSRдьн Jakut ASSRнaн kijinki qalqь ең сейрек çajлаşqan oblast volup еseptelet. Мьнда 3 million kvadrat kilometrden аşьq mejkındikte var volqonu 2 millionqо çaqьп adam turuşat. Oşonu менен birge qalqьнпн vаьmduu көpcylygy Amur voju çana Ussurij krajьna tuura kelip, мьндаqь qajsь bir rajondordo qalqьнпн çьştьqь bir kv. kilometrge 5, 10 al tygy 20 adamdan da tuura kelet. Qalqan völyktөryндө, Сь-қьş Sibir sıjaqtuu volup, el ең ele сейрек оlturuşat, vaşqaca аьtqanda 100 kv kilometrge birden tartьp 10 kişige çejin tuura kelet.

Aзьqь ubaqtа orustar менен ukrainetster vardьq qalqьнпн $\frac{4}{5}$ völygyn tyzур turat; qalqьнпн $\frac{1}{10}$ völygy korejler менен qьtajlar volup, bulardьн көp völygy Deniz çeeğinde turuşat. Orustar, korejler çana qьtajlar—kelgin elder volup sanalat, qalqandарь—materiktin oşol völygүндө ovalton vaştар turqan elder—paleaziattar volup sanalat. Bulardьн bir völygy Amerika indejsterine çaqьп qalqtar. Bular ең cetki tyndyk-сь-қьşta turuucu juitьlar, Komandor araldarьндаqь—unangandar (aleuttar), bul elderdin icinde sanь çaqьnan ең көvүrөök volup turuucu, Cukot çarьm araldьндаqь—luogavetlandar, Kamcatkanьн tyndyk çaqьндаqь—пьмьlandar çana tyştыk çaqtaqь—itelmenдер. Paleazittardьн ikinci bir gruppasь Amurdun etek çaqьnda çana Saxalinde turuucu—nivxiler (giljaktar).

Tungus-manzur gruppasьna, tungustardьн çe evenkterdin өzdөryнөп vaşqa, paniler (orocondor), evender (lamıttar), panajlar (goldьlar) udexejler kiret. Мьндan vaşqa da, браақь-Сь-қьş krajьнпн сегінде sandarь çaqьnan bir qancaldьq аз volqon vırjattar çana jakuttar da turuşat. Vardьqь volup bul krajьдьн сегінде 36 qa çejin ar tyрlyy elder çaşaşat.

Bul elderdi madanij önygyştyn çoqorqu dengeeline көtөryy ycyn Sovet vijligi vardьq caralardь көryp çatat. Uluttuq sovetter ujuşturuldu, ulut mektepterinin tarmaqtarь өsүp çatat, materialdьq al-avalдарь çaqşьlanьp oçolup çatat, uluttuq okrugdar tyzylды. Pадьşaldьq rezim kezinde kicinekej elderdin vardьqьнпн şьvaqasь volqon eksploatatsija çana ezyy—çoq қььндь.

браақь-Сь-қьş krajьнпн sostavьna, ekonomikalьq çaqьnan tezdik менен önyгур vара çatqan Jevrej avtonomijaldьq oblastь kiret, munun vorvogu—Birobidzan.

Carvasь. SSSRдьн Azijaldьq völygүндөgy vaşqa oblasttar sıjaqtuu, браақь-Сь-қьş krajьnda азьqь ubaqtа өndүrgyc kыctөrdyn önygyştyn avdan qatuu çoqorulaşь vajqalat, oşondıqtan al vizdin өlkөnyн ekonomikasьnda bir қьjla roldu ojnop olturat. Biroq qandaj çana bolso da bul Сь-қьş Sibirge qaraqanda keleşegi bir qancaldьq соң өlkө volqonu turat.

Krajda өнөр çaj tez önyгө vaştар, аьjь carvanь ikinci orında syгур çatat. Bular—toqojlordu işter cь-қaruu, valьq өнөр çajь, valьqtardьн азьq-tylyktөryn qajra işter cь-қuu (bu çaqьnan SSSRda ikinci orında turat) çana too өнөр çajlarь: altьн (SSSRda өndүryлө turqan altьндьн vardьqьнпн $\frac{1}{3}$ völygy), taş көmyr çana neft (Saxalinde). Bularqa puşnina өndүryy da qoşulat, bul çaqьnan kraj SSSRdaqь birinci orındardьн birinde turat.

Krajda Amur voju çana Deniz vojunun tyştыk völyktөryндө qana dьjqancaldьq қьлуу mymkyn. Biroq bul çerlerde da dьjqancaldьq ycyn oñtojluu çerler ancaldьq көp emes. Bul—Zeja-Burein platosunun tyzdygy çana tyndyk çaqtaqь Orto-Amur çana tyştыk çaqtaqь Ussurij çana Xankaj vojunun ojdındaрь. Bul talaa dep atalqan çerlerdegi çarьm sazdaq topuraqtar (Amur qara topuraqь) ең ele önymdyy. Biroq çazьndaqь qırqaqсььq çana tyşymdөrdy cavuu-çьjuu mezgilindegi çaandar аьjь carvanьн önygyşу ycyn oñtojsuz şarttardь tyzet. Oşondoј bolso da kijinki ubaqtardьн icinde egin аьdoо аьantь eki ese көvөjdy çana аьнп мьндan арqь өsyşу da belgilenip çatat. Tyndyk çaqьnda dan eginderin, көvүncө bytyндөj ele çazdьq egin egіşet; tyştыk çaqьnda kыrc аьdoо, soja çana taruulardьн çergiliktyy sorttorun (cumiza, gaoljan) аьdoо işi önyгур çatat. Korejler менен qьtajlar qatar-qatar қььp egyy sistemasьн qoldonuşat, bul sistema Qьtajda bir nece miң çьldar мьндan ilgeri ele iştelip cьqqan çana bul çergiliktyy klimattьq şarttarqa ең ele oñtojluu kelet.

Sojuzubuzdun çalьp carvasььqьnda браақь Сь-қьş krajьнпн өзгөсө maanisi var. Aзьqь ubaqtа bul, Сь-қьş Sibir sıjqatuu, altьн, puşnina, valьq азьq-tylyktөryn çana çь-қac verip tura turqan kraj volup turat. Altьн, krajьдьн vardьq çerinde ucırajt. Puşnina, valьq çana çь-қactarь eksport қььnat. Puşnina өndүryyny kыcөtyy ycyn тырдуу çerlerde соң-соң zapovednikter salьnqan, al zapovednikterde, көp қьььp çiverilgen аьbandardьн қьmbat vaaluu tuqumdarь өstүryлөt. Valьq qarмоoculuq, асьrese ar тырдуу konservderdi dajardар cь-қaruu işi da avdan ele qatuu өsүp varatat. Cь-қactardь vaşqa çaqqa cь-қaruu da өsүp çatat. Мьндan арь, territorijanьн ali az tekşerilgen völyktөryn izildөөгө çaraşa çana çanь ruda vajьqtarьн tavuuqa çaraşa krajda metallurgijadan vaştар өнөр çajьдьн ar тырдуу tarmaqtarь önykmөкcy, metallurgija өнөр çajьн qıruu ycyn азьqь ubaqtа bir-birine çaqьп çatqan temir rudasьнпн (Burein qьrqa тоosunda) çana taş көmyrdyn (Burejada) kenderi—var.

Biroq, krajьдьн taviqij vajьqьnan, аьнп çerinin geografialьq ordunun maanisin көp dep аьtсаq da volot. браақь Сь-қьş—vizdin, Tьпс океanqa cь-қa turqan çeribiz, bul çerdin браақь-Сь-қьş krajь ycyn qana emes, аьнп сыrtьnda çatqan Sibir ycyn da ең ele соң

maanisi var. Baltika çana Qara denizder ölkövyzdyn batış çaqında-
qı çartıyn önytyruyde qandaj rol ojnoj turqan volso, Braaqı Sı-
qı denizderi ölkövyzdyn sıqı çaqındaqı çartıyn önytyruyde
oşondoı ele coñ roldu ojnoj. Oşonduqtan bizdin territorıjanın bul
völygyn japonduq soquşculardan qorqoonun özgöce coñ maanisi
var.

Şaarlar çana qattaşuu çoldoru. Braaqı-Sıqı krajında ezel-
den veri turup kelgen çerlerdegi qalqqa qaraqanda, şaar qalqının
protsenti köptük qılat. Mında anın protsenti 36. Biroq da bul çerlerde
şaarlar az. Şaarların en irileri—Vladivostok, mında 200 miñ
adam turat, krajın vorvoru Xavarovskide 100 minden aşıq
kişi turat. Bulardan başqalar bir qanca kicine şaarlar. Kamcatka ob-
lastın vorvoru Petropavlovskide var volqonu bir qanca miñ
adamdar turuşat. Biroq bul da alısqı tyndyk çaqtaqı çyzdögen, vi-
reerlerde ondoqon adamdar volqon selolorqo qaraqanda, adam-
dar köp volqon şaar volup sanalat. Şaarların ösyü en ele ı-
dam varatat. Eskireek şaarlar usyn bul ösyü—çe geografıjalıq turqan
ordunun oñojluuluqu menen, çe öner çajın önytyruy me-
nen vajlanışqan. Bar volqonu mından bir çıl ilgeri pajda vol-
qon selenıjalar (poselenıjalar) en ele tezdik menen ösyü çatat.
Misalqa bir qanca şaarlardı alsaq volot, alar: Tömönky Amurdaqı
Komsomolsk şaarı, mında kemeler çasap çaqaruucu en coñ
zavod salınır çatat, çe Oxot denizinin çegindegi Magadan şaarı,
çe Jevrej avtonomıjalıq oblastındaqı Bırovıdzan şaarı. Bir qıjla
coñuraq şaarlar çe temir çol magistraldarın çegine (Xavarovsk
—Voroşilov—Vladivostok), çe suu magistralın voıuna—Amur da-
rıjasın voıuna (Blagoveşensk—Komsomolsk—Nikolajevsk), çe Xa-
varovsk sıjaqtanır, temir çol menen suu çolu birin-biri kesip ö-
kөн çajlarqa salınqan. Bul en başqı eki çoldor Braaqı-Sıqı kra-
jın vasyr ötet, biroq anın en tuştyk cet-çaqasınan ötyşet, çana Amur
darıjası bizdin mamlekettik cek aranı tyzyp turat. Xavarovskide bul
çoldor bir-birinen ajılyr: temir çol Ussuriy ögönyn voılor tuştyk-
tögy Japon denizine qaraj ketet, Amur volso—tyndyk-sıqıtaqı Oxot
denizine qaraj ketet.

Uşul kynderde işter turqan Sibir magistralın başqa, azyqı
ıvaqıtta Amur-Bajqal temir çolu salınır çatat, çana Xavarovskiden
Sovet gavanına—krajın Vladivostokton kijinki ikinci portuna
qarap çol saluu projekt qılınır çatat, bul çol arqılıu kövünce çıqac
eksport qılınat.

Biroq bul çoldor Amur voıun çana Ussuriy krajın çana tejler tu-
ruşat. Territorıjanın tyndyk kenektin 54° nan tyndygyrök çaqın-
da çatqan völygynın vardıqı,—Oxot çekteri, alısqı Cukot çarın
aralı, Kamcatka, çana da çaqınbraaq çatqan Saxalin çana Deniz vo-
ıunın çekteri tuştyk menen deniz çoldoru arqılıu çana, kijinki
ıvaqıttarda volso—ava çolu arqılıu da vajlanışır turat. Petropavlov-
skige çana andan arı tyndyktögy Bering qısqına vara turqan de-
niz çolu Kolymanın satına sejinki Cukot çekterin tejler turqan
Tyndyk deniz çolunun bir völygy volup esepset. Bytkıl tyndyk

deniz voılorında azyr bir qanca stantsıjalar salınqan, alar: Uel-
len, Vankarem çana başqalar.

Oxot denizinin çegindegi qajı bir, maselen Ajan, Oxotsk,
Magadan sıjaqtuu selolor ökөнyn icki çaqına kirip vara turqan
qara çoldordun başaluucu punktılar volup sanalat.

Çeek voıundaqı punktıların arasındaqı bir-birinin arası bir
qanca alı. Vladivostokton Petropavlovskige sejin 2600 km, Petro-
pavlovskiden Provideniye vıxtasına sejin 2000 km, Provideniye vıx-
tasınan Kolymanqa sejin 1600 km kelet.

Azyqı ıvaqta ava çolunun qattaş çolqo qojulqan. Ucuunun şar-
tarı en qıjın, biroq sovettik ucuctar bul çerde da çenir sıqıştı,
munu, Celjuskincilerdi qutqaruu epejası en asıq tyrde kösetty.

11. QAZAQSTAN.

Turqan ordu çana çalıp mınözömösy. Qazaqstan—Sojuzubuz-
dun en iri rajondorunun biri. Bul Ukrainadan 6 eseden kövürök coñ.

Qazaqstan özynın tabıqatın özgöçölygy çana uluttuq belgileri
voıunca (andaqı qalqın köpçölygy qazaqtar) kelki bir vytyn vo-
lup, batıstan sıqısqı qaraj 3000 km çerge sozulup çatat, bul coñ
ökөнyn tabıqatın mınözöduy belgileri az-azdap çana özgörylet.
Biroq da, tyndyk çaqta, Qazaqstan administrativdik-sajası cek arası,
bir tutaş volup kelgen territorıjanın fiziko-geografıjalıq ceginen sı-
qır ketet. Tuştyk çaqta Qazaqstan Batış Sibir ojduına, anın ta-
laaluu tilkesine kirip çatat, sıqısta—Altajqa, tuştyk-sıqı çaqta Tjan-
Şan tooloruna çaqındap, anın tyndyktögy aldyqı qırqa toolorun
icine alıp çatat, al emi tuştyk çaqta volso köp çerge sejin Sır-Darı-
janın voıu menen varır Orto Azijaqa kirip çatat. Aral denizinin
tyndyk-sıqı çartıyn da Qazaqstandın ceginde çatat.

Qazaqstan—kövünce çarın cöldüy oblast volup, tyndyk çaqta
—talaalar menen, tuştyk çaqta—cölder çana qırqa toolor menen
orolqon. Blajlıu çana qumdaq cölder Qazaqstandın ceginin özünde
da var. Bul klimatı keskin tyrde kontinentalduu oblast volup, qı-
şında muzdaj qatıra turqan şamalдар çana qatuu vorqondor dırlı-
dap turat, al, çajı volso ısqı, kyndyn ısqı çerdi kyjdyrö çazdap
turat, çaan-cası az volot; bul oblastın aqraj turqan vassejnderi,
tuzduu çana tuzduuraq kelgen coñ—kicine köldöry, aqırın aqa tur-
qan talaa özöndöry köp; özen suuları qumdaq çana blajlıu ojdu-
darqa varır sinip ketet, çe tujuq köldörgö varır quıulat bul bir tyr-
deş kelgen blajlıu plato, şor topıraqtuu, döve-döve volup çatqan qum-
duu oblast, bulardın arasında ilgerki zamandarda Ural toosuna Tjan-
Şan çana Altaj toolorun qoşup turqan, vuzulqan vajırqı qırqa too-
lordun qaldıqtarı var; mejkindiginin köp völygünde dıjqansılıq
usyn suusu çetişpegen çana qalqının çasap turuşunun başqı
vılaqı mal çarvasılıq volqon oblast volup sanalat. Oşonu me-
nen birge, bul oblastın astında ken vajlyqtarı en ele köp, al vajlyq-
tar azyr çana mıqtap izildenip çana işetile baştadı, alar: taş kö-
mür, neft, çez, qorqoşun, tsink, sejrek ucıraj turqan metallar çana tuz.

Тавиқатынын şartтары војунга Қазақстанда 3 бөлүкке бөлүүгө болот, алар: 1) ватыш қақтағы Каспий војунун ојдунун җана Туран ојдунунун тындык бөлүгүн еелер җатқан бир җанга ојдунурақ бөлүгү, 2) сырттағы, җери вијигирек келген бөлүгү—Қазақстандын тоолу җағы, Бет-Пак-Дала платосу, 3) туштык-сырт җана сырттағы тоолу алға.

Каспий воју җана Туран ојдуну. Қазақстандын ватыш бөлүгү кең ојдунду елестетип, Volgadan ватышқа җарай җатқан җери Каспий воју деп, сырттағы җарай җатқан җери — Туран ојдуну деп аталат. Ојдундун көр бөлүгү 100 метрден төмөн җатат, Каспий деңизинин војлору болсо океандын деңгееленинде төмөн җатат (— 26m). Ојдунду тындыктөн туштыкка җарай аңсалық вијик воивоқон Mugodzhar тоолору кесип өтөт, вular Ural тоолорунун туштык җаққа соzulup ketken ulandyshь volot. Mugodzardan ващқа, дағы бир җанга дөңсөөлөр бар, алар: ortoco вијиктиги 200 m келген кең Ust-Urt платосу, Mugodzardын сырт җағында—Торгој җалпақ тоосу деген дөңсөөлөр бар, вular tyzdyktyn arasynda aral сыяқтыу volup көтөрилген бир җатар аңсалық вијик емес plato җана ајгым-ајгым җалпақ-җалпақ дөңсөөлөр volup җатат.

Қазақстандын бул бөлүгүнүн веті җе өsymdygy az (вularдын көву шывақ) ылажуу җагым cөldy, җе qumdaq җерди елестетет; Aral деңизине җағын җерлерде qumdar ең ele көр: тындык җақта — Соң Borsuq менен Kicine Borsuq җана Aral војундағы Ғара-Qumdar җатат, туштык-сырт җақта — Қызыл-Qum җатат. Darijalарынан ватыш җақтағы Ural җана җетишээрлик сууға мол volup, Каспий деңизине cejin varat, Eмба суу тащындаоған kezderde җана деңизге җетип qujat, qalqan өзөн-сууларь volso qumqa вагыр, җе sazduu-җаылмаларға вагыр qurup җоқ voluшат, җе көлгө вагыр qujuшат. Aral җана Каспий деңиздеринин ortosunda darijalar җоқ. Сырт җақта көлдөр өзгөсө көр, алардын вадьды deerlik тuzduu көлдөр; җајдын ајағында өзөндөгу суулар да тuzduu volup шор вагыр ketet.

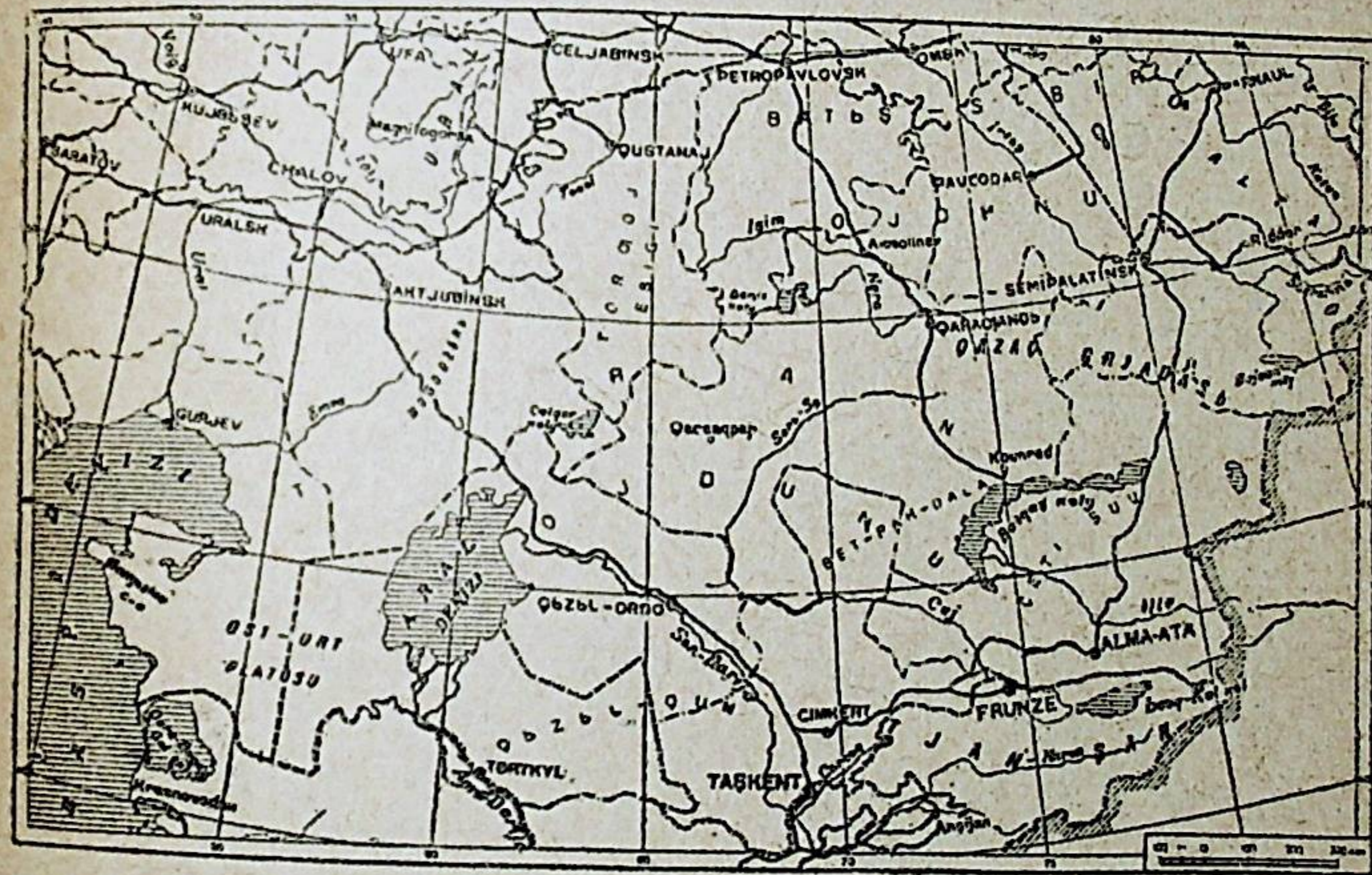
Ust-Urt платосу өзгөсө суусуз җана cөldyy kelet, бул җар тарапта tik җар volup тушыр турат, муну cink деп аташат. Бул аң-җарлардын вијиктиги 70—100 метрге cejin җетет, ал ошонcolуқ tik volqonduqtan көр җерлеринде платодо көтөрилуп сықуу мүмкүн volvojt.

Platonun ysty—ылај topuraqtuu tegiz talaa. Ғајдын ајағында, талааны сууларь тартылап kezde atqa минір җанга куну җырсең да бир җащық суу тава алвајсьн. Бул җерлерде адамдар да, ајвандар да, cөптер да, суу да җоқ volot. Төвөндө меліреген көр-көк асман, ващан җеринде кундын ысығынан җатыр җалыр җагылып ketken ылај topuraqtar җана җатат. Ust-Urt Aral деңизине җағындаоған җерде да ұшудай ele ep-еен воштуқ, өlyктеј volup җым-җырт җатқан җерди көрөсүң. Аң җарларь да dal ошондој vor-voz җана көнулысз. Ес бир җеринен җылап etken vadaldь да, көк cөпты да, җыла дағы сууну да көрө алвајсьн; җанат serpip сығылдаоған җанаттуулардын уну да, сығыдащыр saјraoan cegirtkenin уну да uojuvajt. "Aralдын мелідеген tegiz veti көк ајнектеј volup җарыбар җатат. Bироқ деңизде да ес нерсени — җандајдыр бир җанат җағыр, арғы-терки ucup җыргөн quштарды көрө алвајсьн.

Қазақ грјадасы. Бет-Пак-Дала. Қазақстандын сырт җағы җағы җартысын алып ватышынан тындык җақта турған Торгој җысығы (җе Торгој darvazasy) деген җысық ајгыр турат, мунун төмөнкү җағы Туран ојдуну менен Ватыш-Сибір ојдунуна җошулат. Қазақстандын

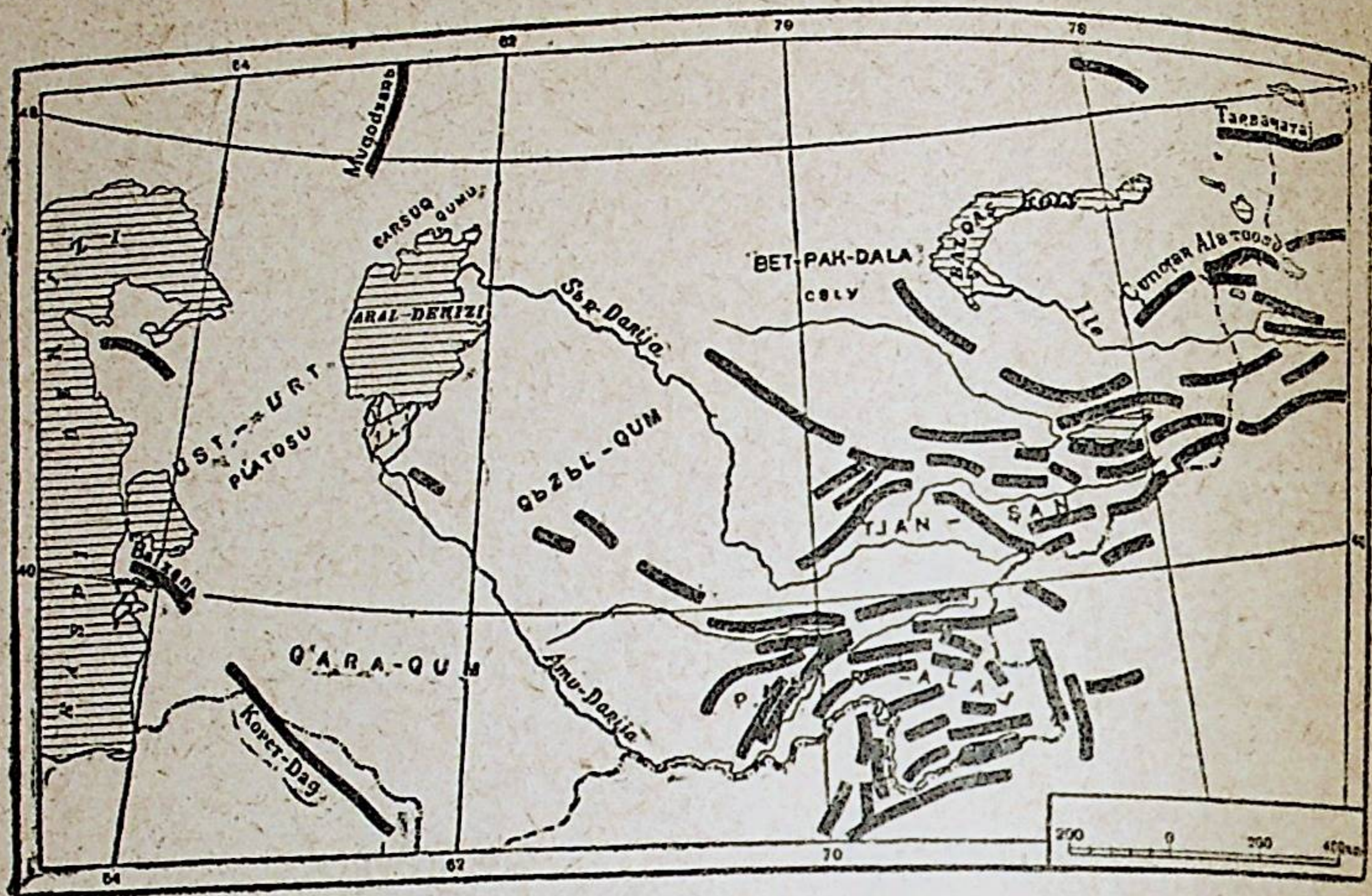
бул бөлүгү ващқа мүнөздө volot. Вагыдан murda, бул җерлер бир җанга вијик kelet. Munun тындык бөлүгү җақта туштык-сырттан тындык-ватышқа җарай Қазақ грјадасы — соң meјkindikte cасырандылапыр җатқан җысық җана аңсалық вијик емес бир җанга җырыа тоолу җана ајгым volup сығыр көрүнүр турған sopkalar өтөт, вularдын вијиктиги ес бир җерде 1500 метрден ащыр ketpejt. Туштык-сыртта җаза грјадасы Tарваoтатај җырыа тоосуна туташат; Tарваoтатај җырыа тоосу өзүнүн tyzylышy җағынан Altajға oқшош kelet, Bироқ андан бир җанга җарыс (1800 m ge cejin) kelet.

Сырт Қазақстанда darijalar көр, Bироқ алардын Иртышқа quјa турған Iшим җана Tовол җана җана Қазақстандын сырт җағы җағы cet җағасынан ағыр өтө турған Иртыштын өзу җана деңизге вагыр qujulат. Qalqandarь, ватыштағы Сары-Suu сыяқтыуларь көлдөргө җе sazdarqa вагыр җоқolot. Қазақ грјадасынын туштык җарталдарынан Иртышқа җарай аға турған өзөн-суулар да Иртышқа җете алышпайт. Қазақ грјадасында көлдөр да көр, вularдан Deңиз көлүнүн cөндүгү 1500 kv. kilometrge җетет, Bироқ бул ең тајыз көл; бул көлдөргөгу суу тuzduu kelet.

70-сырөт. Қазақстан.

Қазақ грјадасынын туштык җағына җарай Бет-Пак-Даланын кең җатқан вөксө тоосу (Ғылаңас талаа) җатат. Бул туштыкка җарай төмөндөп (500 den 150 метрге cejin) кetyycy бир җанга вијик plato. Tyндыкте җана тындык-ватышта Бет-Пак-Дала да, Ust-Urt сыяқтыапыр, tik җарлар менен tyгөнөт. Qaјсы бир җерлерде kristall тектери сығыр җатат, анын бир бөлүгү шамалдын таасиринен вuzulup olturup majда тащтарға ајланған. Tyштыкте — qumdar, тындыкте шор topuraqtar көр. Бет-Пак-Дала ватышта Сары-Suu җа, Tyштыкте — Cyј суусуна, сыртта Balqaş көлыне kelip tirelet. Bироқ Бет-Пак-Даланын өзу суусуз.

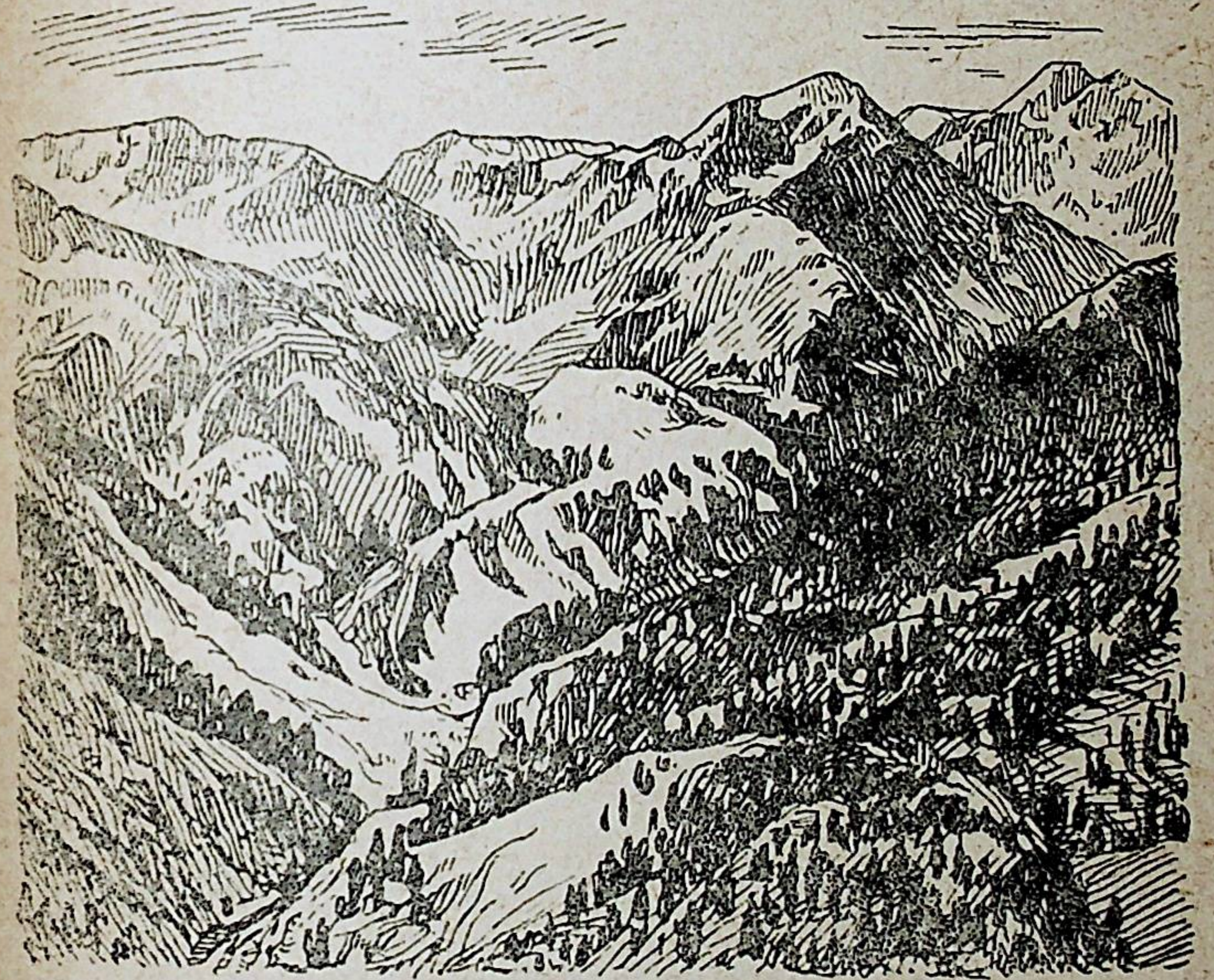
71-syret. Qazaqstandın çana Orto Azıjanın reljesinin sxeması.

72-syret. Bet-Pak-Dala platosunun çarları.

Cet-çaqaların kelip quja turqan suuları az, anıñ ystıne alar ıajlıu çana daamı acıu tuzduu kelet. Sarı-Suu özony bir zamandarda Cıj suusunun qujması volup, öz kezeginde Sır-Darijağa qujup turqan; azır al, qumdarğa çana sazdarğa varıp çoqolup qalat.

Bet-Pak-Dalanın landşaftı da, Ust-Urt sıjaqtuu ele, tiricilikke onıjsuz cöl. Mıñun ysty çana tegiz emes; anda tolup çatqan saj-saj kemerler çana kicnekej döl beler kör; an-çarlardıñ tyvyn majda taş, qum vasır çatat, keede şor vasqan ıajlıu topuraqtar da volot. Eger uşulardıñ vardıqıñın ystıne çer qırtıñın çoqtı-qın, solqın tartqan esymdyktıñın, quırap qalqan şıbaqtarın, toqoj orduna otın qatarında pajdalanıla turqan sėksėldıy vadaldarın şıbaqtarın, toqoj orduna otın lanac talaanın kartınası kėnylsız volup, tiricilik volıoqonduqtan kartınası toluq tyrdė kėrynėt. Qazaqtar anı Çılanac çana Bet-Pak-Dala dep bekerinen ajtqan emes. Çılanac asqalar çana tolor, emırsız erėender, eşilgen qumdar, tuzduu kėler çana emırsız qır-quı sėksėlder, çoqculuqtın azavınan Çılanac talaanı çılna eki iret vasır kėcır etıyge arqasız volqon kėcmençylėrdın da kėnylnė qatuu tijgen. Biroq, Sovet vıjlıgı suqaruu çaraların çırğyzgen çerlerde, bul ec nersesi çoq een talaa-elme cöl da gıldėgen tyrge ajlanıp varatat.

73-syret. Çınqar Ala-Toosunun kėryñıy.

Rudaluu Altaj. Tyndık Tjan-Şan. Altajdıñ Irtyş vojuna çana anıñ qujması volqon Vıxtarman ı vojlor çajlaşqan vėlygy çana da Zajsan kotlovinasıñın vardıqıñ sėqıñ çaqta Qazaqstandın cegine kirip turat. Altajdıñ bul vėlygy polımetall rudalarına: kumyş, qorqoşun, qalaj, çez, çana da altınğa vaj volqonduqtınan Rudaluu Altaj dep atalqan. Irtyştın sol çaqında çatqan Kalvın qırğa

şamal anьn ystynə uruqtu da,  e anьn  nyr- syşyn  kerektyu bolon qumdu da  e maj-
da-majda toruraqt  da  aj aldyr turquzvajt. Taqırda  e turqan bir  ana  sym-
dyk var, al  zy  erdi  ar r s qqan vaq s jaqtuu e  ele qatuu  ana qurqaq,  zyn-
c  bir tyrdyy qozu qar n s jaqtanqan  symdyk, al taştaj qatuu taqırdy  ar r s -
q r, aylanasy na  aşy tystyy sporalar n k r q lyr t gyp taştajt.

Bir tyrdyy kelgen taqır tegizdigi sar  qum menen s lyq qaptalqan; anьn ajr m
taqırtaqan mejkindigi, meltirep  atqan co  k ld j volup, kicinekej qum araldar 
 ana tar  erler arqylyu a yalr turat, m ndaj aralcalarda  ana tar  erlerde  sym-
dykter  syuge mymkyn volot.

Bul c ld rdyn s lyq ceksizdigin, suusuzduqun  ana turmuşqa avdan q j n-
s lyq n qandaj s zder menen ajtsaq volot! Suunyn  oqtuqu  symdyktn kedejli-
gi menen qoşulup bul ken mejkindikti ec qandaj  anlyar  oq mejkindikke kedejli-
dyr an: anьn vorborduy velygyn n qandajdyr bir qanat qaqqan quştu da, al ty-
gyl sajqaq menen cirkejd  da keziktire albajsyn. Bul ojdu  mejkindikte bir da  an
q ştavajt, oşonduqtan k cm n qazaqtar maldar  menen  k nd  maldar n c ld n
q r r albas  syn anь tyn qat r ajdar, tez  t p ketyuge aşyq şat. Kyndyzy av-
dan  s qan qumdar n vetine  alyndaj urup turqan  s q  el soqot, alıstan a la-
nasyndaq   ajqalqan qara qocqul qaly   symdykter  menen aldamc  kel ojnoqon-
sup zaqmndanat, al emi s nd q nda volso, ar bir qum d v l rdyn ar  aq nda
 ajlyu tegizdiktn daq   an mejkindigi  ajlyr  atat, bul tegizdik gorizontto da-
q  arandan zoroq vylvyld r k ryng n qum d v l r menen tygenet.

Qajs  bir  erlerde şorlor—tabaqqa oqşoqon kicinekej ojco
 azy  erler ucrajt, bularqa  azynda bir qanca qojuuraq kelgen tuz-
duu suular  jnalat; andan alar qurup soolup, ystynky veti tuz qal-
dyqtar menen qaptalat.

Qazaqstand n ajbandar dyjn sy—qadimki ele talaanyn ajvan-
dar  volot. Qalq  sejrek  ajlan şqand qtan bul  erlerde, bir vely-
gy vorborduy Azija  syn taand q volon ajbandar, maselen, qulan-
dar, antiloptor-sajqaqtar ali k r saqtalqan; quşlard n icinen— rt-
q ctar: byrkytt r, şumqarlar, qara quştar ucrajt; darijanyn  ana k l-
d rdyn  eekterinde suuluu  ana sazdaq  erlerdin quştar  k r uc-
rajt, alar: qaz,  rd k, suuculduqtan vaşqa,—aqquu, ilek-ilek, k k
q taan, qazqaldaqtar var. Tuştyk  ar m c ld rynd gy ajbandar qon-
şulaş  atqan Orto Azijadaq  ele ajbandard n  zd ry.

Qalq . Administrativdik velynyşy. Qazaqstan SSSRd n sos-
tavyna sojuzduq respublika qatarında kirip turat. Qazaqstand n ken
territorijas  8 oblastqa velynet, alar vatyştan s lyşqa qaraj t m ngy
tartipte  ajlan şqan: 1) Vatyş-Qazaqstan oblast , vorboru—
Uralsk, 2) Aktjubilinsk oblast , vorboru—Aktjubilinsk, 3) Qustana-
j oblast , vorboru—Qustana j, 4) Tyndyk-Qazaqstan oblast , vorboru—
Petrovlovsk, 5) S lyş-Qazaqstan oblast , vorboru—Semipalatinsk, 6) Qaraqand  oblast ,
vorboru—Qaraqand , 7) Tuştyk-Qazaqstan oblast , vorboru—
Cimkent  ana 8) Alma-Ata oblast , vorboru—Alma-Ata. Byt-
kyl respublikanyn vorbor  aar da—Alma-Ata. Bul oblastlard n icin-
nen Aktjubilinsk, Qaraqand   ana S lyş-Qazaqstan oblasttar   z-
d ryny tyndyk velykter  arqylyu, Vatyş-Sibir ojduynuna kirip  a-
tat, Tuştyk-Qazaqstan  ana Alma-Ata oblasttar  volso,  zd ryny ty-
tuştyk velykter  arqylyu—Orto Azijaqa kirip  atat.

Qazaqstandaq  3 million kv. kilometr mejkindikte 7 millionqo
 aq n adam turat, vaşqaca ajtqanda ar bir kvadrat kilometr  erge
orto esep menen 2,4 kişiden tuura kelet. Biroq bul  erlerde qalq en

ele q lyşq  tyrd  velynyr  atat. Ural darijasynyn vatyş  ana s lyş-
 aq na qaraj, bytkyl tyndyk talaa tilkesinde—Irt ş vojunda,  etti
suunda  ana S r-Darijanyn vojundaq  qajs  bir rajondordo qalq  ş-
 ajlan şqan; oşonu menen birge eginderin  asalma tyrd  suqara
turqan qalq nyn  ş tyq  bir kv. kilometrge 20—40 adamdan da
tuura kelet. Biroq anьn esesine e  ele ken mejkindikterde, k vynco,
Balqaş k ly menen Aral denizinin ortosundaq   ar m c ld , Ust-
Urt platosunda  ana vaşqa  erlerde 10 kv. km ge bir adamdan da
tuura kelet.

Qalq nyn negizgi velygy, veşten  c velygy—qazaqtar, vu-
lar ar tylyu uruulard n aralaşuunan quruloqan tyrk gruppasyna kire
turqan el. Qazaqtardan kijinki san   aq nan k r volon el—orust-
tar menen ukraindar.

Carvas . Qazaqstan—Sojuzvuzdaq , sotsialistik quruluş carva-
lyq turmuşqa e  ele co   zg ryu kirgizgen oblastlard n biri volup sana-
lat. Revoljutsijaqa sejn qalq nyn k rcylyk velygy bul  erlerde qoj,  yl-
q , t   styryp mal carvasylyq menen kyn k ryp, k cm ndyy turmuş
 k ryp kelişken. Qazaqtard n qajs  bir velygy  ana d jqancsilyq q lyş-
qan; alar k vynco orustarqa vatrak volup  aldan şqan kedejler ele. Jev-
ropalyq velyktn kelgen orustar ajly carva  syn e  m qt , e  o -
tojlyu  erlerge oturuqtaşr, egin ajdar  ana da mal carvasylyq q -
lyr turuşqan. Bul ek n n s qa turqan azyq-tylykter—egin, maj,
teri—s rtqa s qaryla turqan vujumdar nyn e  vaşq s  volon.
 n r  aj  az  nykk n volucu  ana  n r  aj  ajly carvalyq s rjolor-
du qajra işter s quu menen  ana cektelişken.

Azyq ivaqta too  ana metallurgija (tystyy metallar)  n r
 aj  Qazaqstand n carvasynda vaşq  orundu alr oturat. Qazaqstan-
d n iri ken vajlyqtar n rajdalanuu işi e  ele tezdik menen  nygyr
vara  atat. Bul  erlerde taş k myrdyn, neftinin, tystyy  ana sejrek
ucraj turqan metallard n,  ezdin, tuzdun s qqan iri kenderi var.
Qaraqand  k myr vassejni k myr  ndyryu  aq nan SSSRda  syn-
cy orunda turat. Al Tuştyk Urald  (Magnitogorskidi) k myr menen
tejlep turat.

Balxaştn tyndyk  eeginde, Qonuratta,  ar m c ldyy  er-
de  ez erityucy iri zavod sallyr  atat. Qazaqstand n vorborunda—
Qarsa qrajda  ana Altajdaq  Ridderde da  ez  ndyryl t.
Embada neft  ndyryl t; Emba promyşlas  neft  ndyryu  aq nan
SSSRda  syncy orunda turat.

 n r  aj nyn  nygyşy  ana oturuqtaşuuqa  tyşy qazaq elinin
madaniyatynyn tez  oqorulaşyna sever voldu. Qazaqtar zavoddordo
 ana promyşlalarda  ana işter tim voluşrajt; alard n icinde bilimdyu
spetsialistter,  zd ryny inzenerleri, texnikteri, vracar, oqutuucular  da
var. Qazaq adabiyat menen iskusstvosunda e  ele co   etişkendik-
ter var. K cm ndyy carva  k nyn icki, e  qurqaq  ana c ldyy
velykter nd   ana saqtalqan. Bul  erlerde qazaqtar  z maldar n
alige sejn q ştodon  ajloodo  ana  ajloodon q ştoodo k cyryp
kelip turuşat. Biroqda alard n k cyr  y  turqan rajondoru  ydan-
şlyqa tar r, azajlyr kele  atat. Oşonu menen birge, k cm ndyy

qazaqtar qyşqa cöp zapasyn çyjnaj baştaşy, munun natijçasında maldyn çuttan ölyşy azajyp varatat.

Дыңқансылық көвүнсе тындық қақында, Батыс-Сибір ојдунуна тутаşқан қара топұрақтуу райондordo, көвүнсе буудай еге турқан çerlerde çана тыстық қақында, voz топұрақтуу çана eginder çasalma тырde суқарыла турқан çerlerde өныгyp çатат. Суқат çerлер Сыр-Дария, Суј, Çeti суу дарияларынын војунда volot. Бул çerlerde ең ваалуурақ өsymdyктер: çemiş вақтары, çyзым өстырылет, kijinki ивақ-де каучук vere турқан өsymdyктер да egilet.

Сојузубуздуң çалпы сарвасылықында Qazaqstan асыrese тыстыу металл, көмыр çана нефт қақынан көрyныктуу орун алып турат.

Şaarларь çана қаттаşуу çoldoru. Өнер çайынын дыркыгөp өсынын natijçasında Qazaqstandaқы şaar қалқы еки eseden көр өсты. Азыр ар бир 100 киşисинин 17 си şaarларда тұрушат. Быткыл respublikанын vorboru volqon Alma-Ata (200 minden ашық адамь var), çе географиялық қақынан ең оңojлуу volup, Иртыş дариясы темір çол magistralын kesip өтө турқан çerge çайлаşқан Semipalatinsk (150 min) сыжақтуу eski şaarлардын қалқы да өсты, қақында ele райда volqon өнер çай vorboru volqon çаны Qaraqandy (150 min) сыжақтуу şaarлардын қалқы oqo veter көр өсты.

Bizdin өlkөde çаны şaarлардын қандајca райда voluşun çана өсыşyn, адамдар тавиоқаттын çyzyn қандајca өзгөртyp çатқандықтарын көрсөтө турқан ең ele асық misaldардын biri—азырғы ивақта Balxaş көlynyn тындық çеегинде салынып çатқан Прибалхашстрой (Balxaş қuruluşu). Бул çерde çез erityucy ең ele соң завод дан арь қайра іштеp сықуу ycyn 20 km çердеgi Balxaş көlynyn çеегине таşыp алып барат, анткені rudаны іштеp сықуу protsessи ycyn суу ең ele көр талap қылынат. Çездin кeni 1928-ç. тавылоқан, 1935-çылы volso бул şaarдын қалқы 20 minden ашыр zavod yлlөrynөп başqa, sotsialistтик çаны şaar plandalыp çатат, munun ең ele өзгөçө сонундуқы,—al суусу çана өsymdyгы тақыр ele çоқ deerlik volqon өмыр-сыз çөл icinde салына турқандықы volot. Бул çöldyn icine салыноқан şaar, өзyндө çаşар турқан elderge madaniј турмуştun vardyқ оңojлуу şartтарын тызыр verip тұрушы керек. Бул çерde vodoprovod қurулup, elektricestvo, газ çарыоы çyргyзы-лып çатат; вақ çана өsymdyктер tigилip çатат, бул ycyn, өз kezегинде, алыстан өным-нен бирге, bireerlerde arasy çыздөгөн kilometr kele турқан çerlerde sovхоздор uяşту-лulup, bular şaar қалқыны çаşылca, сyt çана başqa азық-тылыктер менен teјlep турат.

Şaarлардын өсыşyндө başқы rолду, өнер çайдын өныгыşynөп baş-qa, темір çoldor да oјnodу. Батыс Сибірди Орто Azija менен қоşур турқан Tyрksivdin (Tyркстан-Сибір çолу) көр вөлыгы So-вет vijлиgi kezinde салындь. Бул темір çол Novosibirskiden Semipa-latinsk арқылуу Alma-Ataға вагыр, андан арь Taşkent темір çолуна қоşулат. Сибір темір çолу менен çана Skalovdu Taşkentке қоşо тур-қан çол менен бирликте, быткыл Qazaqstandь қurçар алқан şakeк райда volot. Бул şakeк icиндеgi mejkindiktin иcki вөлыгы Сибір темір çолундақы Petropavlovskiden Qaraqandyға çана андан Balxaş кө-lynyn çанындақы Qоңуратқа vara турқан çол да kesip өтөт; Qara-qandy—Magnitogorsk (Аqmolo арқылуу) arasyн қоşо турқан çол салынып çатат. Qazaqstandьн тындық-сықыş вөлыгындө bulardan қыс-

qараақ kelgen темір çoldor да var: алар Ridder çана Paylodar сыжақтуу өнер çай vorborlorun başқы темір çoldor менен қоşот. Мындај қurçақ çерde турқан krajда суу çoldoru бир қансалық аз мааниге ee volup турат; суу çoldorunun icinen ең başқысы—Iртыş. Ава арқылуу қаттаşуу çoldoru да var.

Qalқан çoldoru—qajsь бир çerlerinde avtomobildin да çyрыşy мымыкын volqon қара çoldor çе ucy-қырғы көрyнвөгөн ылај topу-рақтуу тақырдын ystynөп, çандуу şor топұрақтын çана veles çum-дардын ystynөп çyрө турқан төө çoldor volot.

12. ORTO AZIJA.

Турқан орду çана çалпы мынөздөмөсы. Sovettik Орто Azija—Сојузубуздуң ең ele өз таандық oblastлардын biri. Бул Qazaqstan-дын тыстық қақына çайлаşқан, territorиясы қақынан Qazaqстандa 2 1/2 ese kicine volso да, SSSSдын Jevропалық вөлыгынyn Тынды-гynө varavar deerlik volup, territorиясы бир million кв. kilometr-ден ашыр çатат.

SSSRдын vardyқ oblastтарынын icinen Орто Azija тыстыккө қа-рай бир dalaj kirip varқан çана okeандардан ең ele алыс çайлаşқан oblast volup саналат. Ошондуқтан Qazaqstandьн тыстық қақында kezиге турқан тавиоқат өзгөçөлыктерь мында андан да кyctyyрөк тырde kezигет: климаты континенталдуу, çаан-çасын аз volot, ошо-нун natijçasında çыз mindegen kvadrat kilometr çerлерди ucy-қырғы көрyнвөгөн ebegejsiz соң çөл eelep çатат.

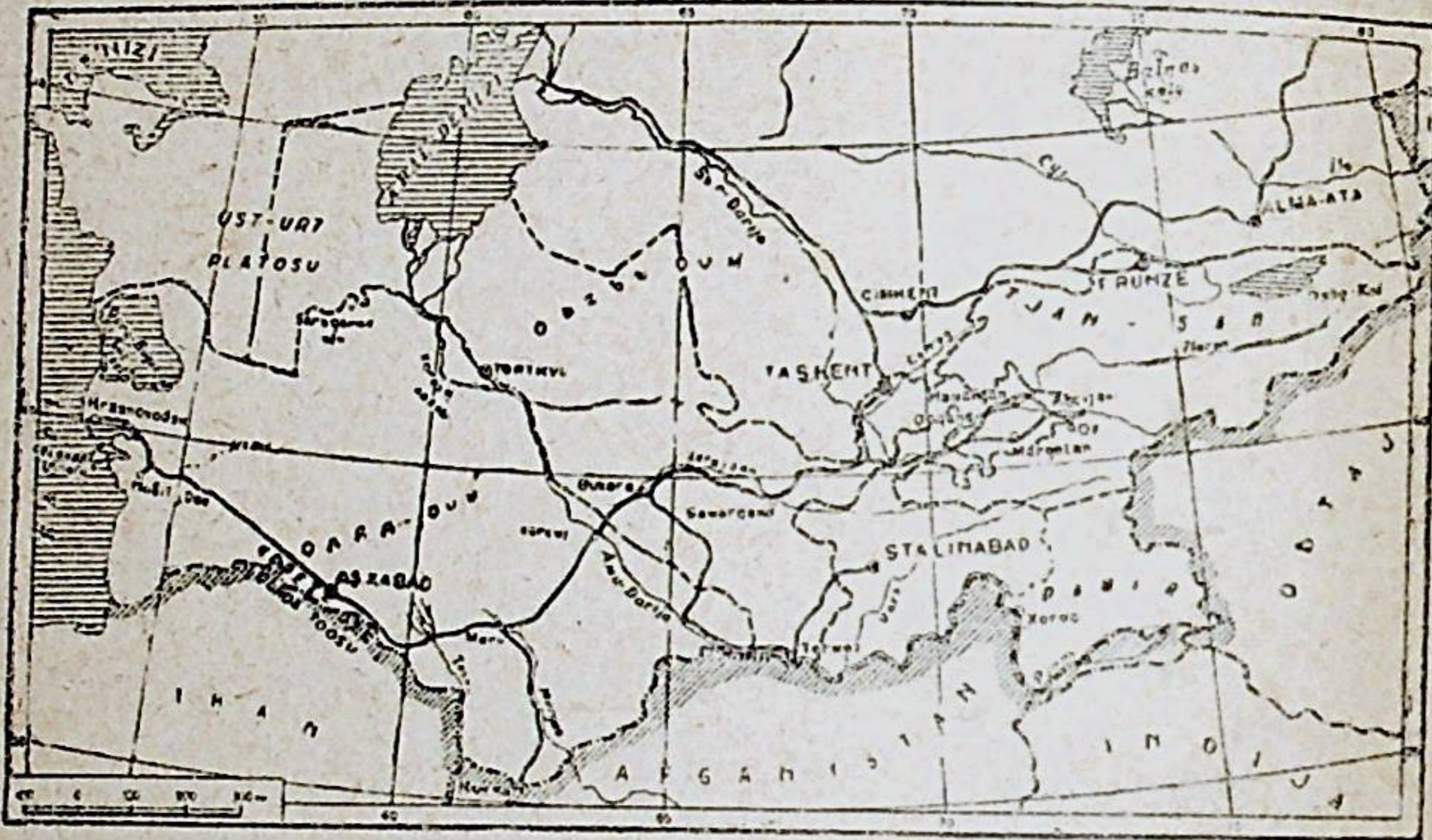
Ошону менен бирге Орто Azиянын тавиоқаты çандуураақ volup көркөмдыу, ар тырдыурөк kelet çана ал бир неçe тырдыу тавиоқат şartтарынын бириккен çeri volup саналат. Бул çerлерde бизdin Сојузу-буздақы ең vijik too ystylөry çана қырқа toolor volup, алардын ystyндө ebegejsiz мөнгyлөр çатат. Çана ошол ele çerлерde, қырқа toolordun etekтеринде ең ele кең mejkindik çумдуу çөлдөр var. Too со-қулары (пиктери) 7,5 km vijiktikke ceјin көтөрылет çана Kаспий denizinin dengeelinen төмөнырөк çатқан oјдуң çerleri да var. Бул çerлерde ақпай турқан тужуқ суулары көр volot, соң-соң өзөн суулары қана суусуз çөлдөpды аралap, сөөттөргө вагыр қујup турат, majда өзөн-дөpды volso egin-өsymdyктерьн суқаруу ycyn адамдар бир tamcь-сын қалтырбай бирup ketet. Бул çerлерde çайдын кyну ысыр-кyјгөн bulutsuz асық kyндөр volup турат, мында çer бетинин reljefинин ты-зылыşyндө başқы rолду şamal oјnojт, мында çөл çана oazisterи, çумдуу дөвөлөry çана төө менен қатташа турқан karavan çолу көр volot. Бул—тырдыу elder çана тырдыу madaniјattar миң çылдар воју биринин ordun екincиси vасыр kelgen ең vайырғы тарихь көр oblast volup саналат.

Ошону менен бирге, бул oblastтын тавиоқий вайықтары ең ele көр: климаты сылуу, çасалма тырde суқарқан şartтарда çeri өнымдыу, тыс-тык өsymdyктерге вай—пахта, кyргы, çызым, ар тырдыу çemişтер var, ken вайықтары да ең ele ар тырдыу. Бул çerлерde Sovettik Sotsialist-тик madaniјattьн çетиşkendikleri өзгөçө асық тырde көрyнyp турат.

anda cöl qumdarь çana vijik-vijik too ystylery arqyluu avtomobil-der çyryp turat, al emi, aqьpь qatuu çarqьraqan too suularь arzan suu energijasьn aluu ycyn pajdalanьlat.

Çerinin vetinin tyzylыsu çana tabiqatь çaqьnan Orto Azija eki velykke velynet, alar: tyndyk-vatьs ojdunь çana tystryk-cьqьs toolu velygy. Ojdun velygy vardьq mejkindiktin $\frac{2}{3}$, velygyn, toolu velygy $\frac{1}{3}$ velygyn eelep turat. Mьndan vaşqa da, tabiqatь çana fiziko-geografijalьq çaqьnan Qazaqstandьn tystryk velygynyn bir qьjla velygy da Orto Azijaqa oqşoşur ketet.

Ojdun velygy. Qara-Qum çana Qьzy-Qum. Orto Azijanьn ojdun velygy Turan ojdunynun bir velygyn eelep turat. Al Kaspij denizinen Sьr-Darijaqa sejn çana cьqьs çaqta Qara-Too qьrqa too-suna sejn çajьlqan. Mьna uşul cekterde Ust-Urt platosunun tyş-

74-syret. Orto Azija.

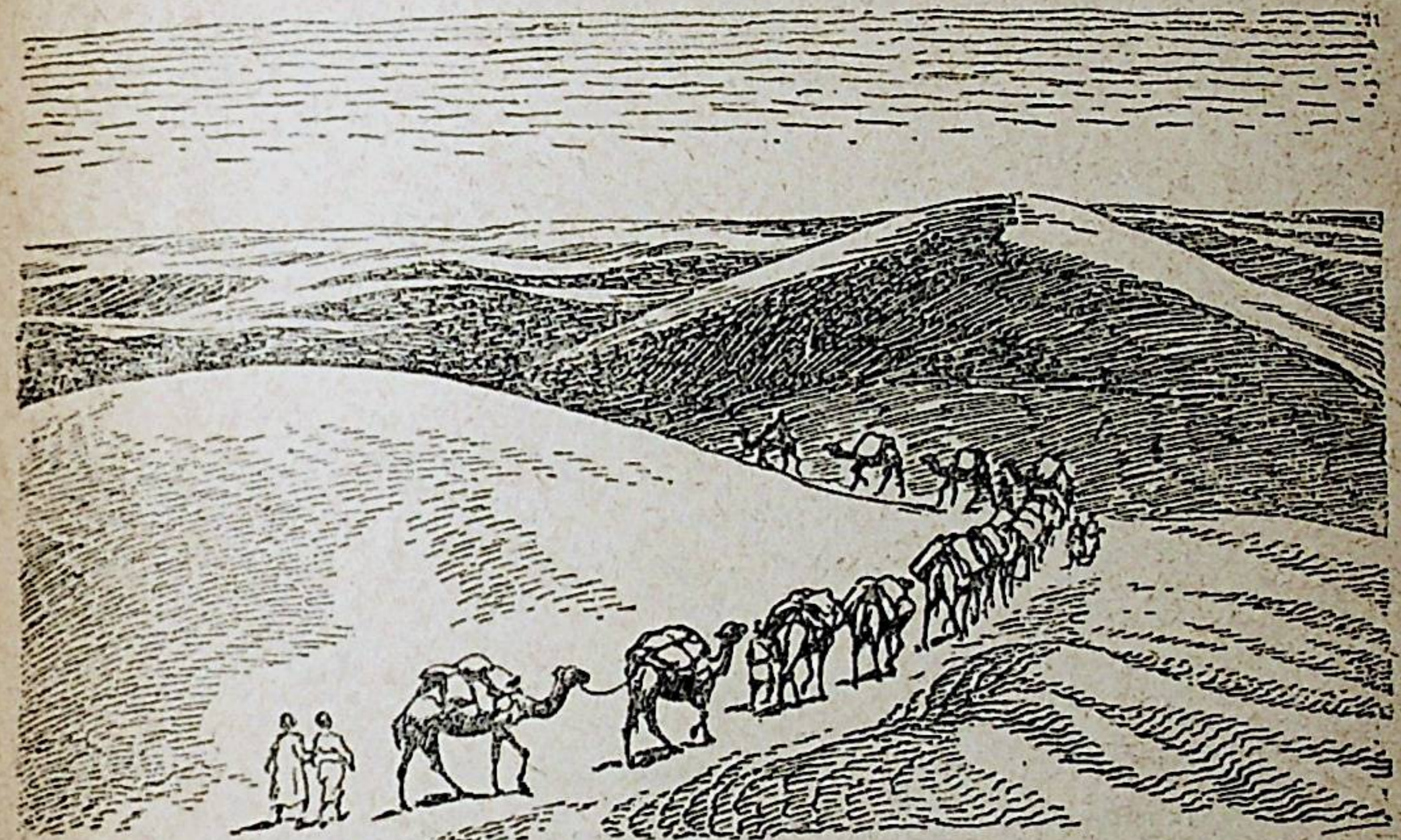
tyk velygy çana Orto Azijanьn Amu-Darija arqyluu velyngen eki eñ keñ cöldery—Qara-Qum çana Qьzy-Qum mьna uşul velykke-kiret. Orto Azijalьq qumduu cölder alqaqь Sьr-Darijadan cьqьsqa qaraj, Qazaqstandьn cegine da kirip varat.

Bul cölderdyn icinen eñ ele coңu—Qara-Qum (250 min kv. kilometrge çaqьn kelet); andaqь qum vardьq ajantьn $\frac{9}{10}$ velygyn eelep turat. Bul vor-voz çe sarqьc-qьzy tystrygy kelki kelgen qum denizi. Qumdan çer ystynde esymdykter eñ ele sejrek volup esken qьjmysьz çatqan grjadalardь çana qum dövөлeryn tyzot, çe eşlip çatqan çьlaңac qum volup çata veret, bulardan şamal varxandar-dь—vijiktigi 10 m çana andan da vijik volqon oroq formasьndaqь qum dövөлerdy yjrup taştajt. Qum dövөлer көvynce Qara-Qumdun cьqьs çaqьnan keziget.

Qum dövөлer, suu orduna qumdar cасыlqan çana tolqun orduna qum dövөлer volup qatьp qalqan denizge oqşojt. Okym syrup turqan tyndyk şamaldardьn taasiri astьnda qum dövөлer çana alardьn qьrqa çaldarь aqьrьndьq menen tystrykke çana tystryk-cьqьsqa qaraj çьlyşьp turat da, qajsь bir ucurlarda, gьldөp turqan oa-

zisterdi qum astьnda qaltьrьp, talaa, vaq çana selolordu qum menen көmьp ketet. Sarqьc kelgen qumdarьn icinde anda-sanda bir çerden kezige turqan esymdykter ancalyq sezilip turvajt. Mьndaq qumdar arqyluu, asьrese qum voroondoru volup turqan kezde etyp ketyu eñ ele qьjьn. Mьndaq voroon volqon kezderde atmosferaqumqa tolup, ec nerse көrьnvөj qalat; çaq tyştө ele, kyn byrkөлvөj turqan bir ubaqьarda ele, kyndyn qaj çerde turqandьqьn belgileöge volvoj qalat; çaqьn arada turqan qum dövөлer çana çala-vula көrьnet, andan arь volso, vardьq nerse qandajdьr bir sarqьc өңdyu qijunqa, toqtoosuz ucup vara çatqan qum massasьna aylanat. Kec qurun qum voroony qadimkisince toqtolot da, cöl mirunqu kejpine tyşet: qum dövөлerdyn coqlarьnda vuralqansьp çatqan qaşattar, alardьn arasьnda vajaqьdaqь ele kotlovinalar көrьnet, viroq vaşta cuңqur volqon çerlerde dövөлer, vaşta qum dövөлer turqan çerde volso cuңqurlar көrьnyp qalat.

Qumdarьn arasьnda, anda-sanda bir çerde taqьrlar—çazьnda vatqaqtuu çavьşqaq çana ьlaj, çajьnda taştaj volup qalqan ьlaj topuraqtuu ucastkalar çana çajьnda vatqaqtuu şor topuraqqa ajlanat turqan eñ ele keñ şor topuraqtuu sazdaqtar keziget. Çalьpьşnan alqanda Orto Azijanьn vardьq cöldery çana çarьm cöldery ycyn

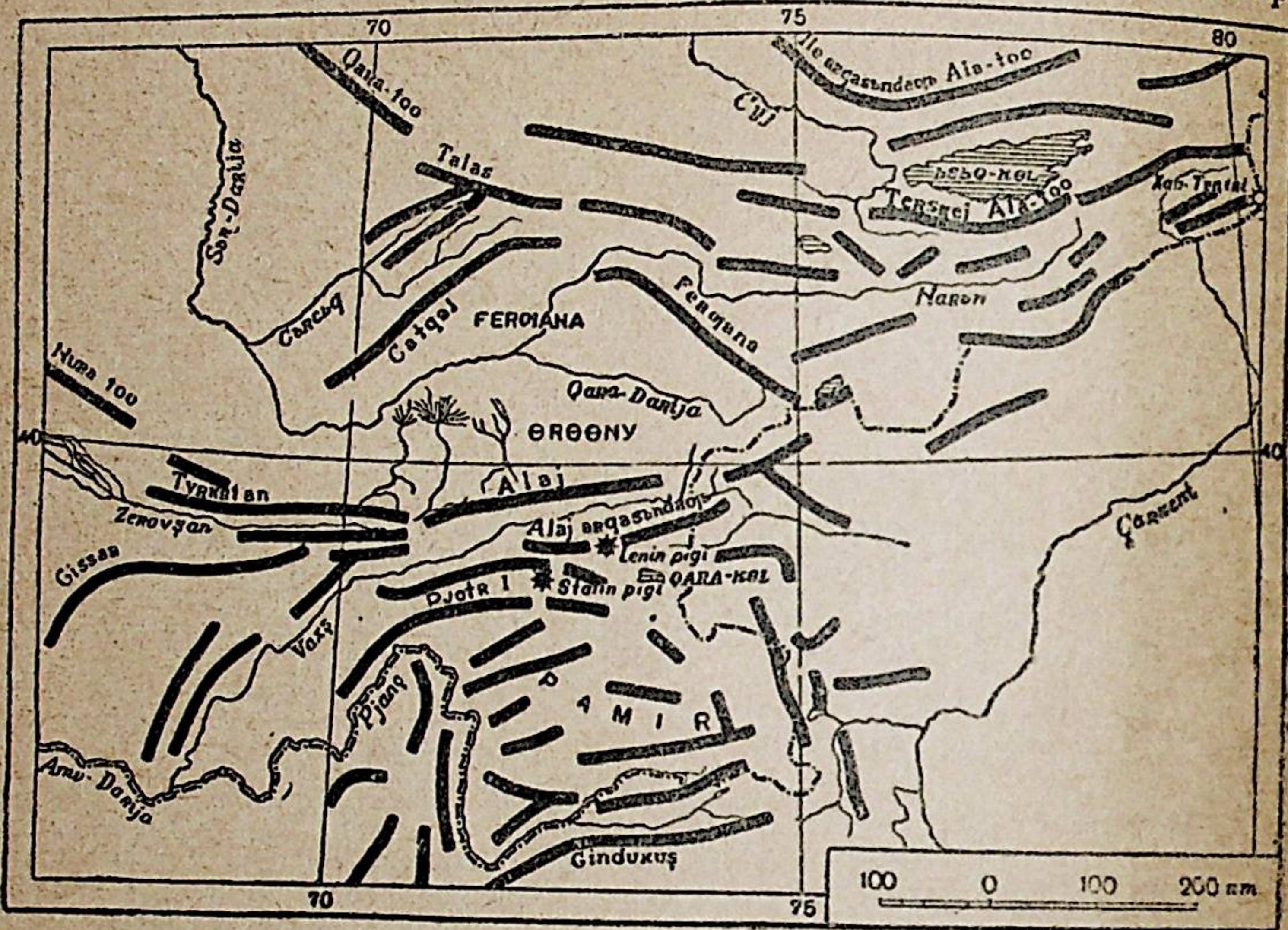
75-syret. Qara-Qumdaqь qum dövөлery.

taqьr menen şor topuraqtuu çerler eñ ele mynөzdyu kelet. Qara-Qumdaqь qajsь bir çerlerde Saxaranьn vadilerin eske tyşyrgen te-reñ-teren qurqaq өrөөндөr keziget; bulardьn eñ coңu Uzvoj bir qanca çyz kilometr çerge sozulat. Bul bir kezderde suu özöny vo-lup, bir zamandarda Amu-Darija suusunun bir velygy Aral denizinin tystryk-vatьs çaqьndaqь Sa rь q a m ь s kotlovinasь arqyluu Kaspij denizine varьp qujup turqan volso kerek. Bul kotlovinanьn tyvu (tamanь) Kaspij denizinin dengeelinen төmөn çatat.

Qara-Qumdun tystryk cet-çaqasьnda talaa mejkindigi çana ma-danij oazister var; bul oazister Kopet-Dag toosunun etekterinde çana Teçen çana Murqav darijalarьnьn çeek vojlorunda icke lenta sь-

jaqtuu volup çajlaşqan. Mьndaj oazister Amu-Darijanьn vojuda, asьrese anьn etek çagtarynda da var (Xorezm oazisi).

Qьзыl-Qum Qara-Qumqa qaraqanda bir qanca çoqoru çatat çana anьn aяantьnьn vardьq çeri qum menen qaptalqan emes. Qьзыl-Qumduп vorvorgduq velygunde toolu çerler da var, alar vuzulup ketken vajьrьq qьrqa toolordun qaldьqtary volot. Qьzil-Qumda tala mejkindigi da kьp. Bular krajьn toolu velygune bulun sьjaqtanьp kirip varat. Mьndaj vilundarynьn birөө belgilyu Ferqana eгөөny volup sanalat, vul eгөөn Orto Azijanьn qalqь eң ele çьş volup çajlaşqan rajondorunun biri. Oşondoј volso da, çerinin kьp-

76-syret. Tjan-Şan çana Pamir-Alaj qьrqa toolorunun sxemasь.

çulygy qьzqьltьm, vireerlerde qьзыl qumduu volup, gorizontqo cejin sozulup ketken dөvөлөр volot. Tyndyktөн çьлр kele turqan qumdar oazisterdi, maselen Zeravşan darijasьnьn vojuna çajlaşqan oazisterdi da vasьp ketet.

Qara-Qumdaşьqqa qaraqanda Qьзыl-Qumda suu kьp. Munun tyndyk-vatьş velygunde Sьr-Darijanьn eski, qurqaq nuqtary (өзөndөry) da var.

Toolu völyk. Tjan-Şan. Pamir-Alaj. Kopet-Dag. Orto Azijanьn toolu velygy qьrqa toolorunun sozuluşu çana vijiktigi çaqьnan, mөngylөгynun соqularьnьn vijiktigi çana соnduqu çaqьnan, qar qatmarlarьnьn kөndigi çana aşuularьnan өтуynun qьjьndьqь çaqьnan Sojuzivuzdun icinde birinci orunda turat.

Orto Azija toolorunun eң ele keң çatqanь Tjan-Şan tooloru volot. Bular bir qatar kьp qьrqa toolordon tyzylyp kөvynсө, сьqьştan

vatьşqa qaraj sozulup çatat. Qьrqa toolorunun kөpçulygy Ala-Too dep atalat. Tjan-Şandьn qalqan toolorunан lle darijasьnьn keң eгөөny arqьluu асьральp çatqan tyndyk-сьqьş qьrqa tooloru Çuңqar Ala Toosu dep atalat. lle darijasьnьn tuştuk çaqьna qaraj Zailе Ala-Toosu өтүр ketet. Daqь tuştuygьrөök çaqta, Qьtaj menen SSSR ortosundaşь cek arada, eң ele соң Qan-Teniri massivi çatat (vijiktigi 7000 metrge çaqьn kelet). Bul toolordo соң çana tereң Ёсьq-Kөл çatat.

Tjan-Şandьn qьrqa tooloru eң ele vijik (4000—5000 metr) çana, klimatь qurqaq volqonduqtan qar çatqan sьzьq çoqoru volso da, tyvölykkө qar çana mөngy menen qaptalьp çatat.

77-syret. Pamir toolorunun ystynde.

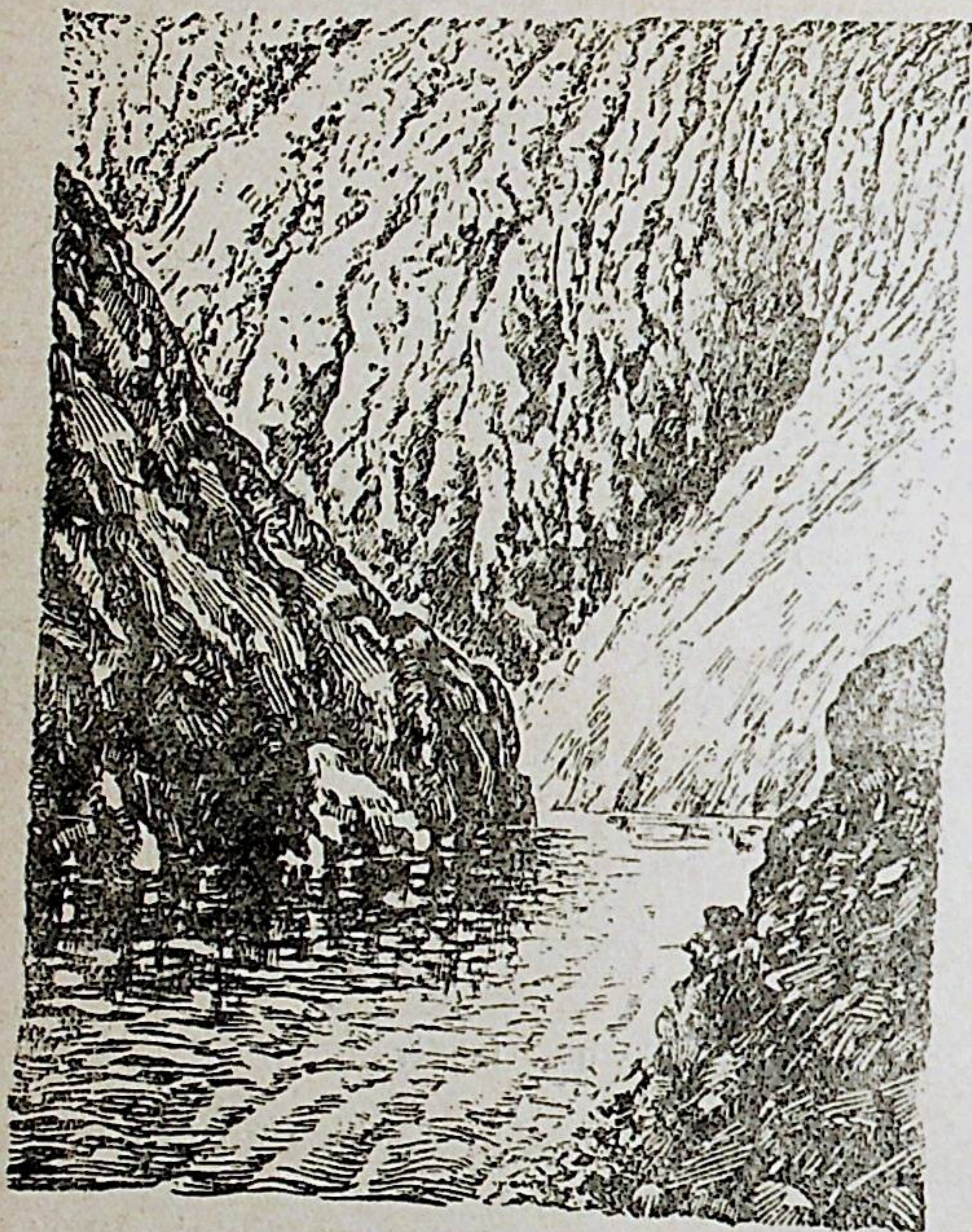
Bytkyl Tjan-Şandaşь eң ele соң massiv—Qan-Teniri volup sanalat. Buqa car taraptan qar vasqan qьrqa toolor vaqьttalьp turat. Bir qancalьq соң-соң qьrqa toolordun qьrlarьn, соqularьn çana qaptaldaryn eвеgejsiz mөngy çana qar talaasь qaptar çatat, al emi qarсьqajlarь menen eгөөndөry volso, Kavkaz çana Alpi mөngylөгyn alda qajda çoldo qaltьrьp kete turqan соң-соң mөngylөгө çьq tolqon: Enilcek mөngysynun uzunduqu 70 kilometrge cejin varat.

Qan-Tenirinen vatьşqa qaraj ketyusy qьrqa toolordun eң vijigi Qakşaal-Too (6000 m) volot. Klimatь qurqaq volqonduqtan qar çoqoru çatat (3000—3700 m).

Pamir-Alaj sistemasь uzunduqu çaqьnan Tjan-Şandan kijin turat (1200 km), viroq qьrqa toolorunun vijiktigi çana kompakтьltьr (1200 km), viroq qьrqa toolorunun vijiktigi çana kompakтьltьr çaqьnan, aşuularьnьn çana соqularьnьn vijiktigi çaqьnan Tjan-Şandan аşьp ketet. Pamir-Alajdьn eң vijik соqusu Stalin pigi

(7495 m)—Qan-Teniriden 300 metr vijik kelet. SSSR vojunca bul en ele vijik coqu volup sanalat.

Tynduk-sьqьş çaqta, Tjan-Şanqa tutaşp çana anьn ulandьşь volup Alaj qьrqa toosu çatat. Alaj qьrqa toosunun tuştyk çaqьnda, Alaj suusunun eгөөny arqьluu vөлunyp, daqь oқo veter vijik volup turqan Zaalaj qьrqa toosu çatat, mьnda en vijik coqu—Lenin pigi (7128 m) var. Zaalaj qьrqa toosu vatьş çaqta Pjotri qьrqa toosuna ulanьp ketet. Bul çerlerde Stalin pigi çana çer şarьndaqь en ele coң mөngy volqon Fedcenko mөngysy var (80 km).

78-syret. Vatьş Pamirdegi qarьşoqaj.

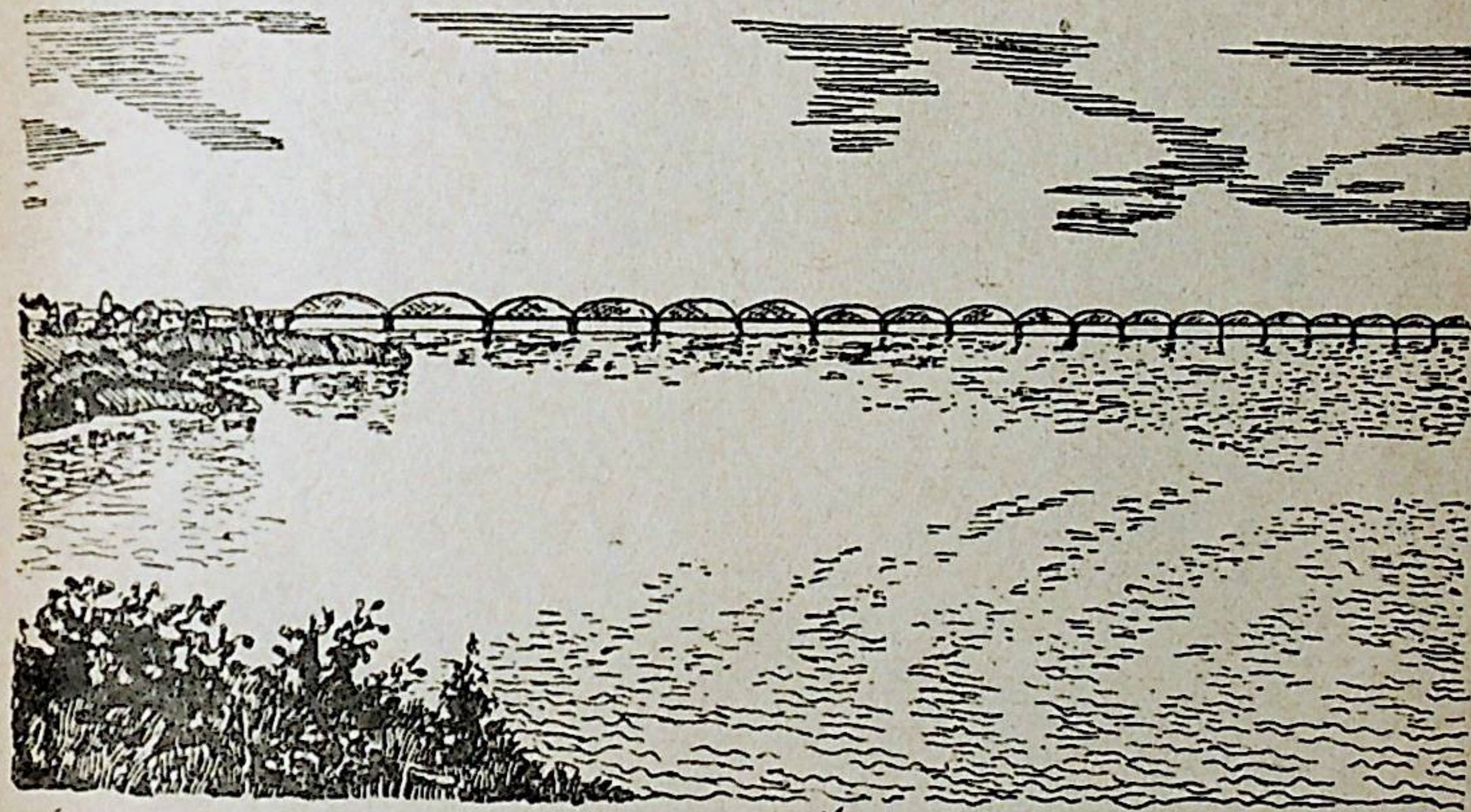
na uşunda, tuştyk vatьş Pamir volso, anьq ele toolu çerdi elestetet. Özen suularьnьn eгөөndөry tereң, adam ötyugө en ele qьjn volqon qarьşoqajlarь volot; qьrqa tooloru eгөөndөгynyn dengeelinen bir qanсальq çoқoru turat, oşonduqtan suularь төmөngө qaraj şarьgar qatuu aqat.

Pamir—vijik toolu, oşonu menen birge cөldyy çer: klimatь qurqaq çana qatuu volup, temperaturasь keskin tyrdө өзgөrylup turat; daьma soқur turuucu qatuu şamalдарь volot, avasь en ele sejrek, өsymdyktөry en ele az volup, vuqа Alpi çana talaa өsymdyktөry aralaşьp ketken. Toolorunun qartalдарь eвеgejsiz qulaqan çarlar menen, eгөөndөгynyn tyvu (tamanь) volso—majda çana kesek taştar menen qartalqan. Tircilikтин vyt deerlik çoқ volqonduqu adamь taң qaldьrat. Anda-

sanda çerde volqon cөptөrdy, Pamir toolorunun өзynө çana cьqь turqan vadaidar-dь (teresken), yьyr-yьyr volup çyrgen too kekilikterin çana majda-majda kemiryu-cylerdy көryu ycyn taçrijbaluu көz kerek. Pejzazь—qaq etken qarqaj, quq etken quzoqun көrynpөгөн bir tyrdyy, көvynсө vor-voz volup көrynet. Too qьrlarьnda anda-sanda tyvөлyккө aqartьp çatqan qarlar, vulutsuz asmandьn көgyltyr tysy çana abьstaqь көldөrdyn көk çaltьr suularь çana ar tyrdyy tys verip turat.

Orto Azijanьn tuştyk-vatьş cek arasь vojunca өtө turqan Kope-tlot; Kaspий denizinin çeeгine varqanda al Balxan tooloru menen tygөnet (1650 m).

Orto Azijanьn toolorunda çana tyzdyktөrynde, ali çetişeerlik tyrdө izyıldөлvөгөн, pajdaluu ken zapastarь en ele көp. Tjan-Şanda taş көmyr, neft, çaltьraq metallar, sьmar çana radий rudalarьnьn cьqqan çerleri, Pamirde—altьn, Qara-Qumda—kykurt tavьldь, Kaspий denizinin çeekterinde neft (Nebit-Dag çana Celeken aralь), al emi Qara-Bogaz-Golunda volso—en ele көp mirabilit çana vaşqa tuz kenderi var.

79-syret. Carşoқo çaqьn çerde Amu-Darijanьn көrynuşy.

Amu-Darija. Sьr-Darija. Pamirdin qarlarь menen mөngylөry, eздөrynen aqьp tyşө turqan too suularь arqьluu, Orto Azijanьn en iri darijasь volqon Amu-Darija qа suu verip turat. Bul darijanьn çoқoқu aqьmь vijik too arasьndaqь qarьşoqajlarda arqьgar qatuu aqat; bul çerlerde andan ötyu en ele qьjn. Amu-Darija aqьrь qujmalarьn Gissar qьrqa toolorunan alat, andan kijin өзynө ec bir özen suunu qoşposton, tyzdyk menen tynduk-vatьşqa qaraj aqьp çөnejt. Anьn nuqu virde kenip, virde icкерip çyгyp olturat; tereңdigi ar daьm virdej emes, aqьşьnьn ьdamdьqь çana çerdi qazьp çep kete turqan kycy en ele coң. Aral denizine qujarda al ken delta tyzyp ketet. Suusunun көptygy, aqьşьnьn ьdamdьqь çana

şoqtuqu, çerdi çasalma tyrde suqaruu usyn anьn suusunan toluq өlcөmdө pajdalanuqa mymkyndyk berbejt.

Orto Azijanьn ikinci iri darijasь—Sьr-Darija—suunu Tjan-Şan-dьn qarlarьnan çana mөngylөrynөn alat. Suusunun көptygy, tuura-sь çana terendigi çaqьnan Sьr-Darija Amu-Darijadan kijin turat, bironь kraj usyn volqon maanisi çana uzunduqu çaqьnan Amu-Darijadan aşьr tyşөt; Sьr-Darijanьn özy çana anьn qujmalagьnьn көvy çerdi çasalma tyrde suqaruuqa pajdalanьlat. Sьr-Darija Borvorduq Tjan-Şandan Ъсьq-Kөldyn tyştyk çaqьnan vaştalat. Ferqana өgөөнynөn сьqqandan kijin, Sьr-Darija tyndyk-vatьş çaqqa virulur,

80-syret. Sөksөel toqoju.

Aral denizine qujqanqa sejin mьna uşul vaqьt vojuncsa aqьr varat. Qujmalagьnьn icinen eң соңuqaqь—Taşkent oazisi arqьluu aqa turqan Cьr cьq suusu.

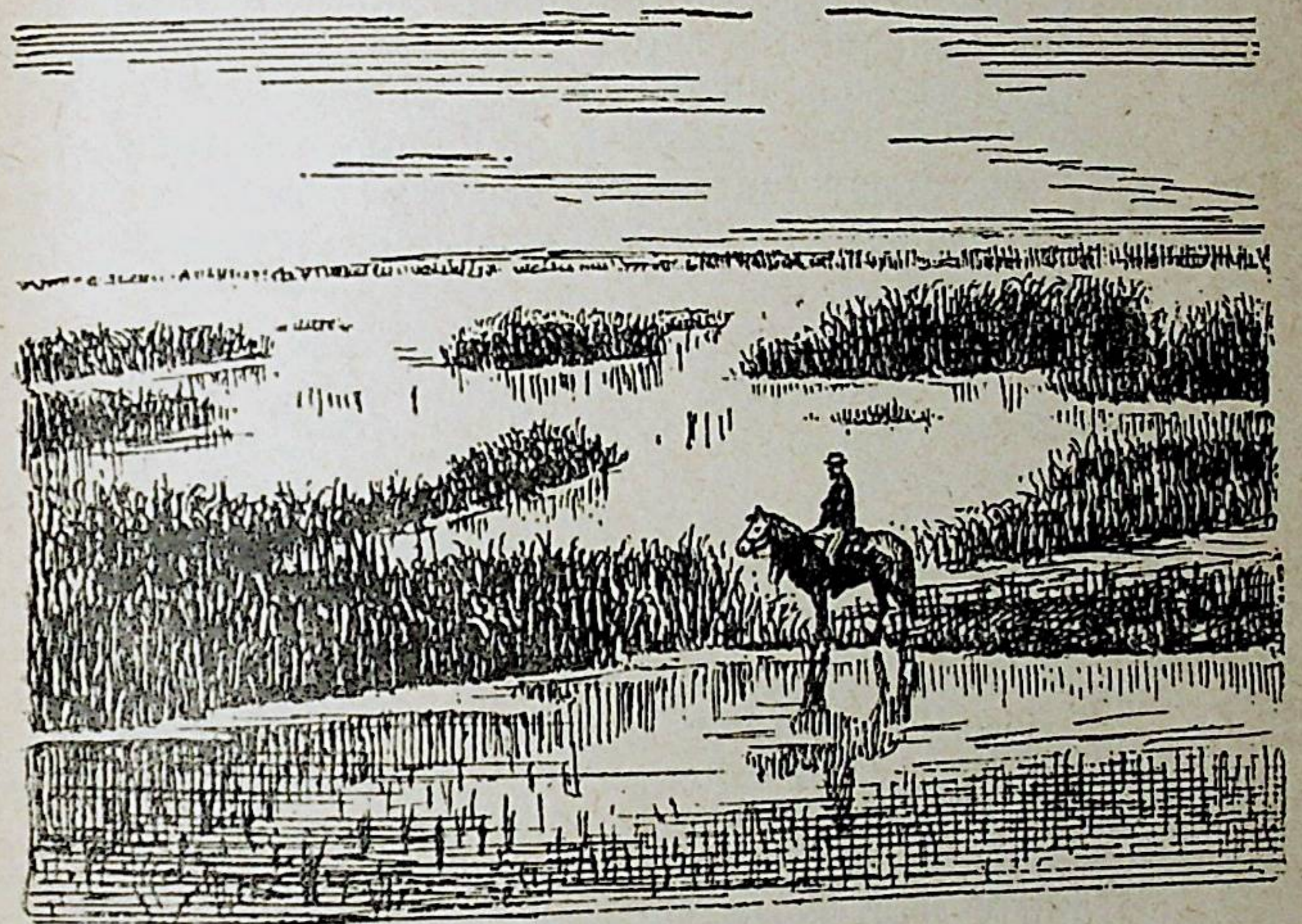
Өzynyn төмөнкү воjunda Amu-Darija сьjaqtuu Sьr-Darijanьn da ec qandaj qujmasь volvojt. Aral denizine qujarda al da delta tyzet.

Orto Azijadaqь varqьq suqarьla turqan çerlerdin çarьmьna Sьr-Darija vassejnindegi darijalar suu veret.

Klimatь çana өsymdyktөry. Orto Azija okeandan eң ele aьş çatat, anьn icki suularь—Kaspij çana Aral denizderi volso, klimatь sezilerlik tyrde çumşartuu usyn eң ele kicinelik qьlat. Oşonduqtan Orto Azijanьn klimatь eң ele kontinentalduu kelet: çajь eң

Ьсьq, qьşь kendigine Ъlajьq kelbej turqan daraçada qatuu, çaan-casьnьnьn sanь ancalyq көp volvojt. Ökym syrup turqan şamaldar-dьn көp vөlygy tyndyktөn soqur turqandyqtan, anьn klimatьnьn kontinentalduuluqu oqo veter kycejt.

Pamir сьjaqtuu vijik toolu çerler vaşqalardan klimatьnьn eң ele keskindyulygy menen açьralьr turat. Tyndyk çaqьnan toolor menen tosulqan өgөөндөr usyn (Ferqana, Zeravşan өgөөndөrynyyn) klimattarь vir qanca çumşaqьraaq kelet. Tyştyk, çaqьnda janvar aьnьn ortoco temperaturasь 0° tan çoqoru, bironь suuqtarь bireerlerde 15 çana 20° qa çetet. Çalрьsьnan qьş vul çerlerde daьjma vir qьl volvojt, qar dekarde tyşьr, fevralqa sejin çatat, bireerlerde andan da ertereek erip ketet.

81-syret. Balxaş көlynyn tyştyk çeekterindegi cij өsymdyktөry.

Çazь erte kelet da, qьsqa volot; fevralda qar erijt, talaa көgө-гyp, сьqactar көк çalььraqtarqa vөlөнөt, al emi majdьn ajaqьnda volso, viudajlar çetilip өrykter Ъşuuqa ulgyrөt. Andan kijin uzaqqa sozulqan Ъсьq çana çaansьz çaj vaştalat. Ъсьq çana quqraq çaqamaldar soqur, alar өsymdykterdy kujdyrup çiveret, al emi cөldөrdө volso, qumdar menen caңdarь asmanqa ucirur, kyndyn betin de көrsөtpөjt. Tyndyk çaqta ijul aьnьn ortoco temperaturasь 26°, tyştykto 32° volot; vul çerlerde temperatura qadimki ele Saharadaqь temperaturadaaj volot. Toolordo çana too etekterinde çaj meelyyn kelet, çaan çaar, өsymdykter saqtalьr turat. Avgust aьnьn ajaqьnda, tyştyk çaqьnda volso sentjavr aьnьn vaşьnda Ъсьq kete vaştar, Orto Azijada çьldьn eң mьqьtь ubaqьt volqon çьluu kuz vaştalat.

Pamirdin çana Tjan-Şandyn vijik çyrga toolorunun klimaty alysqy tyndyktyn klimaty eske tyşyret; bul çerlerde ijuldun birinci çarmanynda da suuq bolqon ucurlar volot, çyşynda bolso suuqu 47° qa çetet.

Çajynda temperatura +15° qa cejin kɵterylɵt, oşonduqtan kyn tijip çatqan çer menen kɵlɵkɵdɵ turqan çerdin ortosundaqy ajyрма en ele keskin volot. Çyldyq ortoco temperaturasy Aq denizdin çeerindegi temperatura qandaj bolso, dal ele oşondoj.

Qurqaq çana keskin tyrdɵgy kontinentalduu klimaty ɵsymdyktɵr çana çanyvarlar Dyjnɵsynɵ en ele qatuu taasir qaltyrat. ɵsymdyktɵry cɵldɵn tartyr, vijik toolu çerlerge cejin „qurqaqçylyqtɵ syje turqan“ ɵsymdyktɵr ɵsɵt, bular en ele qatuu qurqaqçylyqtarqa cɵdap turuuqa çaramduu bolqon ɵsymdyktɵr. Talaa ɵsymdyktɵry tyzdykty çana qaptar turbastan, al tygyly tyvɵlykkɵ qar çatqan çerge cejin da kɵterylɵp, too qaptaldaryn da qaptar çatat; al tygyly Tjan-Şandyn çana Pamirdin vijik ɵrɵɵndɵry da, kɵp ivaqtarda tuzduu kɵldɵry bolqon şor topuraqtuu talaany elestetet. Toqojlor toolordo çana çana qajsy bir çerlerde ɵzɵn-suulardyň çeerlerinde çana keziget.

Biroq da, keç mejkindik talaa volup çatqandyqynda qaravastan, Orto Azijadaqy ɵsymdyktɵrdyn tyrlɵrynyň sanı, misalqa alqanda, Kavkazdaqy qaraqanda, bir çyyla az. Oşonduqtan bul çerlerdegi talaalar ɵzynyn bir tyrdylygy çana ɵsymdygy az voluu menen adamdy taq qaltyrat. ɵsymdyktɵry sejrek ɵsɵt, çana mьnda, tyştyk-orus talaalaryndaqydaj volup, tutaşynan kilemdej volup çajqalqan cɵptɵry çoq volot. Cɵldɵryndɵ vadaldar çana çarım vadaldar kɵptyk çylat; kɵp ɵsymdyktɵry qatuu, tyktɵr menen qaptalqan tikendyy kelet. Qumduu cɵldɵrdɵgy ɵsymdyktɵr en ele sonun. Bulardyň kɵrcylyk vɵlygy — vadaldar çе sarqyç, çе kɵgylytyr vutaqtary volqon iji-vijri ɵzɵktyy kicinekej çyqactar; çalybraqtarynyň orduna — kɵvynçɵ tyktyy qavyq çyqat. Tamylar en ele tereñ ketet, sɵngɵgy qatuu çana mort kelet; bul çerlerde qadimki ele toqojdoj volup ɵsyp çatqan sɵksɵel uşundaj volot. Catyrduu ɵsymdyktɵr da kɵp ɵsɵt, bulardyň icinen cɵñ çoon savaqtuu (eki metrdej), cатыr sьjaqtuu, sarı gyly var, kyctyy sasıq çyty var assafetida ɵsymdygy en ele sonun; bul ɵsymdyk qum ystyndɵ bir nece kilometrdej kelgen çerlerdi qaptar çatat. Qumduu cɵldɵr ycyn çoon, çalybraqtary ettyy kele turqan reven ɵsymdygy da mynɵzduy ɵsymdyk. Bul ɵsymdyktɵr ɵzdɵrynyň uzun tamylar arqyly qumdu vekiťip qartmar turat; oşonduqtan çylyr çyry turqan kɵcmɵ qumdar çana qum dɵvɵlɵr ɵsymdyktɵry çoq çerlerde çana çе ɵsymdyktɵryny adamdar çoq çylyr qojqon çerlerde çana keziget. Blaj topuraqtuu cɵldɵrgɵ ar tyrdyy şvbaqtar, çana çantaqtar, şor topuraqtuu çerlerde bolso — şorqo çyquucu ɵsymdyktɵr çana çylybryndar ɵsɵt. Çazynda cɵl çana talaa ar tyrdyy pьjaz vaştuu ɵsymdyktɵr menen qaptalat, bulardyň icinen en kɵp tarqalqan — ar tyrdyy pьjaz vaştar volot. Şor topuraqtuu çerlerde, kɵvynçɵ ɵzɵn suulardyň çana kɵldɵrdyn çeerlerinde

de voju 4 metrge cejin kelgen uzun-uzun cıjler ɵsɵt, bul çerçiktyy qalqıyn turmuşunda en cɵñ roldu oşnojt (mьndan cıj soqışat, yjdyn tɵbesyn çavat ç. v.). ɵzɵn suulardyň çeerlerinde ɵsɵ turqan çyqactardy bul çerlerde „toqoj“ dep ataşat, bular arasyнан adam ɵtkys volup en ele qaly çyqat; bul toqojlordun icine ar tyrdyy çalybryqtuu terekter, taldar, çylybryndar, jasender ɵsɵt.

Too toqojloru çalybryqtuu çyqactardan tyzylgɵn, bulardyň icinde çarajy grek çanqaqy, fistaşkalar, ɵryktɵr keziget, al emi bizdin çeribizde volo vere turqan qadimki çyqactar — çyly qaraqaj, dub, lipa çyqactary — vytyndej ele çoq. Çylyş Tjan-Şanda aq qaraqaj en ele kɵp tarqalqan. Toqoj çatqan çerlerdin çoqoru çaqynda çyqac sьjaqtanqan mozzevelnik — arca, andan da çoqoru çaqta — vijik tooqo çyqa turqan ɵsymdyktɵr ɵsyp, bular nьmduuraq çerlerde alpi şalvaasyn eske tyşyret, qurqaqçylyq çerlerde bolso — kaspıj vojundaqy talaany eske tyşyret. Mьnda ɵsymdyktɵr Monblandan da vijik kele turqan çerlerge cejin kɵterylɵp ɵsyp varqan, şvbaq çana çylyqanaq sьjaqtuu talaa ɵsymdyktɵry bolso, qar çana mɵngylɵr çatqan çerge da çaqynda varat. Pamirdin ystyn qaptar çatqan çaryş vojlyu voz sьmaq cɵptɵr qatuu qurqaq klimatqa çana çydamduu volup tim volboston, ivaqıtyş çyşqa çajqa da çydamduu kelet; çalybryqtary çerge tɵşɵlyp ɵsɵ turqan terisken ɵsymdyktɵry uşundaj volot.

En ele cɵñ mejkindiktegi ajbandar Dyjnɵsy da, anyn ɵsymdyktɵry sьjaqtuu, bir çyly volot. Cɵldɵr çana toosu vijik çerler bulardyň mynɵzduy ɵkyldɵry volot (I vɵlyk, 99—100 çana 106-velter). Yj ajbandarynyň icinen talaa çana cɵl ycyn mynɵzdyysy — tɵɵ, vijik toolu çerler ycyn mynɵzdyysy — topostor volot.

Qalqy. Administrativdik vɵlynyşy. Orto Azijanyň qalqy salıştyra kelgende ancalyk kɵp emes. Bul çerlerde 9,5 millionqo çaqyn adam çaşajt, vaşqaca ajtqanda SSSRdyň Jevropalyq vɵlygynyň tyndygundy qanca bolso, bul çerde da oşonco deerlik volot. Bir kv. kilometr çerge orto esep menen 9 kişiden tuura kelet. Biroq oşondoj volqoçerge orto esep menen 9 kişiden çana tuura kelet, tap-taqyr ele adamdary çoq volqon çerler da var, — çeri semiz ɵnymduy çana çaqşy suqaryla turqan oazisterde bir kv. kilometrge 70 kişige cejin tuura kelet, bir kv. kilometrge 300—400 gɵ cejin kişiler tuura kelgen çerler da var.

Qalqynyň negizgi massasy eki gruppadan: tyrk çana Iran gruppalarynan turat. Iran gruppany taçikter kiret, bular Orto Azijanyň vajyryq qalqyny qaldyry volup, Iran tiline çaqyn volqon tilderde syjleşyşet; tyrk gruppany — ɵzbekter, tyrk mender, çyrgy z d a r, q a r a - q a l p a q t a r kiret. Sanı çaqynan birinci orunda ɵzbekter turat (vardyq qalqyny teninen kɵvyrɵgy), andan kijinki orunda taçikter (14 %) çyrgy z d a r, tyrk mender turuşat. Orustar var volqonu 6 % ke çaqyn kelet.

Vaşqa majda elderden bul çerlerde vıxara jevrejleri çana çy t a j l a r - d u n q a n d a r da turuşat.

Administrativdik belynyşy çarýnan Orto Azija beş respublika-
qa welynet; respublikalarqa welyde uluttuq belgileri negiz qy-
lyp alynan. Tört respublika: Turkmenstan, Özbek-
stan, Taçikstan çana Qyrgyzstan respublikalary So-
vetlik respublikalardyñ Sojuzuna kirip turuşqan So-
juzduq respublikalar; Qara-Qalpaq ASSR Özbek SSRna kirip turat.
Qalqylyñ sanp çarýnan bir qyjla көвүрөөк bolqon Özbek SSR, çe
Özbekstan, көвүncө, Tjan-Şandyñ çana Pamir-Alajdyñ eteklerinde
bolup, ortoluq orundu alyp turat. Özbekstandyñ wogwogu — Taşkent.
Batyş çarýnda aqa Turkmen respublikasy, çe Turkmenstan tutaşat,
Turkmenstandyñ wogwogu — Aşxabad. Territorijasynyñ olcömy ça-
rýnan Orto Azijadaqь respublikalardyñ eñ irisi — Turkmenstan. Bul
respublikanyñ wardyqь deerlik Turan ojduçuna çajlaşqan, çana anyñ
kөp welygyn Qara-Qum cöly eeler çatat. Myña uşul eki respublika-
nyñ tyndyk çarýnda, Amu-Darijanyñ etek çarýnda çana Aral deñi-
zinin tyştyk çartyşynyñ tegereginde Qara-Qalpaq ASSR çajlaşqan,
munun wogwogu — Nukus (Ubaçtynca—Törtky)şaarь. Özbek res-
publikasynyñ tyndyk-cыqьş çarýnda Qyrgyz SSR çatat, munun
wogwogu — Frunze şaarь; al emi oşol ele Özbekstandyñ tyştyk-cы-
qьş çarýnda wolso—Taçik SSR, çe Taçikstan çatat, munun wog-
wogu—Stalinawad. Taçik respublikasyna kirip turqan daqь Toolu-
Badaxşan avt. owl. wog, munun wogwogu — Xorog. Qyrgyz SSR
menen Taçik SSR toolu çerde: birincisi — Tjan-Şanda, ekincisi—
Pamir-Alajda, oşonu menen birge Toolu-Badaxşan avt. owl. Pamirde
turuşat.

Сарвасы. Orto Azijanyñ sarvasylyqьnda alyñ sarvasь birincilik orun-
du alat, anyñ icinen birinci orundu dьjqansylyqь alat. Mal sarvasylyqь, qaj-
sy bir rajondordo qalqylyñ çaşaşь usyn eñ waşqь çana al tygyl birden-
bir wulaqь bolqon wolso da, çalpyşnan dьjqansylyqtan alda qajda
alys qalat. Orto Azijanyñ wardyqь tyştyk welygy çeri semiz önyndyy
kelgen sarь topuraq menen qaptalqan, wiroq klimattyqь şarttarynyñ salda-
nyñ bul çerlerde dьjqansylyqь çasalma tyrdө suqaruuqa (irrigatsiya)
qana mymkyn wolot. Qalqan çerlerinde çylyu klimat dьjqansylyqь
usyn eñ ele oñtojluu kelet. Bireerlerde suqat emes çerlerge da egin
egişet; myñdaj çerlerdi çana ajdoolordu — qajraq deşet.

Çasalma tyrdө suqaruu bolqonduqtan Orto Azijanyñ dьjqansylyqь
welygy bir-birinen cөл qumdarь arqylyu aşьralqan bir qatar oazister-
di elestetet (Qara-Qumduñ tyştygynydegy — Merv oazisi, Amu-Da-
rijanyñ etek çarýndaqь — Buxara oazisi). Suqarьla turqan çerler-
din eñ көвүрөөgy Özbekstanqa, anyñ icinde — Ferqana өрөөнүнө
çana Zeravşan darijasynyñ өрөөнүнө tuura kelet. Çalpyşnan alqanda
bulardyñ sanь 2—3% qana wolot. Egin egyu usyn çaramduu bolqon
çerlerdin sanь bir qyjla көp, wiroq alarqa suu сыqарuu ar qacan
ele mymkyn volo wervejt. Oşondoqь bolqonu menen suqat çerlerdin
ajanty yzdyksyz tyrdө ösyр wariatat.

Bul oazisterde Orto Azijanyñ oturuqtuu qalqtarь çaşaşat. Çer
eñ ele çaqşь iştelet. Dan eginderinin icinen көвүрөөк egile turqa-
ly—wudaqь, andan kijin arpa, çygöry çana kyrys, wuurcaqtuulardan—

çonucqa ajdalat. Biroq eñ көвүрөөк maanige paxta ösymdygy ee
bolup turat. Sojuzubuzdun fabrikalarynda iştelip сыqар turqan wardyqь
paxtanyñ көp welygyn Orto Azija, көвүncө Özbekstan, Özbekstan-
dyñ icinde—Ferqana өрөөнү берет. Paxta—çergiliktyu paxta taza-
loocu zavoddordo tazalanat, uruqunap maj işter сыqарьşat, kynça-
rasь malqa çem wolot. Alyñ sarvasynyñ waşqь tarmaqtarynyñ icinen
көвүрөөк maanige ee bolqondoru: çemiş waşьp östyruucylyk, çy-
zum östyruucylyk çana waqca wolot; öryk, şarpaaly, ajva, ançьr, al-
ma, almurut, çyzum östyruşet; qurqatlyp qaq qylynan çemişter-
din bir welygy—öryk, şarpaaly çana tolup çatqan mejizder—Orto
Azijadan сыrtqa alyp сыqарьлат. Aqьrynda, çibek qurtun östyruyр
çibek сыqарa turqan waşqь rajon da Orto Azija bolup sanalat.

Tyzykterdy çana too qaptaldaryñ qaptap turqan kenen-kenen
cөldөр menen talaalar dьjqansylyqь usyn taqьr ele çaramsyz kelet.
Bul çerlerde sejrek bolup çajlyp çaşar turqan qalqьny çaşoo wu-
laqь—mal sarvasylyqь. Maldaryñ çyl wöju çajьr ottotot. Waarynan
көвүрөөк, qujruqtuu qoj çana qarakyл qojlorun, andan kijin төөлөр-
dy, myjyzduy maldardь çana çylqьlardь östyruşet; wijk toolordun
ystyndө wolso—topos, oturuqtaşqan çergiliktyu qalq turqan qьştaq-
tarda wolso—eşek asьraşat. Kөcmөн elderi oturuqtaşqan turmuşqa
өtyр çatyşat.

Orto Azijada alyñ sarwa kijinki ubaçyttarda, kollektivdeştiriyy,
çerdi iştөө çana paxta сыjnoo usyn maşinalardь kirgizyynyn natij-
çasьnda, kanaldardь çana arьq tazaloo çumuşuna ç. w. maşinalardь
qoldonuunyn natijçasьnda eñ ele соң ijilikterge çetişti.

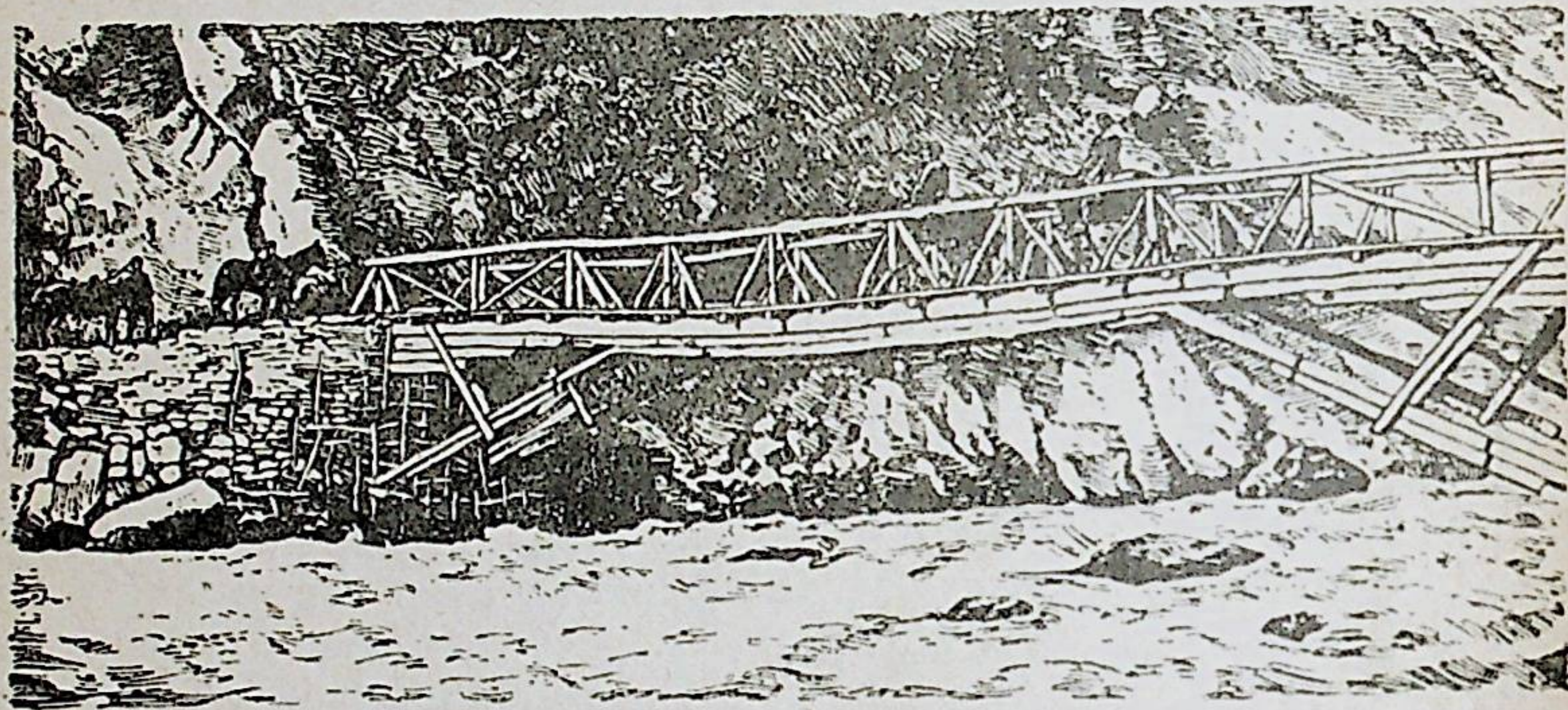
Mineraldyqь wajlyqtar eñ ele көp, bulardy sovettik ekspeditsiya
yzdyksyz tyrdө izyuldөр çatyşat, wiroq alardy işter сыqарь rajdala-
nyu emi qana waştalьp çatat. Bular—көвүncө, Kaspij deñizinin çeek-
terindegi (Nevit-Dag) Celeken aralyndaqь, çana da Fer-
qana da qь нефт kenderi; Qara-Boqaz-Goldoqu glauwer tu-
zu, bul çerde eñ соң ximijalyqь kombinat salьnyр çatat; Ferqana
kotlovinasьndaqь çaltьraq metallar çana taş көмыр, Qara-Qumda-
qь—kykyrt kenderi. Energetikalьqь resurstardan Orto Azija suu ky-
cynө eñ ele waj; bul çarýnan al, Сыqьş Sibirden kijinki ekinci
orunda turat.

Өнөр çajь, көвүncө, alyñ sarvalьqь сыrjolordu qajra işter turuşat,
alar—paxta tazaloocu, maj, teri, çemiş-konserv zavoddoru; alyñ sar-
valьqь maşinalardь çasar сыqарuu (Taşkent), çasalma tyrdө çer se-
mirtkicterdi öndyruy çana tekstil өнөр çajlarь önygyn çatat. Qalqь-
nyñ, asьrese, көcmөndyy qalqtarynyñ turmuştarьna kerek bolqon
wujumdardь çergiliktyu kustardьqь өнөр çajlar tejlep turat.

Şaarlarь çana qattaşuu çoldoru. Orto Azijanyñ qalqь, көвүncө
suulardyñ woluşuna çaraşa, bir qylqa wöwoj ar tyrdyy bolup
welyngөн. Şaar qalqьnyñ protsenti, asьrese Özbekstanda bir qyjla
көp bolup, anda 25 ke wawar kelet, al emi Taçikstanda wolso şaar
qalqьnyñ protsenti 5 ke cejin төмөн tyşet. Oturuqtuu özbekter
menen taçikterdin posjoloktorun—qьştaq dep көcmөndyy tyrkmen-
der menen qьryzdyrdьnyñ posjoloktorun—alyñ deşet.

Orto Azijada iri şaarlar көр volot. Alardын icinen bir қыла соңурақ—Ташкент, anda 500 minden ашық adam turuşat; al—vytkyl krajдын bir қыла соңурақ madaniy vorboru volup da sanalat. Samarqand, Andişan, Namangan, Qoqond, Margalan şaarlar (bulardын vardық da Özbekstandaq şaarlar)—paxta östyryp-egyynyn vorborloru volup, bulardын ar birөөndө 100 minge cejin adam turuşat; Tyrkmenstandaq Aşxavaddын qalqь da uşuncalyқ kelet. Samarqandda tolup çatqan ең ele sonun arxitekturalық estelikter saqtalqan. Çañ şaarlardын сықьына çana önygyşyne temir çoldor sever volqon.

Orto Azija azықь ubaqta SSSRдын vaşqa völyktöry menen yc temir çol magistralы arqыluu qoşulup turat. Alardын birөө, Orto Azijalyқ temir çol Kaspij denizinin çegindegi Krasnovodskiden vaş-

82-syret. Pamirdegi çaloqьz ajaq too çolu çana darijaqa salыnqan көpyrө.

talat da, Aşxabad—Buxara—Samarqand arqыluu Ferqana өrөөnynө—paxta östyryp-egyynyn vorboru volqon Qoqond—Andişan—Naman-ganga qaraj ketet. Vaşqь magistraldan çol völynyp сықat, alar: Mar-dan (Mervden) Kuşkaqa çana Çañ Buxaradan Avqanstan cek ara-sындақь Termezge çana andan tyndyk-сықьыстақь Таçikstandын vorboru—Stalinabadqa varat. Skalovdu Taşkent menen qoşup tura turqan екinci çol ең ele maanilyyrөк kelet; al Orto Azijany Ска-lov arqыluu Volga voju menen çana andan arь vorbor menen vaj-lanыştьr turat. Bul çol Taşkentten arь tyştuk çaqqa ulanьp, Orto Azija magistralыna varьp tutaşat.

Sovet vijliginin tuşunda salыnqan ycuncy temir çol magistralы Orto Azijany Batъs Sibir menen qoşup turat. Aпыbъz—Tyрksiv, Tyркstan-Sibir temir çolu. Bul çol, Taşkentten bir az tyndygyrөк çaqta, Skalovdon Taşkentke qarap ketken çoldon vutaqtanьp, асы-ralьp сықьp, Qazaqstandын territorijasыnan өtөt çana Alma-Ata menen Semipalatinsk arqыluu Novo-Sibirskige ketet. Мындan асыра-

ьp сықа turqan vutaq—Qыrқьz SSRдын vorbor şaarь volqon Frun-zege varat.

Amu-Darijadaqь suu transportunun maanisi bir qanca az. Amu-Darijany, uzunduqь 1,5 km kele turqan, SSSRdaqь ең соң temir çol көpyrөsy kesip өtө turqan çerdegi Carçoj şaarьnan çoqoru çana төмен çaqь qaraj cattyң dal өзynө cejin парoxoddor çyryp turat. Ava çolu, bir çaqьnan,—SSSRдын Jevropalyқ völygunyn Vorborun Taşkent menen vajlanыştьr çana екinci çaqьnan,—өlkөnyn icin-degi ajьm punkttardь Taşkent menen vajlanыştьr turat.

83-syret. Cöldyn qumunda.

Cöldyy çana talaaluu rajondordo qattaşuular uşul kezge cejin төө karavan arqыluu çyrgyzylet. Karavan çoldoru vaqьt alqan negizgi vorbor—Xorezm oazisi. Arava çyрө turqan çoldoru da көр. Мындаj çoldor ең ele tar, çajьnda ең ele sanduu, қьында vatqactuu ke-lip, көр ubaqtarda arьqtarqa salыnqan көpyrөлөry çoq volot, oşon-duqtan bul çoldordo dөngөлөktөry ең ele соң çergiliktyy aravalар menen çana çyryyge volot.

Avtomobil qattaşuunyn kelecegi соң; uşul kezde ele bir qanca taş çoldor salындь; alardын birөө Oştон vytkyl Pamirdi kesip өtyp Xoroqço varat.

MAZMUNU.

Kiriş söz	Beti 3
---------------------	-----------

I. SSSRdın Jevropalıq völygü.

1. SSSRdın Jevropalıq völygünün tündük çaqı8
2. SSSRdın Jevropalıq völygünün vorvoğu25
3. SSSRdın Jevropalıq völygünün vatıs çaqı36
4. SSSRdın Jevropalıq völygünün tuştık çaqı43
Ukraina44
Qıym53
Rostov oblast59
5. Kavkaz61
6. Volga voju78
7. Ural89

II. SSSRdın Azijalıq völygü.

8. Vatıs Sıvır101
9. Sıvır Sıvır114
10. Bıraq Sıvır132
11. Qazaqstan147
12. Orto-Azija157

